وارلیق

اوچ آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی
فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

ایکینجی دؤنم، سایی ۱۱، باهار ۱۳۹۷ دوره دوم، شماره ۱۱، بهار ۱۳۹۷

دوکتور جودت ارآلپ

آلیشیق

وارلیق

اوچ آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی
فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی
ایکینجی دؤنم، ایل: ۳، سایی: ۱۱، باهار ۱۳۹۷
İkinci Dönem, İl: 3, Sayı: 11, Bahar 2018

وارلیق
اوچ آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی
قوروجو / موسس
پروفسور دوکتور جواد هیئت
امتیاز صاحیبی و مسئول مودورو
محمدرضا هیئت

یایین قورولو / شورای نویسندگان
عزیز محسنی، حسن مجیدزاده (ساوالان)، کریم مشروطه‌چی (سؤنمز)، اسماعیل هادی، حسن راشدی، علیرضا صرافی، حیدر بیات، اکبر آزاد، حسین محمدخانی گونئیلی، توغرول آتابای، محمدرضا قوچی، محمد عالم لبیب، ابراهیم آریقان، محمدرضا هیئت

دیل ادیتورلاری / ویراستارهای زبان
تورکجه و فارسجا: محمدرضا هیئت
اینگیلیزجه/انگلیسی: دریا اربیرسین
روسجا/روسی: دانشیار گلثوم کیللی

یازیشما آدرسی / آدرس مکاتبه: آنکارا اونیورسیته‌سی، دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولته‌سی، صحیه، آنکارا/ تورکیه، پوستا قوتوسو: ۱۴۰، محمدرضا هیئت.
تلفن: 09 13 538 281 (+90)
ایمیل: varliqdergisi@gmail.com
وب صحیفه‌سی/تارنما: www.varliq.net
باسیم ائوی / چاپخانه: بریکان مطبعه‌چیلیک
یایین تورو: یئرل سوره‌لی یایین
او .اس.د.ن / شاپا: ۲۱۴۹-۷۲۵۷

VARLIQ
Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Kurucu
Prof. Dr. Cevat HEYET

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
M. Rıza HEYET

Yayın Kurulu
Aziz MOHSENİ, Hasan Mecidzade SAVALAN, Kerim Meşruteçi SÖNMEZ, İsmail HADİ, Hasan RAŞİDİ, Alirıza SARRAFİ, Haydar BAYAT, Ekber AZAD, Hüseyin Muhammedhani GÜNEYLİ, Tuğrul ATABAY, M. Rıza GOÇİ, Muhammed Alim LEBİB, İbrahim ARIKAN, M. Rıza HEYET

Dil Editörleri
Türkçe ve Farsça: M. Rıza HEYET
İngilizce: Derya ERBİRSİN
Rusça: Doç.Dr. Gülsüm KİLLİ

Yazışma Adresi: M.Rıza Heyet, Ankara Ü., DTCF, Sıhhiye- Ankara/Türkiye, PK: 140
Telefon: (+90) 538 281 13 09
E-Posta: varliqdergisi@gmail.com
Web Sayfası: www.varliq.net
Basımevi: Berikan Matbaacılık
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın
ISSN: 2149-7257

وارلیق

تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی

فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

ایکینجی دؤنم، سایی: ۱۱، باهار ۱۳۹۷ / دوره دوم، شماره: ۱۱، بهار ۱۳۹۷

ایچینده‌کیلر / فهرست

محمدرضا هیئت: *دوکتور ارآلپ آلیشیق‌ین آردیندان* ۵

مقاله‌لر

هولاگو *خان* – دوکتور ارآلپ آلیشیق ۹

فارسجادا ییه‌لیک اکلری‌نین ایشلنیمی - دوکتور جهانگیر کرینی (قیزیل‌اؤزن) ۲۳

دیل حیاتیّتی آچیسیندان قازان تاتار تورکجه‌سی‌نین دورومو - آقین لاچین‌ار ۳۹

شرایط اجتماعی، معیشتی و جمعیت ترکمن‌ها در ایران - دکتر خانگلدی اونق ۵۹

مناظره ادبی از منظر خسته قاسیم و تیلیم‌خان - علی اصغر جمراسی ۷۱

محمدتقی صدقی‌نین شخصی کوللکسیونو حاقیندا - دکتر صبوحی ابراهیموف ۹۱

حمید نطقی‌نین منظومه‌لرینده تاریخی‌لیک و چاغداشلیق – پروفسور دوکتور اسمیرا فواد ۱۰۱

تورک دونیاسی ادبیاتلاری:

شعر:

نئجه نئجه کیتابلارا - یوسف آقداغ ۱۰۹

بن - یوسف آقداغ ۱۱۰

تانیتیم

خوراسان تورکلریندن ائشسیز بیر اثر: تمثیل و مثل - دوکتور محمد عمر قازانجی ۱۱۱

آبونه فورمو / فرم اشتراک مجله / Abone Formu ۱۱۹

ایچینده‌کیلر (تورکجه لاتین حرفلری ایله) ۱۲۰

وارلیق
VARLIQ
Dil Edebiyat ve Kültür Araşdırmaları Dergisi
İkinci Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 5-7
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

دوکتور ارآلپ آلیشیق‌ین آردیندان

• محمدرضا هیئت

آلپ ار تونقا اؤلدو مو؟
ایسسیز آجون قالدی می؟
اؤدلک اؤجون آلدی می؟
ایمدی یورک ییرتیلور.

دوکتور جودت ارآلپ آلیشیق

درگیمیزین اؤنجه‌کی ساییلاری‌نین بیرینده (سایی ۶-۵، گوز-قیش ۱۳۹۵) «پروفسور دوکتور نژاد دیاربکیرلی‌نین حیاتی و فعالیتلری» باشلیقلی مقاله‌سینی یایینلادیغیمیز دگرلی بیلیم و کولتور آدامی، ایستانبول یئدی‌تپه اونیورسیته‌سی تورک دیلی و ادبیاتی اؤیرتمنلیگی بؤلومو باشقانی دوکتور ارآلپ جودت آلیشیق، بو ایلین فوریه آیینده‌ا قلب انفارکتوسو سونوجوندا آرامیزدان آیریلدی.

انسانلیغی، میلّی حساسیتلری، تورکلوک اوغروندا مجادله‌سی و وطنه- میلّته یاپدیغی خیدمتلری ایله اونو تانییانلارین قلبینده اؤزونه یئر آچان و زامان ایچریسینده منه هم اوستاد، هم ده بؤیوک قارداش و حقیقی دوست حؤکمونده اولان چوخ سایغی‌دگر بیلیم و فیکیر آدامی دوکتور ارآلپ

آلیشیق ایله ایلک دفعه آنکارا اونیورسیته‌سی چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومونون پروفسور دوکتور سما باروتجو اؤز اؤندرین باشقانلیغیندا هر ایل دوزنله‌دیگی «چاغداش تورکلوک آراشتیرمالاری سمپوزیومو"ندا تانیشمیشدیق. تانیشمامیزدا ایلک دقتیمی چکن اؤزللیگی، ائتکیله‌ییجی سس تونو ایله تورکجه‌نی سون درجه گؤزل دانیشماسی و قارشیسینداکی انسانی اوتاندیراجاق درجه‌ده نزاکتلی و کیبار جمله‌لر و ایفاده‌لر ایشلتمه‌سی ایدی.

دوکتور ارآلپ آلیشیق، تورکولوژی‌نین ان اؤنملی اوزمان و آراشدیرماجیلاریندان اولان پروفسور دوکتور محرم ارگین‌ین یانیندا یئتیشمیش و اونون آسیستانلیغینی یاپمیشدیر. دگرلی بیر تورکولوق اولان و حاضیردا مارمارا اونیورسیته‌سی تورکیات انستیتوسونون باشقانلیغینی یاپان ائشی پروفسور دوکتور گولشن سیحان آلیشیق دا محرم ارگین‌ین باجیسی قیزی‌دیر. پروفسور دوکتور گولشن سیحان آلیشیق‌ی داها اؤنجه توپلانتیلارین بیرینده رحمتلی دوکتور جواد هیئت بؤیوک بیر اؤوگو ایله منیمله تانیشدیرمیش و محرم ارگین حوجانین یئگنی و یادگاری اولدوغونو ایفاده ائتمیشدی.

پئشه اولاراق تورکولوژینی و گؤروش اولاراق تورکچولویو حیاتی‌نین مرکزینه قویان دوکتور ارآلپ آلیشیق، عینی زاماندا نیهال آتسیزین دا معنوی وارثی سایبلیر و اونا عاید بیر چوخ بلگه اونا امانت ائدیلمیشدیر.

دوکتور ارآلپ آلیشیق آکادمیک حیاتی‌نین باشلاریندا محرم ارگین‌ین توصیه‌سی ایله بیر دؤنم اینگیلتره‌ده تبریزلی تورکولوق پروفسور دوکتور تورخان گنجه‌ای ایله چالیشمیشدیر. دوکتور جواد هیئت و دوکتور حمید نطقی ایله بیرلیکده ایران‌دان تورکیه‌یه گؤندریلن ایلک بورسلو اؤیرنجی قروپوندا یئر آلان و تورکولوژی بؤلومونده اگیتیم آلان تورخان گنجه‌ای‌نین شخصیتی، دونیا گؤروشو و فعالیتلری حاقیندا بیلینمه‌ین بیر چوخ شئیی من دوکتور ارآلپ آلیشیق‌دان اؤیرندیم.

ارآلپ آلیشیق عینی زاماندا آنکارادا فعالیت گؤسترن چوخ اؤنملی آراشدیرما مرکزلریندن «کؤک سوسیال و استراتژیک آراشتیرمالار وقفی»نین قوروجولاریندان و یؤنه‌تیم قورولو اویه‌لریندن اولوب وقفین آدی دا (کؤک) اونون اؤنریسی ایله سئچیلمیشدیر.

گئریده بوراخدیغیمیز ایللر ایچریسینده چوخ واخت آنکارادا و بعضاً ایستانبول‌دا دوزنله‌نن تورکولوژی توپلانتیلاریندا، توپلانتی اؤنجه‌سی و توپلانتی سونراسی گؤروشمه‌لریمیز سایه‌سینده دوکتور ارآلپ آلیشیق‌ی داها چوخ تانیما فرصتینه و شانسینا نائل اولدوم. او بعضاً بیر دیلچی، بعضاً تاریخچی، بعضاً سیاستچی و اولوسلار آراسی ایلیشکیلر اوزمانی، بعضاً بیر استراتژیست

کیمی دگرلندیرمه یاپار و گله‌جگه هپ اومودلو باخاردی. ایللرین تجروبه‌سی و بیریکیمی ایله گوجلو آنالیز قابلیتی، اونو دوستلاری و چئوره انسانلاری اوچون ان گووه‌نیلیر مشاور قونومونا گتیرمیشدی.

رحمتلی دوکتور ارآلپ آلیشیق‌ین یوخاریدا ذکر ائتدیگیم اؤزللیکلری، شخصاً تانیق اولدوغوم اؤزللیکلردی. آنجاق اونون اونیورسیته‌ده‌کی اؤیرنجیلری ایله مناسبتلری و اونلارین اوزرینده بوراخدیغی ائتکیلری آنجاق وفاتیندان سونرا قاتیلدیغیم جنازه و آنما توره‌نلرینده، اوستادلاری ارآلپ حوجانین درس سیراسیندا سؤیله‌دیگی آلتین دگرینده‌کی جمله‌لری ازبردن آنلاتدیقلارینی و اونون یولونو سوردوره‌جکلرینه آند ایچدیکلرینی، اؤزلرینه هم بیلیمسل، هم ده اخلاقی آچیدان اؤرنک آلدیقلارینی گؤردویوم زامان اؤیره‌نه‌بیلدیم و آنلادیم کی، اوستادیم و آقابگیم دوکتور ارآلپ آلیشیق آرامیزدان ارکن آیریلمیش اولسا دا، میلّی و اخلاقی دگرلره صاحیب اونلارجا بیلگیلی اؤیرنجی یئتیشدیرمیش و معنوی میراثینی اونلارا امانت ائده‌رک، اوچماق یولونو توتموش و اونو گؤزله‌ین محرم ارگین‌ین، نیهال آتسیزین، جیهاد اؤز اؤندرین و جواد هیئت‌ین یانینا گئتمیشدیر ■

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 9-22
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

هولاکو خان[1]

• دوکتور ج. ارآلپ آلیشیق

ÖZET: Dr. Eralp ALIŞIK, "Hülagü Han", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 9-22

Türk ve Moğol unsurunu, Cengiz Han'ın şahsında ve genel Türk kültür tarihi bakımından birbirlerinden tamamıyla ayrı olarak değerlendirmek olmaz. Kültür kavramının aslî unsuru "dil"dir. Aynı dili konuşan insanlar birbirleriyle akraba olarak kabul edilir. Moğollar da Türkler ve Mançular ile birlikte Ural-Altay dil ailesinin, Altay grubuna dâhildir. Türkçe ve Moğolca arasındaki yakınlık günümüze kadar birçok Türkoloji ve dilbilimine dair araştırmalarda ele alınmıştır. Cengiz Han tarihinde (Reşidüddin, Camiü't-tevarih) geçen birçok boy adlarına, onuncu yüzyıldan önce, Moğolistan vakayiine ait kayıtlarda rastlanılmaktadır. Ancak hangi boyun Moğol, hangi boyun Türk ırkına ait olduğunu tespit etmek çok güçtür.

Açar Sözler: Moğol, Türk, Cengiz Han, Hülagü Han, İlhanlılar.

چکیده: دکتر ارآلپ آلیشیق، "هلاکو خان"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)، صص. ۲۲-۹

عنصر ترک و مغول را نه تنها در شخصیت چنگیز خان بلکه از نظر تاریخ عمومی فرهنگ ترک نمی‌توان بطور کامل از یکدیگر متمایز ساخت. «زبان»، عنصر اصلی مفهوم فرهنگ را تشکیل می‌دهد. افرادی که به یک زبان سخن می‌گویند، هم‌خانواده به‌شمار می‌آیند. مغول‌ها نیز به همراه تورک‌ها و مانچوها جزو شاخه‌ی آلتای خانواده اورال-آلتای می‌باشند. نزدیکی میان ترکی و مغولی تا کنون در تحقیقات تورکولوژیستی و زبان‌شناسی زیادی مورد بررسی قرار گرفته است. بسیاری از اسامی طایفه‌ها وتیره‌های مذکور در تاریخ چنگیز خان (رشیدالدین، جامع‌التواریخ)، در آثار مربوط به وقایع مغولستان در دوره‌ی پیش از سده دهم میلادی نیز به چشم می‌خورد. اما دشوار است که بتوان مشخص نمود که کدام طایفه متعلق به ترک‌ها و کدام متعلق به مغول‌هاست.

کلیدواژه‌ها: مغول، ترک، چنگیز خان، هلاکو خان، ایلخانیان.

---

[1] بو مقاله، *تورک یولو* درگیسی، حزیران (ژوئن) ۲۰۰۳، سایی ۷-دن آلیناراق عرب الیفباسینا کؤچورولموشدور.

تورک و موغول عنصورونو، چنگیز خان‌ین (؟:۱۲۲۷) شخصینده و گنل تورک کولتور تاریخی باخیمیندان بیر-بیرلریندن تامامی ایله آیری اولاراق دگرلندیرمک اولماز. کولتور قاورامی‌نین اصلی عنصورو "دیل"دیر. عینی دیلی قونوشان انسانلار بیر-بیرلری ایله قوهوم اولاراق قبول ائدیلیر. موغوللار دا تورکلر و مانچولار ایله بیرلیکده اورال–آلتای دیل عایله‌سی‌نین، آلتای قوروبونا داخیلدیلر. تورکجه و موغولجا آراسینداکی یاخینلیق گونوموزه قدر بیرچوخ تورکولوژی و دیل بیلیمینه دایر آراشدیرمالاردا اله آلینمیشدیر. چنگیز خان تاریخینده (رشیدالدین، جامع‌التواریخ) گئچن بیر چوخ بوی آدلارینا، اونونجو یوز ایلدن اؤنجه، موغولیستان وقایعینه عاید قیدلرده ده راستلانیلماقدادیر. آنجاق، هانسی بویون موغول، هانسی بویون تورک عیرقینا عاید اولدوغونو تثبیت ائتمک چوخ گوجدور. موغول تئریمی، بیر سیاسی بیرلیگین آدی اولاراق ۱۲-جی یوز ایلده اورتایا چیخمیشدیر.

بورادا اؤنملی اولان خصوص؛ بو بویلارین هم تورکجه هم ده موغولجا دانیشدیقلاری گرچگی‌دیر (توغان، ۶۵-۶۴: ۱۹۴۶). بیر اؤرنک وئرمک گرکیرسه، دوغو قوروبونا منسوب اولان بایات بویو؛ موغوللار آراسیندا موغول، تورکلر آراسیندا دا تورک بویو اولاراق قبول ائدیلیر. بو دگرلندیرمه‌لر، او تاریخده عینی جوغرافیایین پایلاشان تورک و موغول عنصورلاری‌نین بیر-بیرلری ایله نه قدر قایناشدیقلارینی گؤسترمکده‌دیر (توغان، ۲۵۵-۲۳۵: ۲۰۰۲). رشیدالدین تاریخینده وئریلن بیلگیلرده، چنگیز خان‌ین، بؤری-تیگین (کایات، کییات) بویونا منسوب اولدوغو یؤنونده‌دیر؛ بو اثرین اوریژینالی، موغول و اویغور باخشیلاری طرفیندن یاراتیلمیش و ایلخانلی خاقانی اولجایتویا موغولجا اولاراق تقدیم ائدیلمیشدیر. «چین قایناقلاریندا دا چنگیز خان‌ین منسوب اولدوغو بوی، کؤک‌تورک خاقانلیغینا قدر دایاندیریلماقدادیر. چنگیز خان کیمی عینی سولاله‌نین فرقلی بیر قولوندان گلن تیمورخانی دا بو قاپسامدا دگرلندیرمک گرکیر. ۱۲۴۰-لی ایللرده یازیلدیغی دوشونولن *موغوللارین گیزلی تاریخی* (تمیر، ۱۹۴۸) آدینی داشییان آنونیم اثر، چنگیز خان‌ین سویو حاقیندا افسانه‌لرله باشلاماقدادیر. اثرین باشلانغیجینی اولوشدوران افسانه‌یه گؤره چنگیز خان‌ین سویو، «یوجه تانری طرفیندن قوت ایله یاراتیلمیش بؤرته-چینه (بوزقورد) ایدی" (توغان، ۲۵۵-۲۳۵: ۲۰۰۲). بوردان چیخارتیلاجاق سونوج، اسکی تورکلر حاقیندا کؤک‌تورک قاغانلیغی دؤنمیندن اعتیبارا گونوموزه قدر چاتان یارادیلیش و تؤره‌ییش ایله ارگنه‌قون کیمی افسانه‌لره چنگیز خان طرفیندن صاحیب چیخیلماسی و بئله‌جه تورک بیرلیگی‌نین قورونماسی‌دیر (ییلدیریم، ۱۴۹-۶۱: ۲۰۰۰).

او دؤنمده‌کی موغولیستان‌دا اتنیک یاپی‌نین قاریشیقلیغی گؤز اؤنونه آلیندیغیندا، چنگیز خان‌ین اؤزونو تورک و موغول اولاراق تانیتماسی حاقلی‌دیر. دولاییسی ایله، گرک چنگیز خان، گرکسه

اورتا آسیادان چیخاراق، آسیا و اؤن آسیاداکی تورک بویلاری آراسینا یئرلشن و تامامی ایله تورکلشن چنگیز ائولادینی، "تورک خانلاری" اولاراق دگرلندیرمک قونوسوندا شبههیه گرک یوخدور. آنجاق، اؤنجهلری هندیستان و ایرانداً، داها سونرا ماوراءالنهر و اورتا دوغودا حتی نه یازیق کی گونوموزده تورکیهده تاریخچیلرین بؤیوک بیر چوخونلوقدا تیمور خان و اوغوللارینیدا موغول اولاراق دگرلندیرمهلری بؤیوک بیر طالعسیزلیک و شاشقینلیقدان باشقا بیر شئی دئییلدیر (بزر، ۸-۴: ۲۰۰۳).

تورک تاریخچیلریندن بعضیلرینین؛ عربلرین، تورک ائللرینی استیلا صفحهلرینی "فتوحات" و مسلمانلیغی هنوز قبول ائتمهمیش اولان تورکلرین، بوتون تورک ائللرینی، تک بیر یورد آلتیندا توپلاماق عمل و غیرتلری ایچریسینده‌کی تشبوثلرینی و قونشو اؤلکهلرینی فتح ائتمهلرینی "استیلا" اولاراق دگرلندیرمهلری، تورک تاریخینی اسلامی دویغولار آلتیندا اؤیرتمک نیّتیندن باشقا بیر شئی دئییلدیر.

آنجاق یوخاریدا بحث ائدیلن فتوحاتین ائتکی و یانقیلاری، بعضی اونلو تاریخ بیلگینلری طرفیندن ده اوبژکتیو اؤلچولره یاخین بیر بیچیمده یورواملانمیشدیر. و. بارتولدا گؤره، "موغول حاکمیّتی، چین‌ده و اسلام دونیاسیندا ۱۸-جی یوزایلدن اؤنجه تاریخده هئچ گؤرولمه‌ین بیر سیاسی استقرار میدانا گتیرمیش، اونلار اؤز منفعتلری‌نین بیر چیخاری گره‌گی اولاراق، شهر حیاتی‌نین گلیشیمی قونوسونا اؤنم وئرمیشلردیر. زامانیندا ژرمنلرین حاکمیتی؛ نقدی اکونومیدن، پایاپای اکونومیسینه، شهر حیاتیندان، کند حیاتینا گئچمگی گرکتیردیگی حالدا، موغوللار دؤنمینده گوموش پول سیستمی یئرلشمیش، اسکی شهرلر تعمیر ائدیلمکله قالمایيب، یئنی شهرلر ده قورولموشدور. موغول امپراتورلوغو، اوزاق و یاخین دوغونو عینی میلّت و عینی خاندانلیغین یؤنتیمی آلتیندا بیرلشدیریلدی. مصر مملوکلولرینه قارشی دوشمانلیق، موغوللاری آوروپا دؤلتلرینه ده یاخینلاشدیردی. آوروپا تاجیرلری و میسیونرلری، اورتا آسیادان گئچن کروان یوللارینداں باشقا، ایران لیمانلاریندان، هیندیستان و چینه گئدن دنیز یولوندان دا فایدالاندیلار. آوروپادا ۱۳-جو یوز ایلده اورتایا چیخان مدنیّت اینکیشافی، بیر درجهیه قدر بونونلا ایضاح ائدیلمکده‌دیر. بو دؤنملرده، مدنیّت آلانیندا اوستونلوک هله اسلام، اؤزللیکله ایران طرفلرینده ایدی. ایران خالقی‌نین اؤز تاریخینده دونیا مدنیّتی‌نین اؤن صفینده بولوندوغو بیر دؤر وار ایسه، او دا موغوللار دؤنمی‌دیر؛ حالبوکی بیر چوخ بیلگین ایرانداً مدنیّتین موغوللار طرفیندن تخریب ائدیلدیگی فیکرینده‌دیر.

ایران‌دا موغوللار حاکمیتی دؤنمینده دونیا میلّتلری‌نین بیر تاریخی یازیلدی؛ بو ایشه بیر موغول، ایکی چین بیلگینی، بیر کشمیرلی بودیست راهیبی ایله بیر نئچه ایران بیلگینی و بیر فرانسالی راهیب ده داخیل ائدیلدی. بونلارین ترتیب ائتدیگی اثر، *جامع‌التواریخ*، چرچیوه‌سی‌نین گئنیشلیگی باخیمیندان دونیا ادبیاتیندا تامامی ایله آیری بیر یئر توتماقدادیر. بو شکیلده، اسکی دونیاداکی بوتون مدنی میلّتلردن بیلگینلرین بیر یئرده توپلاناراق، عمومی تاریخه دایر روایتلری توپلایاراق، بیر کیتاب حالینا گتیرمه‌لری او زامانا قدر و اوندان سونرا دا هئچ گؤرولمه‌میشدیر.

آوروپا بیلگینلری داها ۱۹-جو یوز ایلده بئله عمومی تاریخ دئنیلدیگینده یالنیزجا باتی آوروپا تاریخینی آنیردیلار؛ رشیدالدین یاردیمجیلاریندان بیر مسلمان یازارین سؤزلریندن آنلاشیلدیغینا گؤره ۱۴-جو یوز ایلین باشیندان اعتیبارا عربلرین و فارسلارین تاریخینه، عمومی دونیا تاریخی دنیزینه تؤکولن چایلارین بیری گؤزو ایله باخیلمیشدیر" (توغان، ۱۱۳: ۱۹۴۶).

توغان بارتولدون بو گؤروشلرینه بیر قاتقی اولاراق، چینه عاید طب و فلسفه اثرلری‌نین ایلخانلیلار دؤنمینده فارسجایا ترجمه ائتدیریلمه‌سینی و قازان خان‌ین دا اؤزلریندن اؤنجه‌کی دؤنملرده اؤن آسیادا آنجاق یونان بیلیم اثرلرینه اؤنم وئریلدیگینی، اؤز دؤنمینده ایسه یالنیز باتی‌دا دئییل، اوزاق دوغو دا اینکیشاف ائدن بیلیمسل آراشدیرمالاریندا اؤز حاکمیتی آلتیناکی انسانلاری بیلگیلندیرمک و انسانلیغا خیدمت ائتمک اوزره ترجمه ائتدیریلدیگینی بلیرتدیگینی ایفاده ائتمیشدیر (توغان، ۱۱۳: ۱۹۴۶).

ایلخانلیلار دؤنمینده تیجارته؛ کاغیذ پول اولاراق کاداک دئییلن ایپک قوماش پارچالاری و کولچه (شیمش) آلتین و گوموش ایشله‌دیلیردی، تورک-موغول حاکمیتی دؤنمینده اورتا آسیادا چوخ گئنیش بیر جوغرافیادا ایشله‌دیلن بو گوموش کولچه‌لره *یاستیق* دئییلیردی.

ایلخانلی خانلیغی‌نین قورولماسی ایله بیرلیکده بوتون اؤن آسیادا، داها اؤنجه آسیادا گؤرولن یاپیلانما فعالیتلری ده سؤز قونوسو اولموشدور. بو فعالیتلر آراسیندا، بغدادین اسکی سورو دیشیندا یئنی بیر محلّه‌نین تیکیلمه‌سی و بوتون شهرین یئنیدن یاپیلانماسی دا سایبلابیلر. بو دؤنمده تاریخچی دهه‌هئیی‌نین بیر قیدی ده توغان‌ین مذکور اثرلرینده بلیرتیلمیشدیر؛ "بو دؤرده بغداد، عباسی خلیفه‌لری زامانیندا کینا نیسبتله بیرنئچه قاتی داها معمور اولموشدور" (توغان، ۱۲۳: ۱۹۴۶). هولاکو خان‌ین اوغلو آباقان خان و داها سونرا دا قازان خان دؤنمینده بوگونکو عراق جوغرافیاسی اوزرینده کاناللار انشاء ائتدیریلمیش و یئنی زراعت ساحه‌لری آچیلمیشدیر. بئله‌جه دجله‌دن، کوفه و نجفه قدر اوزانان بؤلگه‌ده بؤیوک بیر زراعت آلانی یاراتیلاراق عادتا چؤله حیات وئریلمیشدیر. بو کاناللار سایه‌سینده، بغداددان یولا دوشن قاییقلار،

دجله ایرماغی اوزریندن کربلایا قدر اولاشابیلمیش و بؤلگه، عباسی دؤنمی ایله مقایسه ائدیله‌مه‌یه‌جک قدر معمور (آباد) بیر دوروما گتیریلمیشدیر. بئله‌جه یوخاری قازان ایرماغی آدی وئریلن بو کانال سایه‌سینده فیرات و دجله ایرماقلاری بیرلشدیریلمیشدیر. ایلخانلی خانلیغی زامانیندا، دنیز تیجارتی ده ایران‌ین گونئییینده تیکیلن لیمانلار واسیطه‌سی ایله اوزاق آسیایا قدر گئنیشله‌میش و بو دنیز تیجارتیندن ده داها سونرا باشدا پرتقاللیلار اولماق اوزره آوروپالیلار دا استیفاده ائتمیشدیلر (توغان، ۲۵۵-۲۳۵: ۲۰۰۲).

بؤیوک ایلخانلی دؤلتی، هولاکو خان‌ین اؤن آسیایا گلیشی ایله ۱۳۳۶-۱۲۵۶ ایللری آراسینداکی دؤنمده حؤکوم سورموشدور. هولاکو خان، چنگیز خان‌ین اوغلو، تولوی خان‌ین اوغلودور باشقا بیر ایفاده ایله تورونودور (نوه‌سیدیر).

۱۲۰۶ ایلینده بوتون تورک و موغول بگلری‌نین ایشتیراکی ایله یاپیلان قورولتایدا چنگیزخان عنوانینی آلاراق، تورک-موغول بیرلیگی‌نین باشینا گئچن تیموچین‌ین ۱۲۲۷ ایلینده‌کی اؤلومونه قدر دوغو آسیادان، دوغو آوروپا و اؤن آسیایا اوزانان و ۹-جو یوز ایلدن بری کیچیک چاپداکی دؤلت و خاندانلیقلار طرفیندن یؤنتیلمکده اولان چوخ گئنیش بیر جوغرافی آلان تک بیر دؤلتین یؤنتیمینده قالمیشدیر. چنگیز خان‌ین اؤلوموندن ۱۲۶۰-لی ایللره قدر اولان دؤنمده تورک-موغول خاقانلیغی‌نین مرکزی، قاراقوروم اولموشدور.

چنگیز خان‌دان سونرا مرکزده بولونان اؤگه‌ده‌ی (۱۲۴۱-۱۲۲۹)، گویوک (۱۲۴۶-۱۲۴۸) و منگو (۱۲۵۹-۱۲۵۲) (هولاکو خان‌ین بؤیوک قارداشی) خاقانلارین دؤنمینده قاراقوروما، تورک-موغول دؤلتینه تابع اولان اؤلکه‌لردن چوخ ساییدا ائلچی گلمیشدیر، دؤنمی‌نین دیپلوماسی مرکزی قونوموندا اولان قاراقوروما زیارته گلن بو ائلچیلردن گونوموزه قدر اولاشان دگرلی لاتینجه سیاحتنامه‌لر قالمیشدیر. چنگیز خان‌ین ان کیچیک اوغلو اولان تولوی خان‌ین، چنگیز خان حیاتدایکن تورک تؤره‌سینه گؤره یاپیلان اولوش سونوجوندا، اود چیگین/تیگین (اوجاق پرنسی) (قارشیلاشدیر، کؤک‌تورک خاقانلیغی دؤنمینده کول تیگین‌ین قونومو) صفتی ایله، قاراقوروم‌دا قالاراق ان بؤیوک حیصّه‌یه صاحیب اولماسی سونوجوندا، تولوی خان‌ین اوچ اوغلو، دؤلتین بؤیوک بؤلومونده سؤز صاحیبی اولموشدولار. منگوخان مرکزده قالمیش؛ قوبیلای خان، چینه و هولاکو خان دا اؤن آسیایا گؤندریلمیشدیر.

هولاکو خان، ۱۲۵۸ ایلینده بغداد شهرینی فتح ائده‌رک، عباسی خلیفه‌لیگینی اورتادان قالدیرمیشدیر. خلیفه معتصم‌ین عایله‌سیندن بعضیلری میصیره قاچمیش و مملوکلو سلطانی بایبارس طرفیندن ۱۲۶۰ و ۱۲۶۱ ایللرینده آرخا- آرخایا خلیفه اعلان ائدیلمیشدیر؛ بو سؤزده

خلیفه‌لیک مؤسسه‌سی، میصرین عثمانلی پادشاهی یاووز سلطان سلیم طرفیندن فتح ائدیلمه‌سینه قدر وارلیغینی سوردوره‌بیلمیشدیر. بو دؤنمده کؤنوللو اولاراق هولاکو خانا تابع اولانلارا *ایل* دئییلمیشدیر، کؤنوللو اولاراق بو بیرلیگه قاتیلمایانلار ایسه *بولغا* "عاصی" اولاراق ایفاده ائدیلمیشدیر. هولاکو خانا تابع اولانلار، عینی زاماندا بؤیوک خاقان قونوموندا اولان منگو خان‌ین دا تابعیتینده ساییلدیقلاری اوچون، هولاکویا "ایلخان" عنوانی وئریلمیشدیر. ۱۳۳۶ ایلینه قدر حاکمیتینی دوام ائتدیرن بو سولاله‌نی تانیماق، اؤن آسیا دا گونوموزه قدر وارلیغینی داوام ائتدیرن تورک تاریخینی تانیماق دئمکدیر. تولوی خان‌ین اوغوللاری اولان منگو، قوبیلای و هولاکو، چنگیز خان‌ین باش وزیری طرفیندن اؤزل بیر اهتمام و اعتنا ایله یئتیشدیریلمیش، اویغور یازیسی و ادبیاتی ایله ریاضیات، جوغرافیا و تاریخ بیلیملرینی اؤیرنمیشلر و چینده‌کی بیلگینلردن ده فن بیلیملری آلانیندا درس آلمیشلاردیر. بو چرچیوه‌ده هولاکو خان، اؤن آسیایا گئنیش بیر پرسپکتیوله انتیقال ائتدیگینده بو بؤلگه‌ده‌کی بیلیم و کولتور سویه‌سیندن خبردار ایدی (توغان، ۲۱۳: ۱۹۴۶).

جوینی‌یه گؤره؛ قاراقوروم‌دا مرکزده بولونان خاقان منگو خان؛ قارداشی هولاکونو ایران و اؤن آسیانی فتح ائتمگه گؤندردیگی زامان، اؤزونه بوتون تورک-موغول اؤلکه‌لریندن، اوردونون ٪۲۰-سی‌نین وئریلمه‌سینی بویورموشدو. توغان، بو اوردونون عسگر موجودونون ۲۸۰.۰۰۰ قدر اولدوغونو و عایله‌لری ایله بیرلیکده بو سایی‌نین بیر میلیونو بولدوغونو بیلدیرمیشدیر (توغان، ۲۳۹: ۱۹۴۶). آنجاق، اؤگه‌ده‌ی خان‌ین دا ایلچی‌گه‌ده‌ی نویانی داها اؤنجه گئنه اوردونون ٪۲۰-سی ایله ایرانا گؤندردیگی گئنه جوینی‌نین اثرینده بلیرتیلدیگینه گؤره اؤن آسیایا گلن تورک-موغول عنصورونون، ایکی میلیوندان چوخ بیر نفوسا صاحیب اولدوغو گؤرولمکده‌دیر. بو سایی‌نین بؤیوک بیر بؤلومو، بو توپراقلاردا یئرلشمیش و بؤلگه‌ده‌کی تورک نفوسونون بلیرلی بیر یوزده‌سینی تشکیل ائتمیشدیر. بؤلگه‌یه دایمی اولاراق یئرلشن موغول عنصورلاری دا قیسا بیر سوره‌ده تورکلشمیشدیر.

۱۴-جو یوز ایلده رشیدالدین طرفیندن تصنیف اولونان، تورک-موغول خانلاری شجره‌سینده خانلارین و نوغایلارین یؤنتیمینده‌کی اوردونون، تومن و مینگلره (گردان) آیریلدیغی بلیرتیلمیشدیر. بو اثرده، هولاکو خان و اوغلو آباقا خان‌ین اوردولارینی تشکیل ائدن تومنلردن اللیسی‌نین بگ آدلاری، باشقا بیر ایفاده ایله تومن قوموتانلاری ذکر ائدیلمیشدیر. بو وئریلردن یولا چیخاراق بؤلگه‌ده‌کی ایلخانلی اوردوسونون یاخلاشیق اولاراق ۵۰۰،۰۰۰ اولدوغونو بلیرته‌بیلریک (توغان، ۲۳۹: ۱۹۴۶). بو اردونون یاخلاشیق ٪۶۵-ی‌نین، تورک بویلاریندان اولوشدوغو و موغول عنصورلاری‌نین بیرچوخونون دا بؤلگه‌ده داها سونرا قورولان تورک

خاندانلارینا عاید دؤلتلرده تورکلشه‌رک اقامت ائتدیکلری گؤز اؤنونه آلینیرسا؛ ایلخانلی خانلیغی‌نین، تورک تاریخینده‌کی اؤنمی داها یاخشی آنلاشیلار.

هولاکو خان‌ین اؤنجو بیرلیکلری، مارت ۱۲۵۳-ده آمو دریانی گئچه‌رک، طوسا اولاشمیش و داها سونرا دا اسماعیلی مذهبی‌نین حؤکوم سوردویو باتی بؤلگه‌لرینه گیرمیشدیر. بو دؤنمده اسماعیلی مذهبی، رکن‌الدین گور شاه اؤندرلیگینده چوخ بؤیوک بیر کولتورل و عسگری گوجه صاحیبدی (لوییس، ۱۱۲۴-۱۱۲۰: ۱۹۸۸). آنجاق، ژانویه ۱۲۵۷-ده ایلخانلی اوردوسو اسماعیلی گوجلرینی بوزقونا اوغراتاراق، رکن‌الدینی ده قاراقوروما، منگو خان‌ین حضورونا یارغیلانماق اوزره گؤندرمیش، رکن‌الدین؛ منگو خان‌ین امری ایله اعدام ائدیلمیشدیر.

قزوین‌ده بولونان اسماعیلی مذهبی‌نین اؤنده گلنلری ده عینی اویقولامایا معروض قالمیشدیر. جوینی، منگو خان‌ین بو بویروغو، چنگیزخان یاساسینا گؤره وئردیگینی بلیرتمیشدیر (بویله، ۳۶۵: ۱۹۶۸). آلاموت قالاسی‌نین اله گئچیریلمه‌سی ایله اؤزللیکله حسن صبّاح‌ین اگیتیلدیگی "خشخاشی" (خشخاش ایشله‌دنلر) فداییلرین آنادولو سلجوقلو بگلرینه قارشی دوزنله‌دیکلری سوءقصدلر ده کسیلمیش اولدو؛ انگیلیزجه‌ده ایشله‌نن assassin (قاتیل، سوءقصدچی) سؤزجویو ده "خشخاشی"دن تؤره‌میشدیر. اسماعیلی مذهبی‌نین بئله‌جه تامامیله اورتادان قالدیریلماسی ایله بیرلیکده، هولاکو خان‌ین بؤلگه‌ده سنّی مذهبی‌نین گلیشمه‌سینه و کؤک سالماسینا بؤیوک قاتقیدا بولونموش اولدوغو تاریخی بیر گرچکدیر (لوییس، ۱۱۲۴-۱۱۲۳: ۱۹۸۸). هولاکو خان‌ین بیر سونراکی هدفی، بغداداکی عباسی خلیفه‌لیگی اولموشدور. هولاکو خان‌ین یوخاریدا قونو اولان بغداد شهری فتوحاتی ایله ایلگیلی اولاراق ان ساغلام و اوریژینال قایناقلاردان بیریسی ده *تاریخ گزیده نصرتنامه* آدلی الیازما تورکجه اثردیر (تاریخ گزیده نصرتنامه، ۳۲۲۲: ۹۰۸ هجری).

بو اثرده؛ هولاکو خان‌ین عباسی خلیفه‌سی معتصمه اوچ دفعه ائلچی گؤندره‌رک معیّتی ایله بیرلیکده سیلاحلارینی بوراخیب شهری ترک ائتمه‌سینی و بئله‌جه جانلارینا قصد ائدیلمه‌یه‌جگی بلیرتیلمیشدیر. آنجاق، خلیفه‌نین اولومسوز جواب وئرمه‌سی اوزرینه هولاکو خان؛ نوقایلاریندان بایجویا، اردبیل اوزریندن دجله ایرماغینی گئچمه‌سینی بویوراراق، بغدادین باتی‌سینا، دوغودان دا بالاقای، توتار و کولو آدلی نوقایلارین قوموتاسیندا اولان بیرلیکلری شهرزور و دقوق اوزرینده قونوشلاندیرمیش، مرکزده اؤزو قالمیش و خوزیستان طرفینده ده کت بوقا قوموتاسینداکی بیرلیکلر قونوشلانمیشدیر. ایلک چاتیشمادا خلیفه‌یه باغلی یئددی یوز نفرلیک بیر عسگری گوجون چوخ قیسا بیر سوره‌ده امحا ائدیلمه‌سی اوزرینه، بغدادین

بیلگینلری ایله ایره‌لی سویه‌ده‌کی دینی جماعت تمثیلجیلریندن تشکیل اولان اوچ مین نفرلیک بیر هیئت، هولاکو خان‌ین حضورونا چیخمیش و اؤزوندن آمان دیله‌میش‌دیر.

هولاکو خان دا بو هیئته حسنِ قبول گؤسترمیش و اؤزلرینه شهرده‌کی سیلاحلی عسگرلرین و «چنگیز خان یاساسی آلتیندا حیاتلارینی بغداددا سوردورمک ایسته‌مه‌ینلرین سیلاحلارینی بوراخاراق شهردن سربستجه چیخابیله‌جکلرینی بیلدیرمیشدیر. بو نصیحتی دینله‌مه‌ینلر، ایلخانلی اوردوسو طرفیندن امحا ائدیلمیشدیر. عباسی خلیفه‌سی ده معیتی ایله بیرلیکده بغدادی ترک ائتمه‌دیگی و قارشی قویماغا یئلتندیگی اوچون اؤلدورولموشدور (تاریخ گزیده نصرتنامه، ۱۰۵: ۹۰۸ هجری).

چنگیز خان یاساسی حؤکملری چرچیوه‌سینده، سیلاحسیز و معصوم خالقا توخونولمادیغی کیمی مالالاری‌نین یاغمالانماسی دا سؤز قونوسو دئییل‌دیر (پائول، ۱۷۷: ۱۹۹۸). گئنه عینی الیازما اثرده؛ بغدادین فتحی ایله ایلگیلی اولاراق بحث ائدیلن باشقا دقّته دیگر قونو دا خلیفه‌نین حرمینده اؤزوندن باشقا هئچ کیمسه‌نین گؤرمه‌سینه ایذین وئریلمه‌دیگی بئش یوز گنج قیز کؤله‌نین ده هولاکو خان طرفیندن باغیشلاناراق، نوقایلارینا و قوموتانلارینا بو قیزلاری ائش اولاراق آلمالارینا ایذین وئره‌رک، اؤزگورلوکلرینه قووشدورماسی‌دیر (تواریخ گزیده نصرتنامه، ۱۰۵: ۹۰۸ هجری).

هولاکو خان‌ین، بغدادی محاصره‌سی و آردیندان شهری، ۱۰ فوریه ۱۲۵۸ تاریخینده فتح ائتمه‌سی ایله ایلگیلی اولاراق بعضی قایناقلاردا سککیز یوز مین ایله ایکی میلیون اوچ یوز مین نفرین اؤلدورولدویو، شهرین تخریباتا معروض قالدیغی و کیتابخانالارین یاخیلدیغی دجله ایرماغی‌نین ایسلانان کیتابلارین مرکّبلری‌نین هفته‌لرجه قارا رنگده آخدیغی بلیرتیلمکده‌دیر (بزر، ۸-۴: ۲۰۰۳). آنجاق، سؤز قونوسو رقملرین آلیندیغی اوریژینال تاریخی قایناقلار بلیرتیلمه‌مکده، یا دا یانلی عرب قایناقلاری اؤزللیکله او دؤنمده ایلخانلیلار ایله ساواش حالیندا بولونان مملوکلو قایناقلاری بلیرتیلمکده‌دیر. آیریجا، او تاریخده بغدادین نفوسونون میلیونلارلا ایفاده ائدیلمه‌سی ده مومکون دئییلدیر. بو چرچیوه‌ده سؤز قونوسو الیازما اثرده بلیرتیلمیش اولان تاریخی بیر گرچگه ده دقّت چکمک ایستریک، "هولاکو خان، استرآباد و مازندارانا اولاشدی، اورالاری آلدی و بیر اوغلونو اورادا قویاراق، ایرانا یؤنلدی. شامی و روم ائلینی ده آلدیقدان سونرا، بؤیوک حاضیرلیقلار یاپاراق، گوجلو بیر اوردو اولوشدوردو و بغداد شهرینه یؤنلدی. بو سیرادا بغداد شهری‌نین یاریسینی و عراق شهرلری‌نین بیر چوخونو آنسیزین گلن بیر سئل باسقینی خراب ائتدی. بوندان اللی گون سونرا هولاکو خان‌ین بؤیوک اوردوسو ایله بغداد

شهرینه اولاشدیغی خبری اولاشدی. خان دا همدانا گله‌رک، ائلچیلرینی بغداد حاکیمینه گؤندردی (تواریخ گزیده نصرتنامه، ۱۰۴: ۹۰۸ هجری).

بیزیم گؤز اؤنونه آلمامیز گرکن اؤلچو، یوخاریدا وئریلن اوریژینال قایناقلار و چنگیز یاساسی‌دیر، بونا گؤره ده سؤز قونوسو قتل عام و یاغما روایتلرینه اعتیبار ائدیلمه‌مه‌سی گرکمکده‌دیر.

کیتابخانالارین یاخیلماسی ایله ایلگیلی روایتلر حاقیندا بلیرتمه‌میز گرکن خصوص بودور: ایلخانلی خانلیغی سایه‌سینده، تورک میلّتی بوگونکو اورتادوغو، قافقازیا و اورتا آسیا جوغرافیاسیندا وارلیغینی تورکجه اوخویوب یازاراق و دانیشاراق سوردورمکده‌دیر. اورتا آسیادان، ایلخانلیغی دؤنمینده بؤیوک کوتله‌لر حالیندا اؤن آسیا جوغرافیاسینا آخان تورک-موغول عنصورلاری‌نین بؤیوک بؤلومو، یازیمیزدا چئشیدلی دفعه‌لر بلیرتدیگیمیز کیمی، بو توپراقلاردا یورد توتموش و تورک خاندانلاری‌نین چئشیدلی دؤلتلر قوراراق بوگونه قدر آیاقدا قالمالارینا زمین حاضیرلامیشلاردیر.

وقایع نویس آکسارایی، هولاکو خان حاقیندا "ایجن" (دؤلت صاحیبی، عزیز، آتا) تعبیرینی قوللانمیشدیر. آدی گئچن مؤلّیف؛ هولاکو خان‌ین حلب ملیکی، ملک الناصره یازدیغی مکتوبونو دا درج ائتمیشدیر. بو مکتوبوندا هولاکو خان بئله دئمکده‌دیر:

"ملک‌الناصر بیلسین کی، بغداد اوزرینه یورویوب تانری‌نین قیلیجی ایله بوراسینی آلدیق و اورانین صاحیبینی (یعنی خلیفه‌نی) یانیمیزا چاغیراراق اوندان ایکی سورغو سوردوق، سورغولاریمیزا قارشیلیق وئرمه‌دی، بوندان دولایی قرآنیمیزدا تانری هئچ بیر قومون الینده‌کی نعمتی، بو قومون اؤز اؤزونه بوزمایینجا، آلماز؛ دئییلدیگی کیمی، اؤزونون یاپمیش اولدوغو ایشلر اوزوندن بیزیم غضبیمیزه مستحق اولدو. بوندان سونرا، تانری‌نین بویوردوغو کیمی، هر نه یاپدیلارسا جزاسینی بولدولار. چونکو بیز، تانری‌نین قوّتی ایله قالدیق و اونون قوّتی ایله موفق اولدوق و اولماقدایییق. هئچ شبهه یوخدور کی بیز، تانری‌نین یئر اوزونده‌کی عسگری‌ییک؛ اؤز غضبینه اوغراتماق ایسته‌دیگی کیمسه‌لرین اوزرینه بیزی گؤنده‌ریر. حادثه‌لر، سیزه عبرت و سؤزوموز سیزه نصیحت اولسون. نئجه کیمسه‌لری یوخ ائتدیک، نئجه اوشاقلاری آتاسیز بوراخدیق، یئر اوزونون اوستونو دگیشدیردیک و آلت - اوست ائتدیک؛ سیزه قاچماق وار، بیز ده ایسه قاچانلاری یاخالاماق وار، سیزین اوچون بیزیم قیلیجیمیزدان قورتولماق یوخدور؛ سیز هاردا بولونورسانیز بولونون اوخلاریمیز سیزه یئتیشیر، آتلاریمیز هر آتدان حیزلی قاچار و اوخلاریمیز بوتون سیپرلری دلر، قیلیجیمیز ائندیگی یئره ایلدیریم کیمی ائنر، عاغیللاریمیز داغلار کیمی ساغلام‌دیر، سایییمیز ایسه قوملار قدر چوخدور؛ بیزدن آمان دیله‌ین سلامته چاتار،

بیزیمله ساواشا یئلته‌ننلر سونوندا پئشمان اولارلار. سیز بیزه "کافر" دئییرسینیز، بیز ده سیزه "فاسیق" دئیریک. بیز، بوتون ایشلری تدوین و تقدیر ائدن تانری طرفیندن، سیزه مسلّط ائدیلدیک. یئر اوزونون باتی و دوغوسو بیزیم الیمیزده‌دیر، هئچ بیر یئره قاچیپ قورتولامازسینیز" (توغان، ۲۱۴: ۱۹۴۶).

توغان؛ هولاکو خان‌ین ایفاده ائتدیگی بو سطیرلرین، او دؤنمه‌کی بیلگینلرین مختلیف اثرلرینده ده یئر آلدیغینی بلیرتمیش و هولاکو خان‌ین عسگری تدبیرلرینده‌کی تعویضسیز توتومو و اؤزونون دؤنمینده شهرلرده یئرلی خالق اوزرینده تحقّق ائتدیریلن وئرگیلر سببیله مسلمان اهالی‌نین نظرینده بیر بلای آسمانی ائتکیسی بوراخدیغینی بلیرتمیشدیر. آنجاق، توغانا گؤره اؤزونو یاخیندان تانییانلارین آلغیلاری ایسه باشقادیر. دؤنمی‌نین بؤیوک ایران شاعیری اولان سعدی شیرازی، هولاکو خانا خیطابا سؤیله‌دیگی بیر قصیده‌سینده اؤزتله بئله دئمیشدیر: "سمانین یئر اهلینی مینّتدار ائده‌جک بیر ایشی، کاینانی یارادان تانری‌نین بو جهان اهلینه یئندیردیگی بؤیوک رحمتی اودور کی ایلخان‌ین یازی و فرمانینا بویون اگه‌رک یئر اوزونده‌کی بویونلار کسیلمکدن قورتولموشدور. معموره‌نین یئر و دنیزلری‌نین ان اوزاق کؤشه‌لری اونون آدلی و گوجو سایه‌سینده ده قیلیجدان گئچمه بلاسیندان قورتولاراق آمان صفحه‌سینه گیرمیشدیر. روم سلطانی و روس پادشاهی اونا مینّتله خراج وئریر، هیند و سیند محراجه‌لری اونا بویون اگه‌رک قالان وئرگیسی وئریرلر" (توغان، ۲۱۶: ۱۹۴۶).

هولاکو خان‌ین، فارس باش بیتیکچیسی (وزیری) خوراسان‌دا اوزون زاماندیر تورک و موغوللارا خیدمت ائده‌رک اونلارین نظرینده مقبول بیر قونومدا بولونان بهاءالدین‌جوینی‌نین اوغلو خوجا شمس‌الدین جوینی‌یه، یوخاریدا آدی گئچن سعدی شیرازی خیطاب ائده‌رک؛ "اگر سن منیم یازیق قلبیمی سئویندیرمزسن، بو دونیادا بو قدر جور و جفا چکمه‌نین نه معناسی اولور؟ ایلخان‌ین صاحیب-دیوانی‌نین (وزیری‌نین) قلبینه خیطاب ائدیرم: اونون (ایلخان‌ین) یاساسیندا یازیقلارا قارشی جور و ظولم یوخدور. تانری، مغرب و مشرقی ایلخانا وئرمیشدیر، سن (شمس‌الدین جوینی) ده، یئر اوزونون خزینه‌سی‌نین امینی و محافیظی‌سن" (توغان، ۲۱۶: ۱۹۴۶). هولاکو خان‌ین چاغی‌نین گرکتیردیگی بیلیم داللاری ایله مشغول اولدوغو خصوصو، اؤن آسیا بیلگینلری طرفیندن ده تایید ائدیلمیشدیر.

رشیدالدینه گؤره منگو خاقان داها قارداشی هولاکو خان اورتا آسیا دایکن، تانینمیش اؤن آسیا ریاضیات بیلگینی نصیرالدین طوسی‌نی قاراقوروما گؤندرمه‌سینی بیلدیرمیش، آنجاق هولاکو خان، ایرانی فتح ائتدیکدن سونرا بو بیلگینی بولدوراراق، نصیرالدین توسی اوچون مراغادا بیر رصدخانا تیکدیرمیشدیر (توغان، ۱۱۷: ۱۹۴۶). ایلخانلی دؤنمی اوزرینده چالیشان اوبژکتیو

اؤلچولره صاحیب بیلیم آداملاری، اؤن آسیایا گلن تورک-موغول عنصورلاری‌نین یوکسک بیر کولتوره صاحیب اولدوغونو و بو ساغلام کولتور بیریکیمی سایه‌سینده فتح ائتدیکلری اؤلکه‌لرین سیاست و بیلیم آداملارینداn دا فایدالانمالاریندا بیر ساقینجا گؤرمه‌دیکلرینی بلیرتمکده‌دیر. بو چرچیوه‌ده اندلسلو عرب بیلگینی محی‌الدین العربی ایله بیرلیکده دؤنمین اؤنده گلن بیلیم آداملاری، هولاکو خان‌ین حیمایه سینده بیر آرایا گتیریله‌رک، مراغا کیمی او گونه قدر متروک قالمیش اولان بیر آذربایجان شهری دونیانین باشلیجا بیلیم مرکزلریندن بیریسی حالینا گتیریلمیشدیر (ریپکا، ۲۴۷: ۱۹۶۸).

هولاکو خان‌ین تعقیب ائتدیگی "میلّی" سیاستین ان بلیرگین وصفلری؛ اؤزو ایله بیرلیکده اورتا آسیادان گلن تورک-موغول عنصورلارینی، فتح ائدیلن اؤلکه‌لرده‌کی گئنیش جوغرافی آلانلارا، بللی بیر پروقرام و پلان ایچینده اسکان ائتدیرمه‌سی و بئله‌جه آنادولو و آذربایجان ایله بوگونکو قوزئی عراقدا وار اولان تورک توپلولوقلاری‌نین میلّی کولتور باخیمیندان او دؤنمده‌کی فارس و عرب کولتور دایره‌لری‌نین تاثیری و نفوذو آلتیندا اریییب گئتمه‌لرینه انگل اولماسی‌دیر.

فتح ائدیلن یئرلشیم یئرلری و خوراسان‌دان گلن تورک عنصورلاری اوچون آچیلان یئنی یوردلارا تورکجه آدلار وئریلمیشدیر. ایلخانلیلار دؤنمینده یؤنتیم و اداره مرکزلرینده‌کی گونلوک قونوشمالار تورکجه ایدی. آیریجا اویغور یازیسی دا رسمی دؤلت الیفباسی اولاراق قورونموشدور. ایلخانلی دؤلت یؤنتیمی طرفیندن یئرلی خالق ایله ایلیشکیلری یوروتمک آدینا انتصاب ائدیلن فارس مأمورلارا دا اویغور یازیسینی اؤیرنمه مجبوریتی گتیریلمیشدیر (توغان،۱۹۴۶: ۲۵۹). بو دؤنمده خالقی عرب اولان اداری بؤلگه‌لرده رسمی یازیلار عربجه و خالقی ایرانلی اولان اداری بؤلگه‌لرده ایسه رسمی یازیلار فارسجا و خالقی تورک اولان یئرلشیم یئرلرینده رسمی یازیلار اویغور حرفلری ایله تورکجه یازیلمیشدیر. آنجاق، دیوان بلگه‌لری‌نین آرخاسینا یازیلماسی گرکن "گؤرولدو" تأیید عباره و قیدلری بلگه‌لرین اوریژینالی عربجه یا دا فارسجا یازیلمیش اولسا دا، دایما اویغور حرفلری ایله یازیلمیشدیر. هولاکو خانا گؤره، مقدّس قانون "یاسا" یا دا "یاساق" ایدی. اینگیلیس تاریخچیسی د. مورگان بو سؤزجوگو چینجه ژونفا "اوردو عُرفو، اوردو دوزه‌نی" تئریمی (اصطلاحی) ایله قارشیلاشدیرمیشدیر. بو تئریم گونوموزده تورکیه تورکجه‌سینده‌کی "عُرفی اداره" تئریمی ایله قارشیلانماقدادیر (مورگان،۱۹۸۶: ۱۷۶-۱۶۳). تورک-موغول یاساسی "یاساقدیر" دئدیگی زامان هرکسین کسین بیچیمده بوگون اگمه‌سی و اطاعت ائتمه‌سی گرکن بیر وجیبه ایفاده ائدیلمیشدیر. چنگیز خان و تیمور خان یاساسیندا، "آمان" دیله‌یه‌نه قیلیچ قالخمازدی. آیریجا بو یازییا قونو اولان؛ یاغما، چاپولجولوق کیمی ساواش سیراسیندا

اولابیله‌جک حادثه‌لرده ایذین وئریلمه‌یه‌جگی چوخ آیدین‌دیر. تورک-موغول دؤلتینده یاپیلان ساواشلار سونراسیندا الده ائدیلن غنیمت، تؤره‌یه گؤره بوتون عسگرلر آراسیندا بللی بیر اوران نیسبتینده ذاتاً پایلاشیلیردی. اؤن آسیایا یئرلشمگه و یورد توتماغا گلن و امیر-قوموتا زنجیری‌نین اؤنمینی و حیاتیتینی، مته خان‌ین قوردوغو ایلک دوزه‌نلی تورک اوردوسوندان اعتیباراً ایدراک ائده‌رک یوز ایللر بویونجا روحوندا داشییان تورک عنصورلاری‌نین یاسایا آیقیری داورانمالارینی دوشونمک داحی حاقسیزلیقدیر. او دؤنمده بؤلگه‌سینده‌کی تک دوزه‌نلی اوردویا صاحیب اولان چنگیز ائولادی خانلارین یاسایا اولان سایغیلارینی، ایلخانلی خانلیغی‌نین منشأیینی داها بیلمه‌دن، هولاکو خانا سالدیرانلارین تارتمالاری و دگرلندیرمه‌لری بیر اؤن یارغیدان باشقا بیر شئی دئییلدیر.

ایلخانلیلار مملکتینه داخیل اولان اوغوزلار و آق قویونلو بگلری، چنگیز خانی، اسکی اوغوز خان‌ین تاریخده بیر داها تکرّورو کیمی تلقّی ائتمیشلردیر. باشقا بیر ایفاده ایله اوغوز خان و چنگیز خان، خالیص گؤچه‌به اولان فاتیح قوواملارین قهرمانلاری‌نین ایدئال تیپلری قبول ائدیلمیشدیر. بوتون بوزقیرلاردا مینلرجه ایلدن بری داوام ائتمکده اولان بیر تؤره واردیر. مته، آتیلا، چنگیز و تیمور کیمی خاقانلار دا اؤز بویلارینی و اوردولارینی بو عُرفی قانونلارا تابع گؤرموشلردیر.

ایلخانلی دؤنمینده گرچکلشدیریلن فتوحاتین تورکلوک اوچون اؤنمی؛ بوگون بوتون اؤن آسیا جوغرافیاسیندا یاشایان تورکلرین وارلیغینی ایفاده ائتمیش اولماسیدیر. او دؤنمده وار اولان قاراخانلی تورک حاکیمیتی، بو بؤیوک جوغرافیادا دگیشیک اتنیک آدلار و دینی کولتورلرین ائتکیسی آلتیندا یاشایان تورک بویلارینی قاپسایاجاق گوج و بؤیوکلوکده دئییلدی. چنگیز خان دؤنمینده بؤیوک بیر تورک-موغول دؤلتی‌نین قورولماسی ایله بیرلیکده، اورتا آسیا دا موغول کولتورو ائتکیسی آلتیندا قالان بوتون بویلار، باتی‌یا دوغرو انتقال ائتمیش و سونوجدا تورک و اسلام کولتورو دایره‌سینه گیرمیشلردیر. تورک و موغول بویلاری آراسینداکی قایناشمانین نه قدر بؤیوک چاپدا گرچکلشدیگینی گؤرمک اوچون گونوموزده نوغای، اؤزبک، قازاق و باشقورد کیمی بؤیوک تورک بویلارینداً همن هامیسیندا اورتاقلاشا موجود اولان آلت بوی آدلارینا و یا سولاله آدلارینا باخماق یئترلی اولاجاقدیر. اؤن آسیاداکی تورک-موغول حاکمیتی‌نین داها سونراکی ایللرده بو بؤلگه‌ده عثمانلی دؤلتی‌نین قورولوشونا دا ساغلام بیر یاپی حاضیرلادیغی و بئله‌جه تورکلرین، آوروپا و روسیا توپراقلارینا گیره‌بیلمیش اولمالاری خصوصو، بعضی آوروپالی مستشرقلر طرفیندن ده افسوسلا یاد ائدیلمیشدیر (براون ،۱۹۲۰).

سونوج اولاراق، هولاکو خان‌ین شخصینه یؤنه‌لیک یئرلی و یابانجی باسین (مطبوعات) اورقانلاریندا حاقسیز و انصافسیز اولدوغو قدر، بیلینجسیزجه یورودولن کامپانیالار؛ هولاکو خان‌ین روحونو اینجیته‌مز، تاریخده تورکلوگون بقاسی اوچون مجادله ائتمیش و آدلاری سانلاری اونوتولموش نئجه تورک خانلاری کیمی، هولاکو خان‌ین روحو، آنجاق اؤز عیرقیندان اولانلارین بو طور سیاسی و دینی آلداتماجا و شاشیرتماجالارا قانمالاری حالینده اینجییر.

بوگون بو اؤلکه‌ده یاشایان تورکلر، بو توپراقلاری اؤزلرینه یورد اولاراق جانلاری باهاسینا بوراخمیش اولان آتالاری‌نین روحونو اینجیتمک بیر یانا، اونلارا سیم‌سیخی ساریلماق؛ بیلمه‌ینلره اؤیرتمک و قوتلو خاطیره‌لری اؤنونده سایغی ایله یئره دیز ووراقلا یوکوملودورلر ■

قایناقلار

(هیجری ۹۰۸)، "تاریخ گزیده نصرتنامه"، بریتانیا موزه‌سی، اوریژینال ۳۲۲۲.

آ. آلدا. صباح الدین (۲۰۰۲)، "موغول دؤلتی"، تورکلر، یئنی تورکیه یاییینلاری، آنکارا.

آلینگه، قورد (۱۹۶۷)، "موغول قانونلاری"، (چئویرن جوشقون ‹‹اوق)، آنکارا اونیورسیته‌سی حقوق فاکولته‌سی یاییینلاری، آنکارا.

اؤگل، بهاءالدین (۱۹۸۲)، "تورکلرده دؤلت آنلاییشی: ۱۳-جو یوز ایل سونلارینا قدر"، آنکارا.

بزر، قولای (۲۰۰۳)، "بغدادا اشغالین و ییخیمین دانیسکاسینی موغوللار اؤیرتمیشدی"، حریّت تاریخی (ادیتؤر: مراد بارداقچی)، ایستانبول.

تمیر، احمد (۱۹۴۸)، "موغوللارین گیزلی تاریخی"، تورک تاریخ قورومو یاییینلاری، آنکارا.

تمیر، احمد (۱۹۹۲)، "تورک موغول ایمپراتورلوغو و داوامی"، تورک دونیاسی ال کیتابی، ۱-جی جیلد، آنکارا.

تمیر، احمد (۲۰۰۲)، "موغول (ویا تورک-موغول) خانلیغی"، تورکلر، یئنی تورکیه یاییینلاری، آنکارا.

توغان، آ. زکی ولیدی (۱۹۴۶)، "عمومی تورک تاریخینه گیریش"، ۱-جی جیلد: ان اسکی دؤنملردن ۱۶-جی عصره قدر، ایستانبول.

توغان، ایسنبیکه (۲۰۰۲)، "چنگیز خان و موغوللار"، تورکلر، یئنی تورکیه یاییینلاری، آنکارا.

روکس، ژان پاول (۱۹۹۸)، "تورکلرین و موغوللارین اسکی دینی"، (چئویرن آیقوت قازانجیگیل)، ایستانبول.

ساعاتچی، صبحی (۲۰۰۳)، "تاریخدن گونوموزه عراق تورکمنلری"، ایستانبول.

قوشچو، عایشه اردم (۲۰۰۲)، "ایلخانلی دؤلتی‌نین قورولوشو و مملوکلرله ایلک تماسی"، تورکلر، یئنی تورکیه یایینلاری، آنکارا.
لوئیس، برنارد (۱۹۸۸)، "اسماعیلیلر"، اسلام آنسیکلوپدیسی، جیلد ۵\۲، ایستانبول.
مینورسکی، و. (۱۹۸۸)، "ماراغا"، اسلام آنسیکلوپدیسی، جیلد ۷، ایستانبول.
یووالی، عبدالقادر (۱۹۹۸)، "هولاکو"، اسلام آنسیکلوپدیسی، جیلد ۱۸، ایستانبول.
ییلدیریم، دورسون (۲۰۰۰)، "(ارگنه‌کون) - (ارکین‌کون) مو؟"، تورک دیلی آراشدیرمالاری ایللیگی- بللەتن، ۱۹۹۷، آنکارا.

BOYLE, J.A. (1968), History of Iran. Volume 5 The Saljuq and Mongol Periods. s. 365 Cambridge.

BROWNE, Edward G. (1920), A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (1265-1502). s. 11 Cambridge.

MORGAN, David (1986), "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in

RYPKA, Jan (1968), History of Iranian Literature. s. 247 Dordrecht.

SPULER, Bertold (1992), "Central Asia in the Mongol and Timurid Periods", ENCYCLOP_DIA IRANICA Volume: V.. Costa Mesa, California.

the Ilkhanate" Bulletin of the School of Oriental & African Studies (49), Londra.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
İkinci Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 23-37
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تورک- فارس دیل ایلیشکیلری
فارسجادا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌نیمی[1]

• یاردیمچی دوچنت دوکتور جهانگیر کرینی (قیزیل‌اؤزن)[2]

ÖZET: Cihangir KARİNİ (KIZILÖZEN), "Türk-Fars Dil İlişkileri: Farscada Yiyelik Eklerinin İşlenimi", *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 23-37.

Dil aileleri sahib olduqları söz dağarcıqlarının yanı sıra tipolojik özellikleriyle de birbirlerinden ayrılmaqdadırlar. Bu bağlamda Türkceni Hind–Avrupa dillerinden ayıran tipolojik özelliklerden biri Türkcede yiyelik eklerinin işledilmesidir. Bir Hind–Avrupa dili olaraq nitelendirilen Yéni Farscada da Türkcede olduğu kimi yiyelik ekleri işledilmekdedir. Yéni Farscada yiyelik eklerinin işledilmesi, Farscanın aid olduğu dil ailesinin tipolojik yapısına ayqırı bir durumudur. Bu nedenle Eski ve Yéni Hind–Avrupa dillerinin yiyelik durumları ard zamanlı ve éş zamanlı yöntemle ele alınaraq Yéni Farscada yiyelik eklerinin işlenimine açıqlıq getirilmeye çalışılmışdır. Bu doğrultuda Eski Hind-Avrupa dillerinden Latin, Sanskrit, Avesta, Eski Fars, Orta Fars ve Soğd dillerinin yiyelik durumu incelendi. İnceleme sonunda söz qonusu dillerin héç birinde yiyelik eklerine rastlanmadı. Örnekleme yöntemiyle yéni Avrupa dillerinden İngilizce ve Ruscanın yiyelik durumu deyerlendirilmişdir. İngilizce ve Ruscada da yiyelik eklerinin işledilmediyi görülmüşdür. Ayrıca yiyelik eklerinin yazı geleneyi olmayan İranî dillerden Farscaya bulaşabileceyi düşünülmüşdür. Bu nedenle Yéni İranî dillerden Beluç, Tat, Talış ve Gilek dillerinin yiyelik durumu mercek altına alındı. Söz qonusu İranî dillerde de yiyelik eklerinin işledilmediyini gördük. İncelememizde Yéni Farsca dışında Hind-Avrupa dillerinin héç birinde yiyelik eklerinin işledilmediyi ortaya çıxmışdır. Yéni Farscada işledilen bu yiyelik ekleri, Ye'ni Farscanın başlanğıcından étibaren görülmekdedir. Yéni Farscada işledilen yiyelik eklerinin böyük bir olasılıqla Türkcenin étkisiyle gelişdiyini düşünmekdeyik. Ancak yéne de yapı baxımında her iki dilin qarşılaşdırılması sonucu kesin bir hökme varmaq mümkün olacaqdır.

---

[1] بو مقاله "Turkish Studies" درگیسیندن آلیناراق تورکجه‌میزه اویارلانمیشدیر:
Turkish Studies, International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/3 Winter 2014.

[2] گوموشحانه اونیورسیته‌سی تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو اؤیرتیم اویه‌سی.

Açar Sözler: *Türk – Fars dil ilişkisi, Yéni Farsca yiyelik ekleri, Türkce – Farsca yiyelik ekleri, Türk – Fars dilleri arasında yapısal benzerlikler.*

ABSTRACT: Cihangir KARINI (KIZILÖZEN), "Turkish-Persian Linguistic Relationships: The Use Of Possessive Suffixes In Persian", *Varliq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second Period, Issue: 11 (Spring 2018/1397), ss. 23-37.

Beside the vocabulary they have, language families, also dissociate by typological features. In this context, one of the typological features that separate Turkish language from the Indo-European languages is the use of possessive suffixes in Turkish. In New Persian, which is qualified as an Indo-European language, possessive suffixes are also used. The use of possessive suffixes in New Persian is contrary to the typological structure of the language family that Persian belongs to. For this reason, by addressing the possessive cases of both Old and New Indo-European languages by diachronic and simultaneous methods, we tried to clarify the use of possessive suffixes in New Persian. Accordingly, the possessive cases of Old Indo-European languages; Latin, Sanskrit, Avestan, Old Persian, Middle Persian, and Sogdian, were studied. At the end of the study, possessive suffixes were not found in any of the so called languages. Moreover, the possessive cases of English and Russian, which are part of the new European languages, were assessed. And it is observed that possessive suffixes are not used in English and Russian as well. In addition, it was considered that possessive suffixes may have been transmitted into Persian from Iranian languages that do not have a writing tradition. Therefore, the possessive cases of the New Iranian Languages; Baloch, Tat, Talysh, and Gaelic, were examined. We observed that possessive suffixes were not used in the so-called Iranian languages too. It is appeared in our study that possessive suffixes are not used in any of the Indo-European languages except of New Persian. These possessive suffixes that are used in New Persian are seen since the beginning of New Persian. We think that the use of possessive suffixes in New Persian has developed with the influence of Turkish language. Nonetheless, comparing both languages in terms of structure will determine an absolute predication.

Key Words: *Relationship between Turkish and Persian, Possessive suffixes in New Persian, Structural similarities between Persian and Turkish.*

چکیده: جهانگیر کرینی (قیزیل‌اؤزن)، "روابط زبانی ترکی- فارسی: کاربرد پسوندهای ملکی در زبان فارسی"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)، صص. ۳۷-۲۳.

خانواده‌های زبانی علاوه بر ذخایر لغوی، از نظر ویژگی‌های تیپولوژیک نیز از یکدیگر متمایز می‌شوند. یکی از تفاوت‌های تیپولوژیک میان زبان ترکی و زبان‌های هند- اروپایی، در کاربرد پسوندهای ملکی نمایان می‌شود. در زبان فارسی نوین نیز که یکی از زبان‌های هند- اروپایی شمرده می‌شود، پسوندهای ملکی همانند زبان ترکی بکار برده می‌شود. کاربرد پسوندهای ملکی در زبان فارسی، در مغایرت با ساختار تیپولوژیک خانواده زبانی هند- اروپایی قرار دارد. از این رو در این مقاله تلاش گردیده با استفاده از روش‌های همزمانی و درزمانی کاربرد پسوندهای ملکی در فارسی نوین روشن‌تر شود. در همین راستا، وضعیت پسوندهای ملکی در زبان‌های لاتین، سانسکریت، اوستا، فارسی باستان، فارسی میانه و سغدی به عنوان زبان‌های هند- اروپایی باستانی مورد بررسی قرار گرفت. در پایان بررسی‌ها در هیچ یک از زبان‌های مذکور پسوند ملکی مشاهده نشد. همچنین با استفاده از روش نمونه‌برداری، وضعیت پسوند ملکی در انگلیسی و روسی به عنوان زبان‌های نوین اروپایی مورد مطالعه قرار گرفت و مشخص گردید که در هیچ یک از این دو زبان، پسوند ملکی بکار برده نمی‌شود. در نتیجه چنین استنباط گردیده که ممکن است پسوندهای ملکی از طریق زبان‌های ایرانیِ غیرنوشتاری وارد فارسی شده باشد. بنابراین

وضعیت پسوندهای ملکی در بلوچی، تاتی، طالشی و گیلکی به عنوان زبان‌های نوین ایرانی مطالعه گردید. اما در این زبان‌ها نیز پسوند ملکی مشاهده نشد. تحقیقات نشان داد که پسوند ملکی به غیر از فارسی در هیچکدام از زبان‌های هند- اروپایی کاربرد ندارد. این در حالیست که پسوند ملکی در فارسی نوین از همان ابتدای زبان فارسی مشاهده می‌شود. تصور ما بر این است که پسوندهای ملکی موجود در زبان فارسی، به احتمال زیاد تحت تأثیر زبان ترکی به وجود آمده است. با این حال، برای دادن حکم قطعی، مقایسه ساختار زبانی هر دو زبان ضروری می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: *رابطه زبانی ترکی –فارسی، پسوندهای ملکی فارسی نوین، پسوندهای ملکی ترکی- فارسی، تشابهات ساختاری میان زبان‌های ترکی- فارسی.*

.

گیریش

دیل عایله‌لری، صاحیب اولدوقلاری کلمه داغارجیغی ایله بیرلیکده تیپولوژیک اؤزللیکلری باخیمیندان دا بیر-بیرلریندن آیریلماقدادیرلار. آلتای دیللری ایله هیند- آوروپا دیللری ده صاحیب اولدوقلاری تیپولوژیک اؤزللیکلری ایله بیر-بیرلریندن آیریلمیشلار. ف. ویدمن، اورال-آلتای دیللرینی هیند- آوروپا دیللریندن آییران اون دؤرد اؤزللیکدن بحث ائتمکده‌دیر. بو اون دؤرد اؤزللیکدن بیری، تورکجه‌ده آدلارین یییه‌لیک دوروموندا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی‌دیر (ارجیلاسون، ۲۰۱۱: ۱۸). متیو س. درایر-ین دونیا دیللرینده آدلارین یییه‌لیک دوروموندو اینجه‌له‌ین چالیشماسی دا ف. ویدمن‌ین ایره‌لی سوردویو گؤروشو دوغرولار نئجه‌لیکده‌دیر (درایر، ۲۰۱۳). دوروم بئله ایکن، بیر هیند- آوروپا دیلی اولان یئنی فارسجادا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی (احمدی گیوی، ۲۰۰۰: ۱۳۷)، فارسجانین عاید اولدوغو هیند- آوروپا دیل عایله‌سی‌نین تیپولوژیک اؤزللیگینه آیقیری بیر دوروم اولوشدورماز می؟! اسکی و اورتا فارسجادا یییه‌لیک اکلری ایشلنمیش می؟ اسکی و اورتا فارسجادا یییه‌لیک اکلری ایشله‌دیلمه‌دیسه یئنی فارسجادا گؤرولن بو دگیشیکلیک، تورک- فارس دیل ایلیشکیسی‌نین سونوجوندا می اورتایا چیخمیش؟ بو سورغولامالاردان حرکتله، اینجه‌له‌مه‌میزده تورکجه ایله فارسجانین، عاید اولدوقلاری دیل عایله‌لری‌نین تیپولوژیک اؤزللیکلرینی گؤز اؤنونده بولوندوراراق یئنی فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری‌نین تورک- فارس دیل ایلیشکیسیندن قایناقلانیب قایناقلانمادیغینی اورتایا قویماغا چالیشاجاغیق.

یئنی فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلرینی و بو اکلرین تورکجه‌ده ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری ایله ایلیشکیسینی اینجه‌له‌ین هر هانسی بیر بیلیمسل چالیشما بولونماماقدادیر. یالنیز ل. یوهانسون، فارسجا یییه‌لیک اکلری‌نین گلیشمه‌سی ایله تورکجه‌یه یاخینلاشدیغینی بلیرتمیشدیر (یوهانسون، ۲۰۰۷: ۸۳). فارسجانین یییه‌لیک اکلری ایشله‌ده‌رک تورکجه‌یه

یاخینلاشماسی، تورک- فارس دیل ایلیشکیسی‌نین سؤزجوک آلیش-وئریشی ایله سینیرلی (محدود) اولمادیغینی، یاپیسال (ساختاری) یؤندن ده ائتکیلشیمین گرچکلشدیگینی گؤسترمکده‌دیر. یئنی فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دوروموندا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی، تورکجه‌یه اؤزگو (خاص) بیر تیپولوژیک اؤزللیگین فارسجادا بولونماسی آنلامینا گلمکده‌دیر. یئنی فارسجانین باشلانغیج تاریخی ۸ و ۹-جو یوز ایللردیر (اورانسکی، ۱۹۹۹: ۷۰). یئنی فارسجادا ایشله‌دیلن بو تیپولوژیک اؤزللیگین تورکجه‌نین ائتکیسی سونوجو گلیشمه‌سی وارساییمی، تورک- فارس دیل ایلیشکیسی‌نین ۸-جی یوز ایلدن داها گئری گئده‌جگی سونوجونو دوغورماقدادیر. بو دورومدا تورک- فارس دیل ایلیشکیسی‌نین اینجه‌لنمه‌سی، آیریجا تورک دیلی تاریخی آچیسیندان دا بؤیوک بیر اؤنم داشیماقدادیر.

تورکجه‌نی هیند- آوروپا دیل عایله‌سیندن آییران اؤزللیکلر ایچینده، تورکجه‌ده یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی داها اؤنجه‌دن بیلینسه ده، بیز بو اینجه‌له‌مه‌ده هیند- آوروپا دیللری ایله تورک دیلی آراسیندا یییه‌لیک اکلری‌نین آییرد ائدیجی بیر تیپولوژیک اؤزللیک اولوب اولمادیغینی آیرینتیلی بیر بیچیمده گؤرمک ایسته‌دیک. بو دوغرولتودا ایلک اؤنجه هیند- آوروپا دیللرینده آدلارین یییه‌لیک دوروموندا ایشله‌دیلن قراماتیکال یاپیلاری گؤزدن گئچیردیک. اینجه‌له‌مه سونوجوندا هیند- آوروپا دیللری‌نین گنلینده یییه‌لیک اکلری‌نین بولونمادیغینی، آدلارین یییه‌لیک دوروموندا یییه‌لیک آدیللاری (ضمیرلری) ایله ساغلاندیغینی گؤردوک. ایکینجی آشامادا یئنی فارسجانین سلَفی اولاراق ایره‌لی سورولن اسکی فارسجا ایله اورتا فارسجانین یانی سیرا آوستا، سغد، سانسکریت و لاتین دیللرینده آدلارین یییه‌لیک دوروموندا گؤزدن گئچیردیک. فارسجادا ایشله‌دیلن، آنجاق اسکی و یئنی هیند- آوروپا دیللرینده بولونمایان بو قراماتیکال یاپی‌نین یئرل بیر ایرانی دیلدن فارسجایا بولاشمیش اولابیلمه‌سی اولاسیلیغینی (احتمالینی) گؤز اؤنونده بولوندوراراق یازی گله‌نگی اولمایان دؤرد ایرانی دیلین یییه‌لیک دوروموندا مرجک آلتینا آلدیق.

اینجه‌له‌مه

تورکجه‌ده یییه‌لیک قروپو تاملایان و تاملانان بؤلوملریندن اولوشور. تاملانان بؤلومو دایما یییه‌لیک اکی داشییار (ارگین، ۲۰۰۹: ۳۸۱). یئنی فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون بیر- بیریندن فرقلی ایکی جور قراماتیکال یاپی بولونور. بونلاردان بیری، یییه‌لیک اکلی یاپی‌دیر.

یئنی فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دوروموندا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلی یاپی، تورکجه‌نین تاملانان بؤلومونه دنک گلمکده‌دیر. تورکجه‌ده اولدوغو کیمی یئنی فارسجادا دا یییه‌لیک اکلری هر زامان اوچون آدین سونونا اکلنیر. یئنی فارسجادا یییه‌لیک اکلری‌نین آددان اؤنجه گلدیگی هئچ گؤرولمه‌میشدیر (خانلری، ۱۹۹۸: ۱۹۲). فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌نیم اؤزللیگی ایسه بئله‌دیر (گیوی؛ انوری، ۲۰۰۰: ۱۳۷):

۱- یئنی فارسجادا تکلیک و چوخلوق ۱-جی، ۲-جی و ۳-جو شخص اوچون آیری- آیری یییه‌لیک اکلری ایشله‌دیلیر.

۲- سسلی ایله بیتن آدلار یییه‌لیک اکی آلدیغیندا آدلا اکین آراسینا *ی/* سس‌سیزی گیرر: *کتابهایم (kétâb-hâ-y-em)* «کیتابلاریم».

۳- دانیشیق دیلی ایله سیرادان یازیشمالاردا سسلی ایله بیتن آدلاردان سونرا بعضا *ی/* سس‌سیزی گتیریلمز. بئله‌لیکله اکلرین سسلیسی ایله آدلارین سونوندا بولونان سسلی‌نین یان- یانا گلمه‌سی ایله سسلی بیرلشمه‌سی میدانا گلر: *بابایم (bâbâ-y-em)* «آتام» > *بابا-م (bâbâ-m)* «آتام».

فارسجا- تورکجه (تورکیه) اکلری‌نین قارشیلاشدیرماسی

	Farsça		Türkçe	
	Ad	İyelik eki	Ad	İyelik eki
T.1.Kişi	کتابم kétâb	-em	Kitab	-(ı)m
T.2.Kişi	کتابت kétâb	-et	Kitab	-(ı)n
T.3.Kişi	کتابش kétâb	-eş	Kitab	-ı
Ç.1.Kişi	کتابمان kétâb	-émân	Kitab	-(ı)mız
Ç.2.Kişi	کتابتان kétâb	-étân	Kitab	-(ı)nız
Ç.3.Kişi	کتابشان kétâb	-éşân	Kitab	-ları

تورکجه ده اولدوغو کیمی فارسجادا دا آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی، فارسجانین عاید اولدوغو دیل عایله‌سی‌نین تیپولوژیک اؤزللیکلرینه آیقیری بیر دورومدور. ف. ویدمن‌ین اؤنه سوردویو- اورال- آلتای دیللرینی هیند- آوروپا دیللرینده آییران- اؤزللیکلرین ایچینده تورکجه‌ده آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی ده یئر آلماقدادیر (ارجیلاسون، ۲۰۱۱: ۱۸). متیو س. درایر، " Position of Pronominal Possessive Affixes" باشلیقلی چالیشماسیندا بوتون دونیا دیللرینده آدلارین یییه‌لیک دورومونو اله آلمیشدیر. بو چالیشمادا ۲۷ آلتای دیلیندن ۲۶-سیندا یییه‌لیک

اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سینه قارشیلیق ۳۰ هیند- آوروپا دیلیندن ساده‌جه دؤردونده یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلدیگی بلیرتیلمکده‌دیر.

هیند- آوروپا دیللرینده آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون سون اک ایشله‌دن دیللر، کورد؛ ارمنی، دوماری و برئتون دیللری‌دیر (درایر، ۲۰۱۳: ۵۷). یییه‌لیک اکی ایشله‌دن بو دؤرد هیند- آوروپا دیلیندن دوماری؛ کورد و ارمنی دیللری‌نین تورکجه‌نین دانیشیلدیغی جوغرافیادا بولونمالاری دقّت چکیجی‌دیر. اوسته‌لیک کوردجه ایله ارمنی‌جه‌نین یاپی باخیمیندان تورک دیلیندن ائتکی‌لنمیش اولدوقلاری گرچگی ده گؤز آردی ائدیلمه‌مه‌لی‌دیر (یوهانسون، ۲۰۰۷: ۳۷،۷۵). تورکجه‌نین یییه‌لیک اکلرینه قارشیلیق یییه‌لیک آدیللاری ایشله‌دن ۲۶ هیند- آوروپا دیلیندن ایشلنمه آلانی گئنیش اولان روسجا و انگیلیزجه‌نین یییه‌لیک آدیللاری‌نین اؤرنک اولاراق گؤستریلمه‌سی قونونون آنلاشیلماسی باخیمیندان یئترلی اولاجاقدیر دئیه دوشونوروک.

اؤرنک هیند- آوروپا دیللرینده آدلارین یییه لیک دورومو

	Örnek Hint – Avrupa Dilleri						Türkçe	
	İngilizce		Rusça		Yeni Farsça			
	İyelik adılı	Ad	İyelik adılı	Ad	Ad	İyelik eki	Ad	İyelik eki
T.1.K.	My	book	моя	книга	kétab	-em	Kitab	-(ı)m
T.2.K.	your	book	твоя	книга	kétab	-et	Kitab	-(ı)n
T.3.K.	her/his	book	его/её	книга	kétab	–eş	Kitab	–ı
Ç.1.K.	our	book	наша	книга	kétab	-émân	Kitab	-(ı)mız
Ç.2.K.	your	book	ваша	книга	kétab	-étân	Kitab	-(ı)nız
Ç.3.K.	their	book	Их	книга	kétab	-éşân	Kitab	–ları

هیند- آوروپا دیللرینده آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون یییه‌لیک آدلاری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی دوغال اولاراق گونوموز هیند- آوروپا دیللری ایله سینیرلی اولماییب اسکی هیند – آوروپا دیللریندن لاتینجه (اؤکتم، ۲۰۰۶: ۴۹) ایله سانسکریتجه (جکسون، ۱۸۹۲: ۴۹) اوچون ده گئچرلی‌دیر. اسکی ایرانی دیللردن اسکی فارسجا، اورتا فارسجا، آوستا و سغد (گرشئویچ، ۱۹۶۱: ۲۰۵-۲۰۱) دیلینده ده آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون یییه‌لیک آدیللاری ایشله‌دیلمیشدیر. آنجاق یئنی فارسجاداکی یییه‌لیک اکلری‌نین قایناغی‌نین بلیرلنمه‌سی اوچون اسکی ایرانی دیللردن آوستا (کارنجیا، ۲۰۰۵: ۶۰ - ۵۹)، اسکی فارسجا (جانسون، ۱۹۱۷: ۸۸) و اورتا فارسجادا (شروو، ۲۰۰۸: ۶۰-۵۹) آدلارین یییه‌لیک دوروموندا ایشله‌دیلن قراماتیکلی یاپیلارین آیرینتیلی بیر بیچیمده اینجه‌لنمه‌سی گرکمکده‌دیر.

آوستا متینلرینده یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌وینی یییه‌لیک آدیللاری یئرینه گتیرمکده اولوب بو یییه‌لیک آدیللاری‌نین تامامی آددان اؤنجه گلمکده‌دیر (کارنجیا، ۲۰۰۵: ۶۰-۵۹). آوستادا

یییه‌لیک آدیللاری چوخ بیچیملی‌دیر. عینی یییه‌لیک آدیلی‌نین بیر نئچه بیچیمی موجوددور. اؤرنگین تکلیک ۱-جی شخص اوچون moi ایله بیرلیکده me بیچیمی (کرنجیا، ۲۰۰۵: ۵۹) ده ایشله‌دیلمیشدیر. آیریجا جکسون آ. و. ویلیامزین " Avesta Grammar in Comparison With Sanskrit" آدلی چالیشماسیندا تکلیک ۱-جی شخص یییه‌لیک آدیلی اولارق معنا بیچیمی ده گئچمکده‌دیر (جکسون، ۱۸۹۲: ۱۱۱). بو چوخ بیچیملی‌لیک تکلیک ۲-جی شخص یییه‌لیک آدیلی اوچون ده گئچرلی‌دیر: teve, te, toi (کارنجیا، ۲۰۰۵: ۵۹). بیز بو اینجه‌له‌مه‌میزده آوستا دیلینده ایشله‌دیلن یییه‌لیک آدیللاری‌نین چوخ بیچیملی‌لیگینه (آلامورف) توخونمایاجاغیق. اینجه‌له‌مه‌میزده یالنیزجا آوستا دیلینده یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلیب ایشله‌دیلمه‌دیگینی گؤسترمگه چالیشاجاغیق.

اؤرنک اولارق تورکجه *söz-(ü)müz* یاپیسینی، آوستا و یئنی فارسجاداکی ایشله‌دیلن بیچیملری ایله قارشیلاشدیرالیم. تورکجه *söz* کلمه‌سی، آوستا متینلرینده *vaçō* اولاراق گئچر. آوستا دیلینده چوخلوق بیرینجی شخص یییه‌لیک آدیلی ایسه *nō* بیچیمینده‌دیر. آوستا دیلینده اؤنجه *nō* یییه‌لیک آدیلی آردیندان سؤز آنلامینداکی *vaçō* سؤزجویو گلیر: nō vaçō "سؤزوموز" (میر فخرایی، ۲۰۰۳: ۱۷). یئنی فارسجادا ایسه *سؤز* کلمه‌سی‌نین قارشیلیغی *سخن* شکلینده گئچر. یئنی فارسجانین چوخلوق بیرینجی شخص یییه‌لیک اکی ایسه - *مان* شکلینده‌دیر. آرایا é سسلی‌سی‌نین گیرمه‌سی ایله émān- شکلینده گئنیشلر: (سخنمان) "سؤزوموز" (< soxən ad + émān Ç.İ. K.iyelik eki). آوستا، یئنی فارس دیلی و تورک دیلینده *سؤزوموز* یاپیسی‌نین ایشله‌نیم بیچیمینی یان- یانا قویدوغوموزدا آدلارین یییه‌لیک دورومو باغلامدا تورکجه ایله یئنی فارسجانین اورتاق یاپییا صاحیب اولدوقلاری گؤرولمکده‌دیر:

اوستا: nō vaçō = یییه‌لیک آدیلی + آد

یئنی فارسجا: soxən-(é)mān = آد + یییه‌لیک اکی

تورکجه: söz-(ü)müz = آد + یییه‌لیک اکی

آوستا دیلینده آدلارین یییه‌لیک دورومو

	Avesta Dili		Yeni Farsça		Türkçe	
	İyelik Adılı	Ad	Ad	İyelik Eki	Ad	İyelik Eki
T.1.K.	𐬨𐬀 mene, 𐬨𐬌 me	Ad	Ad	-em	Ad	-(x)m
T.2.K.	𐬌𐬎 tē, 𐬌𐬎𐬎𐬀 teve	Ad	Ad	-et	Ad	-(x)n
T.3.K.	𐬵𐬌 šē, 𐬵𐬀 hē	Ad	Ad	-eş	Ad	-x, -sx
Ç.1.K.	𐬀𐬵𐬨𐬀𐬴𐬀𐬌 ahmākəm	Ad	Ad	-émān	Ad	-(x)mxz
Ç.2.K.	𐬌𐬵𐬨𐬀𐬴𐬀𐬌 yuşmākəm	Ad	Ad	-étān	Ad	-(x)nxz
Ç.3.K.	-----		Ad	-éşān	Ad	-lArI

اسکی و اورتا فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون ایشله‌دیلن قراماتیکال یاپیلارا گئچمه‌دن اؤنجه قیساجا اسکی، اورتا و یئنی فارسجانین ایشله‌دیلدیگی دؤنملره توخونماق ایسته‌ییریک. فارسجا، ایرانیستلر طرفیندن اسکی، اورتا و یئنی فارسجا اولاراق اوچ دؤنمه آیریلماقدادیر (میخاییلوویچ اورانسکیج، ۱۹۹۹ :۴۳):

۱) اسکی فارسجا و یا هخامنشی یازیتلاری‌نین دیلی: میلاددان اؤنجه ۶-جی یوز ایلده باشلار، میلاددان اؤنجه ۴-جو یوز ایله قدر داوام ائدر. هخامنشیلردن قالما سون یازیت ۴-جو یوز ایله عایددیر. اورتا فارسجا و یا پهلوی یازمالاری دا ۳-جو یوز ایلده باشلار. فارس دیلی تاریخینده، ایلک ایکی دؤنم آراسیندا قالان و آلتی یوز ایللیک بیر زامانی قاپسایان دؤنه‌مه عاید هر هانسی بیر یازیلی بلگه موجود دئییل‌دیر (میخاییلوویچ اورانسکیج، ۱۹۹۹: ۷۰).

۲) اورتا فارسجا و یا پهلوی دیلی: ۳-جو یوز ایلدن ۷-جی یوز ایله قدر داوام ائدر.

۳) یئنی فارسجا و یا اسلامی دؤنمی: ۸-جی و ۹-جو یوز ایلدن باشلار.

یئنی فارسجانین؛ اورتا فارسجانین داوامی، اورتا فارسجانین دا اسکی فارسجانین داوامی اولدوغو ایره‌لی سورولمکده‌دیر (میخاییلوویچ اورانسکیج، ۱۹۹۹: ۴۳). یئنی فارسجادا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی‌نین بیر یاپیسی دگیشیم و یا بیر تاریخسل گلیشیم اولدوغونو گؤرمه باخیمیندان اسکی و اورتا فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومواندا ایشله‌دیلن قراماتیکال یاپیلارین بوتون آیرینتیلاری ایله گؤزدن گئچیریلمه‌سی گرکمکده‌دیر.

اسکی فارسجادان قالما یازیتلاردا آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون یییه‌لیک آدیللاری ایشله‌دیلمیشدیر (جانسون، ۱۹۱۷: ۸۸).

اسکی فارس یازیتلاریندا تکلیک بیرینجی شخص یییه‌لیک آدیلی‌نین *mana* و *maiy* بیچیملری واردیر. گئری قالان یییه‌لیک آدیللاری‌نین آلامورفلاری اولماییب تک بیچیملی‌دیرلر. اسکی فارسجادا آدین یییه‌لیک دورومواندا اؤنجه یییه‌لیک آدیلی، آردیندان یییه‌لیک آدیلی‌نین نیته‌لندیردیگی آد گلیر. اؤرنک اولاراق تکلیک ۲-جی شخص یییه‌لیک آدیلی اسکی فارسجادا *taiy* بیچیمینده‌دیر. **taiy taoma** "سنین سویون" اؤرنگینده اؤنجه تکلیک ۲-جی شخص یییه‌لیک آدیلی *taiy*، آردیندان **taoma** "سوی" سؤزجویو گلمیشدیر (شارپ، ۲۰۰۳: ۷۱).

تورکجه *sov-(u)n* یاپیسی‌نین یئنی فارسجا قارشیلیغی *دودمانت* dūdémān-*ət* شکلینده‌دیر: dūdémān "*soy*" + -ət تکلیک ۲-جی شخص یییه‌لیک اکی. بئله‌جه تورکجه *سویون* (سنین سویون) یاپیسی، اسکی و یئنی فارسجاداکی ایشله‌نیم بیچیملری ایله قارشیلاشدیریلدیغیندا یئنی فارسجایلا تورکجه‌نین عینی یاپینی پایلاشدیقلاری گؤرولمکده‌دیر.

اسکی فارسجا: **taiy taoma** = یییه‌لیک آدیلی+ آد

یئنی فارسجادا: **dūdémān-ət** = آد + یییه‌لیک اکی

تورکجه: sov-(u)n = آد + یییه‌لیک اکی

اسکی فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومو

	Eski Farsça		Yeni Farsça		Türkçe	
	İyelik Adılı	Ad	Ad	İyelik eki	Ad	İyelik eki
T.1.K.	 mana	Ad	Ad	-em	Ad	-(x)m
T.2.K.	 taiy	Ad	Ad	-et	Ad	-(x)n
T.3.K.	 šaiy	Ad	Ad	-eş	Ad	-x, -sx
Ç.1.K.	 amāxam	Ad	Ad	-émān	Ad	-(x)mxz
Ç.2.K.	-------	Ad	Ad	-étān	Ad	-(x)nxz
Ç.3.K.	 šām	Ad	Ad	-éşān	Ad	-lArI

اسکی ایرانی دیللرده یییه‌لیک آدیلی هر زامان اوچون نیته‌لندیردیگی آددان اؤنجه گلیر. اسکی فارسجادا بوتون کلمه‌لر اشارتی ایله بیر-بیرلریندن آیریلماقدادیر (شارپ، ۲۰۰۳: ۳). آنجاق کیمی زامان یییه‌لیک آدیللاری اؤزلریندن اؤنجه گلن قراماتیکال اؤگه‌لرله (عنصرلارلا) بیرلشدیگیندن آرایا اشارتی قویولمامیشدیر. بو نه‌دنله شارپ "فرمانهای شاهنشاهانه هخامنشی" آدلی چالیشماسیندا بو دورومدا بولونان یییه‌لیک آدیللارینی باغیملی و یا اکله‌نن

آدیل اولاراق دگرلندیرمیشدیر (شارپ، ۲۰۰۳: ۱۰). اکله‌مه‌لی و یا باغیملی آدیل تانیمی، یییه‌لیک آدیللاری‌نین نیته‌لندیردیکلری آدلاردان سونرا گله‌رک اونلارا اکلندیگی آنلامینا گله‌بیلیر. بو یاخلاشیم دا سانکی اسکی فارسجادا یییه‌لیک اکلری ایشله‌دیلیرمیش کیمی یانلیش آنلاشیلمالارا یول آچابیلیر. اویسا سؤز قونوسو یییه‌لیک آدیللاری، نیته‌لندیردیکلری آدلارلا دئییل ده اؤزلریندن اؤنجه گلن باغلاج و یا اداتلارلا بیرلشمکده‌دیر. قونویا آچیقلیق گتیرمک اوچون اسکی پرس یازیتلاریندا *ve* آنلامی داشییان *ota* باغلاجی ایله تکلیک ۲-جی شخص یییه‌لیک آدیلی "taiy"نین اکلشدیگینی اؤرنک اولاراق وئرمکله یئتینه‌جگیک (شارپ، ۲۰۰۳: ۷۱).

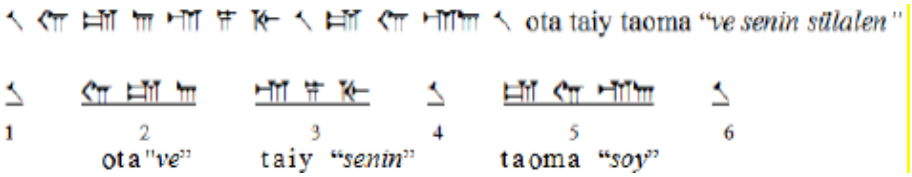

یوخاریداکی اؤرنک پارچادا ۱، ۴ و ۶ نومره‌لی اشارتلر آییرما اشارتی‌دیر. ۳-جو نومره تکلیک ۲-جی شخص یییه‌لیک آدیلی ایله اوندان اؤنجه گلن ota "و" (۱ نومره) باغلاجی آراسیندا آییرما اشارتی یوخدور. آنجاق taiy یییه‌لیک آدیلی‌نین نیته‌لندیردیگی ۵-جی نومره‌ده بولونان taoma "سوی" آراسیندا آییرما اشارتی‌نین اولدوغو آچیقجا گؤرولمکده‌دیر. بو دوروم دا یییه‌لیک آدیلی‌نین نیته‌لندیردیگی آدا اکلنمه‌دیگینی، دولاییسی ایله یییه‌لیک اکی ساییلمایاجاغی‌نین آچیق گؤسترگه‌سی‌دیر.

آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون یییه‌لیک آدیللاری‌نین ایشله‌نیمی اورتا فارسجا اوچون ده گئچرلی‌دیر. اورتا فارسجادان قالما بول مقداردا متین واردیر. بو متینلرده آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون یییه‌لیک آدیللاری ایشله‌دیلمیشدیر (شروو، ۲۰۰۸: ۳۴-۲۵). اؤرنگین تورکجه *آتام* یاپیسی، اورتا فارسجادا بئله گئچر: (u)m pid "آتام" (خانلری، ۱۹۹۸: ۱۹۲).

بورادا (u)m تکلیک ۱-جی شخص یییه‌لیک آدیلی؛ pid ایسه "آتا" دئمکدیر.

یئنی فارسجادا ایسه *بابام* یاپیسی بئله‌دیر: bābā <bābā-y-am "آتا"+ی (یاردیمجی سس‌سیز)+-اَم تکلیک۱-جی شخص یییه‌لیک اکی.

کیمی زامان دانیشیق دیلی ایله سیرادان یازیشمالاردا سسلی ایله بیتن آدلاردان سونرا گتیریلن /ی/ سس‌سیزی دوشمه‌سی ایله بابا-م "آتام" (<bâbâ-y-em بابایم "آتام") بیچیمی اورتایا چیخار.

بابام اؤرنکینده ده گؤرولدویو کیمی یئنی فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومواندا ایشله‌دیلن قراماتیکال یاپی، اورتا فارسجانین یییه‌لیک دورومواندا ایشله‌دیلن قراماتیکال یاپی‌یا بنزه‌مکده‌دیر:

اورتا فارسجا: (u)m pid = یییه‌لیک آدیلی + آد

فارسجا: bābā-m / bābā-y-əm = آد + یییه‌لیک اکی

تورکجه: baba-m = آد + یییه لیک اکی

اورتا فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومو

	Orta Farsça		Y. Farsça		Türkçe	
	İyelik adılı	Ad	Ad	İyelik Eki	Ad	İyelik Eki
T.1.K.	(i)m	Ad	Ad	-em	Ad	-(x)m
T.2.K.	(i)t	Ad	Ad	-et	Ad	-(x)n
T.3.K.	(i)ş	Ad	Ad	-eş	Ad	-x, sx
Ç.1.K.	(i)mān	Ad	Ad	-émān	Ad	-(x)mxz
Ç.2.K.	(i)tān	Ad	Ad	-étān	Ad	-(x)nxz
Ç.3.K.	(i)şān	Ad	Ad	-éşān	Ad	-lArI

اورتا فارسجادا یییه‌لیک آدیللاری نیته‌لندیردیکلری آدلا کسینلیکله بیرلشمزلر. آنجاق اؤزوندن اؤنجه گلن ادات، باغلاج و یا باشقا بیر قراماتیکال یاپییا اکلنه‌بیلیرلر.

ā–ş ruwān "بؤیله‌جه روحـ–و" (میر فخرایی، ۲۰۰۳: ۹۳). (<-ā "ظرفلیک"// -ş تکلیک۳–جو شخص یییه‌لیک ضمیری// ruwān "روح").

ā-şān ruwān "بؤیله‌جه روحـ–لاری" (میر فخرایی، ۲۰۰۳: ۹۵). (<-ā "بؤیله‌جه"، -şān "چوخلوق ۳–جو شخص یییه‌لیک ضمیری// ruwān "روح").

بعضی ایرانیستلر یئنی فارسجادا گؤرولن آنجاق اورتا و اسکی فارسجا ایله آوستا دیلینده بولونمایان قراماتیکال یاپیلار اوچون "یئرل بیر ایرانی دیلدن بولاشمیش اولابیلر" ایفاده‌سینی ایشلتمکده‌دیرلر (ناتل خانلری، ۱۹۹۸). بیز ده بو اینجه‌له‌مه‌میزده فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری‌نین ایران‌دا یاشایان اؤته‌کی ایرانی دیللردن بولاشمیش اولابیله‌جگینی گؤز اؤنونده بولوندوراراق *بلوچ* (روقووا، ۱۹۹۹: ۴۴)، *گیلک* (پورهادی، ۲۰۰۸: ۳۸)، *طالیش* (رضایتی، ۲۰۰۷: ۱۱) و *تات* (سبزعلی‌پور، ۲۰۱۰: ۵۱) دیللری‌نین یییه‌لیک دورومونو اینجه‌له‌دیک. بو دیللرده آدلارین یییه‌لیک دورومواندا یییه‌لیک آدیللاری‌نین ایشله‌دیلدیگی، بو یییه‌لیک آدیللاری‌نین آدلاردان اؤنجه گلدیگی گؤرولمکده‌دیر.

یازی گله‌نگی اولمایان یئنی ایرانی دیللرده آدلارین یییه‌لیک دورومو

	Yeni İranî Diller										Türkçe	
	Beluç		Gilek		Tat		Talış		Farsça			
	Adıl	Ad	Adıl	Ad	Adıl	Ad	Adıl	Ad	Ad	Ek	Ad	Ek
T.1.K.	mani	Ad	mi	Ad	mi/mini	Ad	çəmən	Ad	Ad	İE.	Ad	İE.
T.2.K.	tai	Ad	ti	Ad	ti	Ad	əştə	Ad	Ad	İE.	Ad	İE.
T.3.K.	ayi	Ad	unə(i)	Ad	oni	Ad	çayi	Ad	Ad	İE.	Ad	İE.
Ç.1.K.	amme	Ad	ami	Ad	ame	Ad	çama	Ad	Ad	İE.	Ad	İE.
Ç.2.K.	şomey	Ad	şimi	Ad	şəme	Ad	şəma	Ad	Ad	İE.	Ad	İE.
Ç.3.K.	áwáni, áháni	Ad	uşâni	Ad	oşoni	Ad	çamun	Ad	Ad	İE.	Ad	İE.

گؤرولدویو کیمی اسکی و یئنی هیند- آوروپا دیللرینده یییه‌لیک اکلری بولونماقدادیر. آنجاق یئنی فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون ایشله‌دیلن ایکی جور قراماتیکال یاپی موجوددور. یئنی فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومونداایشله‌دیلن قراماتیکال یاپیلاردان بیری یییه‌لیک اکلی یاپی‌دیر.

یئنی فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری‌نین کؤکنی اورتا فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک آدیللارینا دایانماقدادیر. داها اؤنجه ده بلیرتدیگیمیز کیمی اورتا فارسجادا یییه‌لیک آدیللری ایشله‌دیلمکده اولوب بو یییه‌لیک آدیللاری دا هر زامان اوچون آددان اؤنجه گلمکده‌دیر: - **شان** **رووان** "اونلارین روحلاری" <- **شان** چوخلوق ۳-جو شخص یییه‌لیک آدیلی+ **رووان** "روح" آد. (میر فخرایی، ۲۰۰۳: ۹۵).

آددان اؤنجه گلن بو یییه‌لیک آدیللاری اؤزلریندن اؤنجه گلن ظرف، باغلاج کیمی قراماتیکال یاپیلارا اکلنمکده‌یدی: **آ**-شان+رووان "**بئله‌جه** اونلارین روحلاری" (< **آ**- "*بئله‌جه*" ظرف+ **شان** چوخلوق. ۳-جو شخص یییه‌لیک آدیلی رووان "روح" آد).

اورتا فارسجادا آددان اؤنجه گلن بو یییه‌لیک آدیللاری، یئنی فارسجانین باشلانغیج دؤورونده اعتباراً دگیشدیره‌رک آدین سونونا اکلندیلر. بئله‌لیکله تورکجه کیمی یئنی فارسجا دا آدلارین یییه‌لیک دورومونداایییه‌لیک اکلرینه صاحیب اولموش اولدو. اورتا فارسجا: **-شان** رووان > یئنی فارسجا: روانِ- **شان** "روحلاری".

یئنی فارسجادا یییه‌لیک اکلری ایله بیرلیکده ایشله‌دیلن سسلیلر: تکلیک ۱-جی، ۲-جی و ۳-جو شخصلرده آچیق، گئنیش، اینجه (é) چوخلوق ۱-جی، ۲-جی و۳-جو شخصلرده ایسه قاپالی، گئنیش، اینجه (é)دیر.

یئنی فارسجادا تکلیک ۱-جی شخص یییه‌لیک اکی آچیق، اینجه و گئنیش (ə-) سسلیلی‌دیر. آنجاق ۱۰۲۱ ایلینه عاید عیبرانی الیفباسی ایله یازیلمیش بیر متینده بو اکین سسلیسی‌نین یووارلاق اولماسی دقّت چکیجی‌دیر: برادران-ُم Berâderân-om "قارداشلار-یم"، دل- ُم dél-om" اورک-یم". (خانلری، ۱۹۹۸: ۳۲۷).

سونوج

یئنی فارسجادا آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون بیر- بیریندن فرقلی ایکی جور قراماتیکال یاپی ایشله‌دیلمکده‌دیر. بونلارین بیرینده تورکجه‌ده اولدوغو کیمی یییه‌لیک اکلری ایشله‌دیلیر. فارسجانین کؤکن اولاراق باغلی اولدوغو گونوموز هیند- آوروپا دیللری‌نین چوخونلوغوندا یییه‌لیک اکلری بولونماماقدادیر. اسکی هیند- آوروپا دیللریندن لاتین و سانسکریت دیللرینده ده یییه‌لیک اکلری ایشله‌دیلمه‌میشدیر. ان اؤنملی اسکی ایرانی دیللره عاید یازمالاردا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلدیگینی گؤسترن هر هانسی بیر قانیت (دلیل) بولونماماقدادیر. گونوموزده یاشایان آنجاق یازی گله‌نگی اولمایان ایرانی دیللرده ده یییه‌لیک اکلری یوخدور. بئله‌جه ائش زامانلی و آرد زامانلی بیر قارشیلاشدیرما یؤنتمی ایله یئنی فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری‌نین هیند- آوروپا دیللرینه عاید اولمایان بیر اؤزللیک اولدوغو حؤکمونو وئرمک مومکوندور. دوروم بئله ایکن یئنی فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری‌نین قایناغی‌نین بلیرلنمه‌سی سورونویلا قارشی قارشییاییق. بو سورونون چؤزومو بیر- بیریندن فرقلی ایکی یاخلاشیملا آچیقلانابیلیر.

۱- فارسجا اؤز ایچینده گئچیردیگی یاپیسال دگیشیم سونوجو یییه‌لیک اکلرینی ایشلتمگه باشلامیشدیر.

۲- فارسجا کؤکن اولاراق هیند- آوروپا دیل عایله‌سیندن اولمایان باشقا بیر دیلله بؤلوندوغو ائتکیلشیم سونوجو یییه‌لیک اکلرینی منیمسه‌میشدیر.

فارسجانین اؤز ایچینده‌کی یاپیسال دگیشیم سونوجو یییه‌لیک اکلرینی ایشلتمه‌سی، عینی زاماندا بیر دیلین کؤکن اولاراق باغلی بولوندوغو دیل عایله‌سیندن هر هانسی بیر دیلین ائتکیسینده قالمادان باشقا بیر دیل عایله‌سینه یاخلاشماسی سورونونو دوغورور. آیریجا

فارسجانین اؤز ایچینده گئچیردیگی یاپیسال دگیشیم سونوجو یییه‌لیک اکلرینی ایشلته‌سینی ساوونماق اوچون تورکجه ایله ایلیشکیده اولمایان هیند- آوروپا دیللرینده ده عینی دگیشیمی اؤرنکله‌مک گرکمکده‌دیر. آنجاق هیند- آوروپا دیللرینده یییه‌لیک اکلرینی ایشله‌دن دؤرد دیلدن اوچونون تورکجه‌نین دانیشیلدیغی بؤلگه‌لرده بولونماسی، بو اوچ دیلدن ده ایکیسی‌نین یاپیسال یؤندن تورکجه‌نین ائتکیسینده بولونان دیللر اولماسی بو یاخلاشیمین ساغلاملیغینی سورغولاماقدادیر.

باشقا بیر دیلین ائتکیسی ایله یئنی فارسجادا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلدیگینی سؤیله‌مک ایسه هانکی دیلدن ائتکیلنمیش اولابیله‌جگی سوروسونو برابرینده گتیریر. فارسجانین جوغرافی قونومو گرگی هیند- آوروپا دیللری خارجینده تماسدا بولوندوغو دیللر چین، عرب و تورک دیللری‌دیر. فارسجادا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سینی چینجه- فارسجا ایلیشکیسینه باغلاماق دوغرو دئییلدیر. بیرینجی نه‌دنی چین دیلینده آدلارین یییه‌لیک دورومو اوچون یییه‌لیک اکلریندن فرقلی بیر یاپی ایشله‌دیلمه‌سی‌دیر. ایکینجی نه‌دنی ایسه فارسجانین یاپیسال یؤندن چین دیلیندن ائتکیلندیگینی گؤسترن باشقا بیر اؤرنگین بولونماماسی‌دیر. فارسجادا یییه‌لیک اکلری‌نین عربجه‌دن ائتکیلندیگینی سؤیله‌مک ده مومکون دئییلدیر. یئنی فارسجانین اولوشوم تاریخی ۸-جی یوز ایله دنک (راست) گلمکده‌دیر. عربجه‌نین بو دؤنمده فارسجانی ائتکیله‌مه‌سی چوخ ارکن‌دیر. یئنی فارسجانین اولوشدوغو جوغرافیا خوراسان جوغرافیاسی‌دیر. عربجه‌نین جوغرافی باخیمدان دا بو دؤنمده فارسجایا تاثیر ائتمه‌سی مومکون دئییلدیر. آیریجا یئنی فارسجادا گؤرولن تیپولوژیک دگیشیملرین بؤیوک بیر بؤلومو اورتا فارسجا دؤنمینه دنک گلمکده‌دیر. اؤرنگین اسکی فارسجا و آوستا دیلینده قراماتیکال جینسیت واردی. فارسجادا قراماتیکال جینسیتین اورتادان قالخماسی اورتا فارسجا دؤنمینده باشلار. بیلیندیگی اوزره عربجه‌ده آدلارین اریل (مذکر) و دیشیل (مونث) دورومو سؤز قونوسودور.

دولاییسی ایله فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری‌نین قراماتیکال جینسیت بولوندورمایان بیر دیلین ائتکیسی ایله گلیشدیگی اولاسیلیغی‌نین (احتمالی‌نین) دوغرو اولاجاغی قانیسیندایییق.

تورک- فارس خالقلاری‌نین تاریخی تماسلاری، جوغرافی باخیمدان ایچ-ایچه یاشامالاری، فارسجادا ایشله‌دیلن یییه‌لیک اکلری‌نین تورکجه‌نین ائتکیسی ایله اورتایا چیخدیغی اولاسیلیغی‌نین داها گوجلو اولدوغونو گؤسترمکده‌دیر. آنجاق گینه ده کسین بیر حؤکم وئرمک اوچون تورک - فارس دیل ایلشکیسی‌نین گئنیش بیر اؤلچوده اینجه‌لنمه‌سینه احتیاج واردیر. ایستر فارسجانین اؤز ایچینده گئچیردیگی دگیشیم، ایستر باشقا بیر دیلین ائتکیسی سونوجو

اولسون؛ فارسجادا یییه‌لیک اکلری‌نین ایشله‌دیلمه‌سی، آدلارین یییه‌لیک دورومو باغلامیندا فارسجانی هیند- آوروپا دیللریندن آییراراق تورکجه‌یه یاخینلاشدیرماقدادیر ■

قایناق

احمدی گیوی، حسن؛ انوری، حسن (۲۰۰۰)، *دستور زبان فارسی*، فاطمی یایینلاری، تهران.

ارجیلاسون، احمد بیجان (۲۰۱۱)، *تورک دیلی تاریخی*، آقچاغ یایینلاری، آنکارا.

ارگین، محرم (۲۰۰۱)، *تورک دیل بیلگیسی*، بایراق یایینلاری، ایستانبول.

اورانسکی، یوسیف میخائیلوویچ (۱۹۹۹)، *زبانهای ایرانی*، (فارسجایا چئویرن: علی اشرف صادقی)، نشر سخن، تهران.

اؤکتم، فیلیز (۲۰۰۶)، *اویغولامالی لاتین دیلی*، مولتی لینقوئال یایینلاری، ایستانبول.

پور هادی، مسعود (۲۰۰۸)، *زبان گیلکی*، نشر فرهنگ ایلیا، رشت.

خانلری، پرویز ناتل (۱۹۹۸)، *تاریخ زبان فارسی*، جیلد: ۱، فردوس یایینلاری، تهران.

خانلری، پرویز ناتل (۱۹۹۸)، *تاریخ زبان فارسی*، جیلد: ۲، فردوس یایینلاری، تهران.

خانلری، پرویز ناتل (۱۹۹۸)، *تاریخ زبان فارسی*، جیلد: ۳، فردوس یایینلاری، تهران.

درایر، متیو (۲۰۱۳)، http://wals.info/chapter/57.

رضایتی، محرّم (۲۰۱۱)، *زبان طالشی*، نشر فرهنگ ایلیا، رشت.

سبزعلی‌پور، جهاندوست (۲۰۱۰)، *زبان تاتی*، نشر فرهنگ ایلیا، رشت.

شارپ، رلف نورمن (۲۰۰۳)، *فرمانهای شاهنشاهان هخامنشی*، نشر پازینه، تهران.

میر فخرایی، مهشید (۲۰۰۳)، *بغان یسن*، نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

یوهانسون، لارس (۲۰۰۷)، *تورکجه دیل ایلیشکیلرینده یاپیسال ائتکنلر*، (چئویرن: نورالدین دمیر)، تورک دیل قورومو یایینلاری، آنکارا.

GERSHEVİTCH, İlya (1961), *A Grammar Of Manichean Sogdian*, Oxford.

JACKSON, A.V. Williams (1892), *A Avesta Grammar in Comparison With Sanskrit*, Stuttgart.

JOHNSON, Edvin Lee (1917), *Historical Grammar Of The Ancient Persian Language*, American Book Company, New York.

KARANJIA, Ramiyar Parvez (2005), *Teach Yourself avesta Language*, YY.

ROGOVA, N. V. (1999), Yazıki mira, iranskie yazıki. II severo-zapadnıe iranskie yazıki, İndarik Yayınları, Moskova.

SKJAERVO, Prodos Oktor (2008), *İntroduction To Pahlavi*, Cambridge, Mass.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 39-58
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

دیل حیاتیّتی آچیسیندان
قازان تاتار تورکجه‌سی‌نین دورومو

• آقین لاچین ار

ÖZET: Akın LAÇİNER, "Dil Hayatiyeti Açısından Kazan Tatar Türkçesinin Durumu", *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 39-58.

Kazan Tatarları, günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde Ruslardan sonraki en kalabalık etnik unsur olarak dikkatleri çekmektedir. 1552 yılında Korkunç İvan'ın Kazan Hanlığı'nı ilhakıyla Rus Çarlığı topraklarına katılan Kazan Tatarları, yaklaşık 500 yıla yakın bir süredir Rus yönetimi altında yaşamaktadır. Günümüzde Tataristan Özerk Cumhuriyeti adlı bir özerk cumhuriyetleri bulunan Kazan Tatarları, dillerini ve kültürlerini sürdürmekte, yeni nesillere aktarmada belli başlı sorunlar yaşamaktadır. Cumhuriyette resmî dilin Rusça ve Tatarca olması, Tatarca'nın statüsüne belirli ölçüde zarar vermektedir. Kaybolma gibi bir durumu söz konusu olmasa da, Rusçanın Rusya Federasyonu topraklarında LinguaFranca (Geçer Dil) konumunda olması, Kazan Tatarcasının sonsuza kadar var olabileceği sonucunu çıkartmamaktadır. Buna ek olarak iş bulma kaygısı, evlilik, eğitim gibi sosyo-ekonomik sebeplerle Rusçanın etkisi gün geçtikçe ağırlığını daha fazla hissettirmektedir.

Açar Sözler: *Dil Hayatiyeti, Kazan, Tatar Türkçesi, Tataristan, Rusya Federasyonu*

چکیده: آقین لاچین ار، "وضعیت ترکی تاتاری قازان از نظر بقای زبان"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)، صص. ۵۸-۳۹.

تاتارهای قازان، امروزه به عنوان بزرگ‌ترین عنصر قومی فدراسیون روسیه پس از روس‌ها مورد توجه قرار دارند. تاتارهای قازان که در سال ۱۵۵۲ با الحاق خان‌نشینی قازان به سرزمین‌های تزار توسط ایوان مخوف، وارد حوزه روسیه شدند، نزدیک به ۵۰۰ سال است که تحت حاکمیت روس‌ها قرار دارند. تاتارهای قازان در حال حاضر دارای یک جمهوری خود مختار به نام جمهوری خود مختار تاتارستان بوده و در حفظ زبان و فرهنگ خود و انتقال آن به نسل‌های بعدی با مشکلات متعددی روبرو می‌باشند. در این جمهوری زبان‌های روسی و ترکی

تاتاری دارای رسمیت بوده و این وضعیت، موقعیت ترکی تاتاری را به خطر می‌اندازد. اگرچه احتمال نابودی ترکی تاتاری قابل طرح نیست، اما موقعیت زبان روسی در فدراسیون روسیه به عنوان زبان لینگوا فرانکا، نشان می‌دهد که نمی‌توان از بقای دایمی ترکی تاتاری مطمئن بود. علاوه بر این دلایل اجتماعی-اقتصادی متعددی چون نگرانی از پیدا کردن کار، ازدواج و آموزش نیز تأثیرگذاری زبان روسی را روز به روز افزایش می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: بقای زبان، ترکی تاتاری قازان، تاتارستان، فدراسیون روسیه.

۱- گیریش

بیر دیل، یوخ اولما یولوندا اولدوغوندا تهلوکه‌ده‌دیر. بیر دیلین دانیشانلاری دیلی دانیشماغی بوراخدیقلارییندا گئده‌رک داها آز ایله‌تیشیمسل آلاندا ایشله‌نیلن دیللرینی تهلوکه‌یه آتارلار و بو دیلین نسیلدن نسیله انتقالینا یاردیمجی اولمازلار. یعنی، یئنی دانیشانلار، یئتیشکینلر یا دا اوشاقلار یوخدور. دیلین یوخ اولما تهلوکه‌سی (language endangerment)، عسگری، اقتصادی، دینی، کولتورل و یا اگیتیمسل حؤکم آلتیندا آلما کیمی دیش ائتکنلرین بیر سونوجو اولابیله‌جگی کیمی، توپلولوغون اؤز دیلینه قارشی اولومسوز توتومو کیمی ایچ ائتکنلردن ده قاییناقلانابیلر. ایچ ائتکنلرین قاییناقلاری گنللیکله دیش قاییناقلارا صاحیبدیر و هر ایکیسی ده دیللرین و کولتورل گله‌نکلرین نسیللر آراسی میراث اولاراق بوراخیلماسینی دوردورورلار. دز آوانتاژلی سوسیال قونوملارینی (موقعیتلرینی) کولتورلری ایله ایلیشکیلندیرن بیر چوخ یئرلی خالق اؤز دیللری‌نین سورمه‌سی‌نین گرکلی اولمادیغینا اینانماغا باشلار و آیریمجیلیغین اوسته‌سیندن گلمک، گئچیملرینی داها راحات ساغلاماق، سوسیال حرکتلی‌لیگی آرتیرماق و یا کوره‌سل بازارا اویوم ساغلایابیلمک اوچون اؤز دیللرینی و کولتورلرینی ترک ائدرلر (یونسکو ۲۰۰۳:۲).

بو چالیشمادا، دیل حیاتیّتی (ethnolinguistic vitality) باخیمیندان قازان تاتار تورکجه‌سی و قازان تاتار تورکلری‌نین دورومو، ۱۹۷۷ ایلینده د.م. تایلور، هـ گیلس، ر.ی. بورهیس طرفیندن تمللری آتیلمیش اتنولینقوئیستیک حیاتیّت نظریه‌سی‌نین آلت باشلیقلاری آلتیندا اینجه‌لنه‌جکدیر. تایلور، گیلس و بورهیسه (۱۹۷۷) گؤره، اتنولینقوئیستیک قروپلارین دیل حیاتیّتینی بلیرله‌مک اوچون، "موقعیت" و قورومسال دستک باخیمیندان اینجه‌لنمه‌سی گرکمکده‌دیر. بیر اتنولینقوئیستیک قروپون بو آلانلارین هر بیرینده‌کی گوجلو و ضعیف یؤنلری، اتنولینقوئیستیک قروپلارین قابا بیر صینیفلاندیریلماسینی دوشوک، اورتا و یا یوکسک حیاتیّته صاحیب اولاجاق شکیلده دگرلندیریله‌بیلمه‌ه امکان وئرمکده‌دیر (یاغمور ۲۰۱۱: ۱۱۲).

۲- قازان تاتار تورکلری و تاریخلری

تاتار آدی هم اسکی، هم ده یئنی‌دیر. ۱۹-جو یوز ایله قدر تاتارلار اؤزلرینی گنللیکله مسلمان اولاراق تانیملاماقدایدیلار. قازانلا، بولغار(لی)، تاتار (بو اتنونیم روسلار طرفیندن بیر چوخ تورک خالقینی آدلاندیرماق اوچون ایشله‌دیلمکده‌دیر)، تورک/ تؤرک، میشروه داها سئیرک اولماقلا بیرلیکده نوقای

کیمی آدلار قید ائدیلمیشدیر. قونشولاری اولان ماریلر، تاتارلاری سواس (< سووار/ سوواز؟ بلکه ده چوواش؟)، اودمورتلار ایسه بیگر (< بولغار) اولاراق آدلاندیرماقدادیر (گلدین ۲۰۱۳: ۴۰۲).

قازان تاتارلاری، گونوموزده گنللیکله روسیا فدراسیونونا باغلی تاتاریستان اؤزرک جمهوریتینده یاشاماقدادیر. ایدیل چایی‌نین آغزیندان قازان شهرینه قدر، قازان تاتارلاری داغینیق و کیچیک قروپلار حالیندا بولونماقدادیر. قازان تاتارلاری‌نین چوخونلوغو، ایدیل- کاما چایلاری اوچگنی‌نین (مثلثی‌نین) یانیندا‌کی دوزلوکده و اورال داغلاری‌نین گونئیی‌نین باتی یاماجلاریندا یاشاماقدادیر و تاتارلار آیریجا، اورتا ایدیل بویونون باتیسیندا، گورکی، پئنزا و اولیانووسکتادا یاشاماقدادیر (منگس، ۱۹۶۲: ۱۳).

دیاسپورادا یاشایان قازان تاتار تورکلرینه باخیلدیغیندا دوغودا ژاپونیادان، باتیدا آمریکایا قدر کیچیکلی- بؤیوکلو قازان تاتار جماعتی بولونماقدادیر. اوکتوبر دئوریمینده آمیرال کولچاق، ژنرال سمنوف و یوز باشی کالمیکوف کیمی سیبیریا بؤلگه‌سینده ساواشان قوموتانلارین (فرماندهلرین) اوردولاریندا‌کی ایدیل- اورال تورکلری، ۱۹۱۹-دان اعتبارا مانچوریایا و ژاپونیانین کونترولوندا‌کی بؤلگه‌لره آخین ائتمیشلر. بیر باشقا کؤچ دالغاسی دا، ۱۹۲۱- ۱۹۲۰ ایللرینده اورتایا چیخان بؤیوک آجلیق دؤنمینده گرچکلشمیش و ایدیل- اورال تورکلری‌نین بیر چوخو وطنلرینی ترک ائده‌رک، چین و مانچوریایا کؤچ ائتمیشدیر (دوندار، ۲۰۱۱: ۱۶۱) ۱۹-جو یوز ایلین اؤزللیکله ایکینجی یاریسیندان اعتبارا ایدیل بویوندا نیژنی نووقورود ولایتیندن اقتصادی سببلرله فینلاندیا کؤچ ائدن تورک- تاتارلاری، ۱۹۱۹-دا فینلاندیانین روسیادان قوپماسی و باغیمسیزلیغینی قازانماسی‌نین آردیندان فینلاندیا وطنداشی قونومونا گئچمیشلر و بیر اسلام جماعتی اولاراق حقوقا فین حکومتی طرفیندن تانینمیشلار. فین حکومتی نزدینده سیویل، دینی، کولتورل مسئله‌لرینی تمثیل و میلّی وارلیغینی سوردوره‌بیلمک اوزره گرکلی سیاستی و فعالیتلرینی گرچکلشدیرمک اوزره ۱۹۲۵-ده فینلاندیا جماعتِ اسلامیه‌سی اولاراق اؤرگوتله‌نن فینلاندیا تورکلری، ۱۹۳۵ ایلینده ایسه فینلاندیا تورکلری بیرلیگینی قورموشلار. سؤز قونوسو دؤنمده نفوسلاری حاقیندا کسین بیر رقم وئریله‌بیلمه‌ین فینلاندیا تورکلری هلسینکی، آبو و تامپره ده هله ده وارلیقلارینی سوردورمکده‌دیر. فینلاندیا تورکلری میلّی کیملیکلرینی قوروماق اوزره قوردوقلاری بو اؤرگوتلرله مکتبلشمه ایشینی ایلک سورون اولاراق گؤرموشلر. بو یؤنده تامپره‌ده ۱۹۳۰-دا قورولان فین- تورک خالق مکتبینی حمایه جمعیتی، قورولاجاق ایلک مکتبه تورکیه جمهوریتی حکومتیندن اؤیرتمن ایسته‌مک صورتی ایله ایلک تماس دا ساغلامیشدیر (گؤک گؤز، ۲۰۰۸: ۱). اسکی سوویتلر بیرلیگی وگونوموز روسیا فدراسیونو دیشیندا تورکیه، لهیستان، آلمانیا، آوسترالیا، آمریکا بیرلشیک دؤلتلری‌نده یئرلشیک کیچیکلی-بؤیوکلو قازان تاتار جماعاتلاری بولونماقدادیر (اؤنر ۱۹۹۸: XXXI).

قازان شهری‌نین قوزئییینده‌کی فین اصیللی کومی، اود (Ar, Votyak) و ویاتکا بؤلگه‌سیندن گونئیده آستراخانا و خزر دنیزینه قدر، باتیدا سورا چاییندان، دوغودا اورال داغلارینا قدر اوزانان، یعنی ایدیل چایی‌نین اورتا و آشاغی مجرالاری ایله بونا باغلایان چایلارین سولادیغی یئرلری ایچینه آلان و گرک جوغرافی، گرک سیاسی باخیمیندان "ایدیل- اورال" دئیه آدلاندیریلان بؤلگه، چوخ اسکیدن بری

چئشیدلی آدلار آلتیندا تورک بویلاری‌نین یاشادیغی بیر اؤلکه اولاراق بیلینمکده‌دیر. میلاددان سونرا ۴- جو یوز ایلده هونلار بو بؤلگه‌نی مرکز سئچمیشلر و آتیلانین اؤلومونون آردیندان هون باقیه‌سی بویلارلا بعضی تورک بویلاری‌نین بیرله‌شه‌رک ۵- جی یوز ایلده قارادنیز و قافقازیا دا بولغار آدیندا یئنی بیر سیاسی بیرلیک اولوشدورموشلار (تمیر، ۱۹۷۶: ۱۲۵۱). کورات-ا (۱۹۷۲) گؤره هونلاردان سونرا قارادنیزین قوزئییی، بالکانلار و پانونیادا حاکیم اولان طایفا آوارلاردیر و ۷-جی یوز ایلده کوتریگور بولغارلاری‌نین گئتدیکجه قوّتلنمه‌لری و اؤز خانلاری‌نین اداره‌سینده بیر دؤلت اولاراق فعالیته گئچمه‌لری اوزرینه، آوارلار قارادنیزین چؤره‌سیندن باتی‌یا ایتیلمیشلر و پانونیا ایله تونا-تیسسا بویوندا قالمیشلار. دوغو آوروپادا ایلک منتظم بیر دؤلت قورانلار، خزرلر اولموشدور. اقدس نعمت کورات، آتیلانین اؤلومو سیراسیندا خزرلرین آشاغی ایدیل بویلاریندا اولدوغو دوشونجه‌سینده‌دیر (۱۹۷۲: ۳۲). بؤلگه‌نین تاریخینده اؤنملی یئر اوینامیش بیر دیگر تورک بویو ایسه پئچه‌نکلردیر. ۸-۶-جی یوز ایللرده حؤکم سورن تورک خاقانلیغیندان سونرا اوغوزلارین باتی‌یا دوغرو، تاریخده ان اسکی حرکتلری، ۹-جو یوز ایله عاید پئچه‌نک حرکتی اولوب، ۱۰- جو یوز ایلین اثرینی یازان بیزانس ایمپراتورو کونستانتین پوفیروگئننئتوس بو اولایین اؤز زامانیندان اللی ایل اؤنجه اولدوغونو سؤیله‌مکده‌دیر (بارتولد، ۲۰۱۳: ۸۴). یاییک- ایدیل جیواری پئچه‌نکلری اوچون آنجاق گئچیجی بیر یورد اولموشدور. خزرلر و کاما بولغارلاری آراسیندا سیخیشیب قالدیقلاری اوچون، واختی ایله بئش یوز ایل اؤنجه هونلارین یاپدیقلاری کیمی، پئچه‌نکلر ده بورالاری ترک ائده‌رک باتی‌یا، دشت قیپچاغا گئتمک زوروندا قالمیشلار (کورات، ۲۰۱۶: ۴۸). ۱۱-جی یوز ایلده خزر اؤلکه‌سینه گلن قیپچاق-کومان تورکلری خزرلرله قاریشاراق قوزئیه سوخولموشلار و ایدیل- کاما بولغارلاری‌نین بؤیوک بیر قیسمینی ایچلرینه آلمیشلار. بوندان باشقا بؤلگه‌یه ۱۲- جی یوز ایلده تورک- موغول فتحلری دئورینده چنگیزین نوه‌سی باتونون اوردوسو ایله ده چوخ ساییدا تورک گلمیشدیر. چنگیز ایمپراتورلوغو زامانیندا، ۱۲۲۴-دن اعتبارا تورک- موغول اوردولاری دا بورایا نفوذ ائتمیشدیر. ۱۲۴۶-۱۲۳۱-دا بولغار اؤلکه‌سینی و سونرا روسیانی اله گئچیرمیشلر. موغول ایمپراتورلوغونون پارچالانماسی نتیجه‌سینده، ۱۲۵۵-دن اعتبارا ایدیل-اورال، باتی سیبیریا و قارادنیزین قوزئی بؤلگه‌سینده "آلتین اوردو" دؤلتی اولوشموشدور (تمیر، ۱۹۷۶: ۱۲۵۱). آلتین اوردو خانلاریندان جانی بک‌ین ۱۳۵۷-ده اؤلوموندن سونرا اورتایا چیخان تخت داعوالاری و امیر تیمور ایله توقتامیش آراسیندا ۱۳۹۱ و ۱۳۹۵-لرده جریان ائدن ساواشلار نتیجه‌سینده ضعیف دوشن آلتین اوردو توپراقلاریندا،"قازان خانلیغی"، "آستراخان خانلیغی"، "قیریم خانلیغی"، "سیبیر خانلیغی" کیمی داها کیچیک تورک دؤلتلری قورولموش و عملا آلتین اوردو سونا چاتمیشدیر.

اولوغ محمد خان طرفیندن ۱۴۳۷-ده قورولان قازان خانلیغی، ۵۹-۴۳ درجه دوغو بویلامی و ۵۹-۵۲ درجه قوزئی ائنلمی آراسیندا بولونور و آشاغی یوخاری بوگونکو تاتاریستان، باشقوردیستان و چوواشیستان جمهوریتلری ایله ووت (اودمورت)، ماری (چیرمیش) مختار اؤلکه‌لرینی، اسکی سیمبیر، پئنزا، پئرم، ویاتکا، نیجنی-نووقورود، سامار، ساری- تاو (ساراتوو)، ساری-تین (تزاریستان)، تامبوو و ریازان ولایتلری‌نین بعضی بؤلوملرینی ایچینه آلیردی. قازان خانلیغی‌نین گونئییینده آستراخان خانلیغی،

قوزئییئنده فین بویلاری‌نین اوتوردوغو اؤلکه‌لر، دوغوسوندا و گونئی دوغوسوندا نوقای خانلیغی، قوزئی دوغوسوندا سیبیر خانلیغی، باتیسیندا موسکووا کینزلیگی، گونئی باتیسیندا قیریم خانلیغی بولونوردو. اهالیسی‌نین اساس قیسمینی، باشدا بولغارلار اولماق اوزره اسکیدن بری یئرلشیک حیات سورن تورک بویلاری ایله دوغودان زامان- زامان بورایا کؤچ ائدن قیپچاق، اوز، پئچه‌نک کیمی دیگر تورک بویلاری و اسلاو طایفالاری‌نین یاییلماسینا قارشی اونلارلا طالع بیرلیگی یاپمیش اولان موردوا، چیرمیش، آر کیمی فین بویلاری تشکیل ائدیردی (تمیر ۱۹۷۶: ۹۳۳).

۱۵۵۲ ایلینده ۴-جو ایوان طرفیندن گرچکلشدیریلن قازان‌ین روسلار طرفیندن اشغالی ایله آلتین اوردو باقیه‌سی خانلیقلار تک- تک روسلار طرفیندن قیسا بیر سوره‌ده اشغال ائدیلمیش و تورکیستانا گئدن یول روسلارا بو وسیله ایله آچیلمیشدیر. قازان خانلیغی‌نین روس چارلیغی‌نین الینه گئچمه‌سیندن سونرا، مسلمانلار قازان شهریندن چیخاریلمیش، ساده‌جه چارلیق اوردولاریندا خیدمت ائدنلر قازان‌ین "تاتار محلّه‌لرینده" اوتورما حاقینا صاحیب اولموشدور. او بیریلری اسکی مرکزه ۱۰۶۲ متردن چوخ یاخینلاشابیلمه‌میشدیر. ایدیل، کاما، اسوییاقا، سسما چایلاری‌نین وادیلرینده یئر آلان و باشلیجا اولاشیم یوللاری اوزرینده و شهرلرین چئوره‌سینده اوزانان ان وئریملی توپراقلار، فئودالاردان و اؤزگور تاتار کؤیلوسوندن آلینمیش، توپراق صاحیبی سویلولارا وئریلمیشدیر. تاتارلاردان آلینان بو توپراقلار، داها سونرا ۱۵۵۵-ده قورولان و سایی‌سیز ماناستیرا (صومعه‌یه) قووشان قازان باش اوسقوفونا وئریلمیشدیر. قازان باش اوسقوفلوغو ۱۸- جی یوز ایلین اورتالاریندا دؤرد یوزدن چوخ کند صاحیبی اولموشدور (بنینگسن - کوئللکوئجتی).

بؤلگه‌یه ایلک یاییلما دالغاسینی، بوتون ۱۷- جی یوز ایل بویونجا، یوخاری ایدیل‌دن گلن و کؤله‌لیکدن قاچان یوغون بیر روس کندلی آخینی ایزله‌میشدیر. یئنی گلنلر اسکی خانلیغین ان زنگین توپراقلاری اوزرینه راحاتجا یئرلشمیشدیر. روسلار ایچ گوونلیگی ساغلاماق، قازان اوزرینده حاکمیت ادّعا ائدن قیریم خانلاری‌نین سالدیریلارینی اؤنله‌مک و بوزقیرلارین گؤچه‌به‌لریندن گله‌جک نوغای و قازاق آخینلارینی کسمک آماجی ایله تاتار اؤلکه‌سینی بیر باشدان اؤته‌کینه قالالارلا دوناتمیشدیر. بو قالالاردا دا تاجیرلر و گنللیکله موسکووانین اوتوریته‌سینه باش قالدیران کندلردن زورلا گتیریلمیش صنعتکارلار و تاجیرلر یئرلشدیریلمیشدیر. چئبوکساری، لاییسئو، کوکساجسک، تئتوسی، کوسمودئمسجاننسک، آلاتیر قالالاری بو شکیلده اورتایا چیخمیشدیر (کوئلکوئجای-بنینگسن، ۲۰۰۵: ۲۰). ۱۸- جی یوز ایلین ایلک یاریسیندا، اؤزللیکله «۱-جی پترو» و چاریچه «آننا» چاغیندا زیروه‌یه اولاشان باسقیلار، یئنی روس گؤچمنلرین اورالار، سیبیریا، تورکیستان و قفقازیا یا دوغرو ییغینلار حالیندا قاچان اؤزگور (آزاد) تاتار کندلیسی‌نین بوراخدیغی توپراغا یئرلشمه‌سیله سونوجلانمیشدیر. اؤرنگین ۱۷۱۶-دا بو کندلیلره عاید ۴۶،۸۴۱ اؤزل مُلکیتین ۱۹،۹۲۳-و ترک ائدیلمیش و روس اکینچیلری طرفیندن اشغال ائدیلمیشدیر. ۱۸-جی یوز ایلین سونوندا بوگونکو اؤزرک (مختار) تاتار جمهوریتی‌نین یئر آلدیغی آلان اوزرینده روسلار چوخونلوغو ساغلامیشدیر (۵۲٪ روس، ۴۰٪ تاتار، ۸٪ فینلی و چوواش اولماق اوزره اؤته‌کی

یئرلیلر). ۱۹-جو یوز ایلین باشلاریندا ۸۰۰ مینه اولاشان بؤلگه نفوسونون اتنیک داغیلیمی ایسه ٪۵۲.۷ روس، ٪۳۸.۲ تاتار، ٪۹.۱ فینلی و چوواش اولاراق ثبت ائدیلمیشدیر. بؤلگه نفوسو ۱۸۵۸-ده ۱،۵۰۰،۰۰۰ نفره اولاشمیش آما قروپلار آراسینداکی اوراندا دگیشمه اولمامیشدیر (کوئلکوئجای-بنینگسن، ۲۰۰۵: ۲۱).

اؤلکه‌نی اله گئچیرن روسلار، یئرلی خالقی اریتمک اوچون اؤزل بیر سیاست ایزله‌میشلر. چابالاری ایکی نقطه‌ده توپلانمیشدیر:

۱) ۱۶-جی یوز ایلده اولوسال دیرنیشی اؤرگوتله‌میش اولان "تاتار توپراق فئودالیته‌سی‌نین اورتادان قالدیریلماسی؛ مسلمان توپراق صاحیبلری‌نین خریستیان ایشچی چالیشدیرمالاری و روس فئوداللاری‌نین خریستیان اولمایان ایشچی بولوندورمالاری یاساقلانمیشدیر. بو دوروم تاتار توپراق صینیفیندا ضعیفله‌مگه، دین دگیشدیریلمه‌لره سبب اولموش، داها سونراکی زامانلاردا تاتار تاجیر صینفی‌نین دوغماسینا سبب اولموشدور.

۲) مسلمانلارین اورتودوکس خریستیانلیغا دؤنمه‌لری: ۱۵۵۵-ده قازان باش پیسکوپوسلوغونون (اسقف اعظم) قورولماسی ایله دین دگیشدیرمه‌لرده آرتیش یاشانمیش و تعمید غسل‌لاری اورتایا چیخماغا باشلامیشدیر و آنجاق بو دؤنمده دین دگیشدیرن تاتارلاردان گیزلی، مسلمان اولاراق قالانلار دا اولموشدور. داها سونراکی دؤنملرده اولوشان یوموشاما دؤنملرینده بو تاتارلار اسلامیته گئری دؤنموشدور.

۱۷۲۰-دن سونرا روسلار دین دگیشدیرمه‌لری سرعتلندیره‌جک یئنی اداری اؤنلملر آلماغا باشلامیشدیر. دین دگیشدیرنلری اوچ ایل ایچینده هر جور وئرگی یوکوندن معاف توتموش، عسگره آلمامیشلار. خریستیان اولدوقدان سونرا یئنیدن اسلامیته دؤننلره ایسه، اؤلوم جزاسی گتیرمیشلر و مسجیدلرین ییخیمینا آغیرلیق وئریلمیشدیر.

۱۷۳۱-ده اؤنلملر داها دا آغیرلاشدیریلمیش، مسلمان قالماقدا دیره‌نن تاتارلار، خریستیانلیغی قبول ائده‌رک وئرگیدن و عسگرلیکدن باغیشیق توتولموش قارداشلاری‌نین یئرینه، وئرگی اؤده‌مگه و عسگرلیک یاپماغا زورلانمیشدیر. بوتون بو باسقیلار ۱۸-جی یوز ایلده تاتارلارین ییغینلار حالیندا باشقوردیستانا قاچمالارینا نه‌دن اولموشدور (کوئلکوئجای-بنینگسن، ۲۰۰۵: ۲۳).

«پترو»نون باشلاتدیغی روس اولمایان عنصورلاری خریستیانلاشدیرما و آنتی- اسلام پروپاقانداسی «کاتئرینا»نین سلطنتینه قدر داوام ائتمیشدیر. اؤزللیکله ۱۸-جی یوز ایلده ایدیل بؤلگه‌سینده‌کی خالق آراسیندا خریستیانلیغی یایماق اوچون اونلارین آنا دیلیندن یارارلانما فیکری یایغین بیر دوروم قازانمیش، خریستیانلاشدیرما و روسلاشدیرما دا داها الوئریشلی متودلار حاضیرلانماغا باشلانمیشدیر. «۱-جی پترو»نون اؤزو، یابانجیلارین تعمید غسلو ائدیلمه‌سی حاقینداکی فرمانیندا، خریستیانلاشدیرما اوچون آنا دیلیندن یارارلانما دوشونجه‌سینی اؤنه چیخارمیشدیر (آریق، ۲۰۱۲: ۲۵۶).

۱۷۷۵-۱۷۷۳ ایللری آراسیندا پوقاچف طرفیندن باشلادیلان عصیانا چوخ سایییدا تاتار قاتیلمیشدیر. «۲-جی کاتئرینا»نین دؤنمینه و چارلیق سیاستلرینی دوغرودان (بیرباشا) ائتکیله‌ین بو عصیان، چاریچه‌ده مسلمان و غیرِ روس اهالینی گئری قازانما دوشونجه‌سینی دوغورموش و بیر دیزی اصلاحات یاپماسینا یول آچمیشدیر. اورنبورگ مسلمان روحانی مجلیسی‌نین، بؤیوک پترو طرفیندن اولوشدورولان اداری بؤلگه‌لرین دگیشدیریلمه‌سی، محکمه ایشلری‌نین دوزه‌نه سوخولماسی کیمی بیر چوخ دوزنلمه یاپمیشدیر (کورات، ۲۰۱۰).

۱۹-جو یوز ایلده اؤنجه دینی حیاتدا، سونرا اگیتیم حیاتیندا باشلایان یئنیلشمه (جدیدچیلیک) آخیمی، ایدیل-اورال ساحه‌سینده ائتکیسینی حیسّ ائتدیرمیشدیر. قازان‌دا موسی جارالله بیگی، عبدالناصر، رضاءالدین فخرالدین، قیوم ناصری، شهاب‌الدین مرجانی؛ قیریم‌دا اسماعیل بگ قاسپیرالی؛ تورکیستان‌دا منوّر کیمی جدیدچی آیدینلار اورتایا چیخمیشدیر. ۱۹-جو یوز ایلین اورتاسیندا اگیتیم و مطبوعات ایدیل و و اورال ساحه‌لری‌نین تاتارلاری آراسیندا اؤنملی ایلرله‌مه قید ائتمیشدیر. تاتار کولتور حیاتی‌نین بؤیومه‌سی اولان تاتار بورژووازیسی مکتبلرین و مسجیدلرین یاپیلماسی و کیتاب باسماق اوچون گئنیش مادی یاردیم یاپمیشدیر. تاتارلار، ۲-جی کاتئرینانین امرنامه‌سیندن سونرا الده ائتدیکلری ارکینلیک (آزادلیق) سایه‌سینده ایلک دفعه مسلمانلیغا عاید دین کیتابلاری‌نین باسیلماسینا دایر لیسانس و ۱۸۰۲-ده قرآن دا داخیل اولماق اوزره ۱۴،۳۰۰ کیتاب باسمیشدیر. اللی ایل سونرا ۱۸۵۳-۱۸۵۹ دا یالنیز قازان اونیورسیته‌سی تاتار تورکجه‌سی ایله ۳۲۶،۷۰۰ عدد قرآن و دیگر کیتابلاری باسمیشدیر. ۱۸۶۴-۱۸۵۹-ده بو اون ایلده تاتارلار طرفیندن باسیلان کیتاب سایییسی بیر میلیونو گئچمیشدیر. مسلمان دینی جماعت اداره‌سی‌نین کونترولو آلتیندا مکتبلری‌نین یاییلماسی یاواش اولامیشدیر. ۱۸۴۴-ده قازان‌دا دؤرد مدرسه و ۱۸۶۰-دا ۱،۸۵۹ تاتار مکتبی واردی. بونلاردان یالنیز قازان شهرینده ۴۰۸ عدد موجوددو (زنکووسکی، ۱۹۷۱: ۴۰).

۱۹۰۴ روس- ژاپون ساواشی، یاخشی اولمایان اکونومی، ایشچی و کندلیلرین داها دا ازیلمه‌سینه یول آچمیشدیر. بونونلا بیرلیکده اؤلکه چاپیندا قاریشیقلیقلار اولموش، سورج سونوندا دا ۱۷ اوکتوبر ۱۹۰۵ ایلینده چار، هرکسه فیکیر و باسین (مطبوعات) حریّتی تانیدیغینی و دوما-نی تکراردان توپلایاجاغینی اعلان ائدن بیلدیرینی یاییناردی (چوماک، ۲۰۱۲: ۱۴۹).

۱۹۰۵ ایلی‌نین قارماشیق اتموسفری ایچینده روسیا مسلمانلاری دؤرد اؤنملی توپلانتی گرچکلشدیردیلر. ایلکی ۱۵-۱۰ آوریل ۱۹۰۵-ده اوفا دا یاپیلدی. بو توپلانتیدا مسلمانلارین خریستیانلارلا عینی حاقلارا صاحیب اولماسی، مسلمان مکتبلرین اگیتیم باخانلیغینا دئییل ده، دینی اداره‌یه باغلانماسی، تورکیستان تورکلری‌نین ایدیل بؤلگه‌سینده‌کی مدرسه‌لرده اوخویا بیلمه‌سی، تاتارلارین تورکیستان‌دا دین آدامی و اؤیرتمن اولاراق چالیشمالارینا ایذین وئریلمه‌سی، سانسورون قالدیریلماسی، تعمید غسلو اولانلارین اسلاما دؤنمه‌سینه ایذین وئریلمه‌سی، مسلمانلارین روسیانین دیگر بؤلگه‌لرینده ده سربست تیجارت یاپابیلمه‌لرینه اولاناق تانینماسی کیمی قونولار تارتیشیلدی. ایکینجی توپلانتی "روسیا مسلمانلاری

بیرینجی قورولتایی" اولاراق ۱۵ آقوست ۱۹۰۵-ده نیژنی نووقورود-دا یاپیلان توپلانتی‌دیر. ایذین آلینمادیغیندان دولایی، توپلانتی کیچیک بیر گمی کیرالاناراق اوکا چایی اوزرینده یاپیلمیشدیر. قورولتایدا، روسیا مسلمانلاری‌نین روسلارلا عینی حاقلارا صاحیب اولمالاری، اؤزلرینی سیاسی، توپلومسال و بیلیمسل یؤندن گلیشدیرمه‌لری، خالق طرفیندن سئچیلن وکیللرین دؤلتی یؤنتمه‌سی، مسلمانلارا روسلارلا عینی حاقلارین وئریلمه‌سی، یئنی اولوشان شرطلرله اویوم ساغلاماق آماجی ایله مکتب آچیلماسی، درگی، قزئته و کیتاب باسیلماسی گرکدیگی خصوصلاری حاقیندا قرار آلینمیشدیر (کورات ۲۰۱۰: ۳۹۱).

اوچونجو اؤنملی توپلانتی، ۲۳-۱۳ ژانویه ۱۹۰۶-دا "روسیا مسلمانلاری ایکینجی قورولتایی" آدی آلتیندا پترزبورق‌دا یاپیلدی. مسلمانلارین سیاسی پارتی قورماسی، مکتبلشمه‌نین سریع بیر شکیلده گرچکلشدیریلمه‌سی کیمی قونولار تارتیشیلمیشدیر.

دؤردونجو توپلانتی ایسه ۲۰-۱۶ آقوست ۱۹۰۶-دا نیژنی نووقورود-دا یاپیلان "روسیا مسلمانلاری اوچونجو قورولتایی"دیر.

حکومت طرفیندن رسمی ایذین وئریلن تک توپلانتی بو اولموشدور. ۸۰۰ تمثیلجی قاتیلمیش، تمثیلجیلرین ده ۸۰٪-ینی قازان تاتارلاری اولوشدورموشدور (چوماک، ۲۰۱۲: ۱۵۱).

۱-جی دونیا ساواشی‌نین چیخماسی و روس چارلیغی‌نین چؤکمه‌سی ایله بیرلیکده، چارلیق تبعه‌سی بعضی قروپلار باغیمسیزلیق و مختاریت نقطه‌سینده اوغراشلارا گیرمیشدیر.

روسیه مسلمانلاری‌نین بو قاریشیقلیق اورتامینداکی اویغولایاجاقلاری پولتیکالاری احمد تیمور (۱۹۷۶) اوچ باشلیق آلتیندا توپلامیشدیر:

۱) مرکزیتچی روس دؤلتی ایچینده میلّی- مدنی مختاریت،
۲) روسیانین ایندییه قدر الینده بولوندوردوغو بؤلگه‌لرده مختاریت،
۳) روسیادان تامامی ایله آیریلاراق اؤز اؤلکه‌لرینده تام استقلال صاحیبی اولماق.

۱۹۱۷ اوکتوبر انقلابی سونراسی سووئت سوسیالیست جمهوریتلر بیرلیگی قورولماسیندان یاخلاشیق ۳ ایل سونرا ۱۹۲۰-ده بیرلیگه باغلی اولاراق تاتاریستان جمهوریتی قورولموشدور. ۱۹۸۵-دن سونرا قورباچوف‌ون یؤنتیمی ایله سووئت سوسیالیست جمهوریتلر بیرلیگی‌نده باشلایان سیاسی چوخولجولوق حرکتی تاتاریستانی سرعتله ائتکیله‌میشدیر. تاتار "حاکمیتینی" تانیما قونوسوندا موسکووانین ایستکسیزلیگی نتیجه‌سینده خالق آراسیندا گئده‌رک بؤیوین راحاتسیزلیغی گؤرن تاتار یوکسک سووئتی، ۲۴ اوکتوبر ۱۹۹۱-ده "جمهوریتین دؤلت باغیمسیزلیغینی اونایلایاراق بو قرارلا ایلگیلی بیر رفراندوم یاپیلاجاغینی دویورموشدور. رفراندوم، اولوسلار آراسی گؤزلمجیلرله دستکلنمیش، ۸۲٪ اوراندا قاتیلیم اولموش و ۶۱٪ اوراندا تاتاریستان‌ین باغیمسیزلیغی اوچون جیدّی بیر اوی اورانی یاخالانمیشدیر (دولت ۲۰۱۲: ۲۰۴). ۲۱ مارت ۱۹۹۲-ده یاپیلان بو رفراندومون سونوجونو روسیا فدراسیونو تانیمامیش و

۱۹۹۳-ده روسیا ایله گوج پایلاشیمی آنلاشماسی امضالاماق اوچون تاتاریستان جمهور باشقانی م. شئیمی‌یف ایله روسیه فدراسیونو باشقانی بوریس یلتسین بیر آرایا گلمیش، آنلاشمالار امضالانمیش، بونون سونوجوندا دا روسیا فدراسیونونا باغلی اؤزرک تاتاریستان جمهوریتی قورولموشدور.

۳. دیل حیاتیّتی آچیسیندان قازان تاتار تورکجه‌سی

۳.۱. قازان تاتار تورکجه‌سی

قازان تاتار تورکجه‌سی، تورک دیلی عایله‌سی‌نین قوزئی‌باتی (قیپچاق) تورک لهجه‌لرینه داخیل ائدیلیب باشقوردیستان ایله بیرلیکده ایدیل- اورال تورکلویونون تمثیلجیسی قونومونوادیر. قازان تاتارلاری، اؤزلرینی "تاتار"؛ دیللرینی ده "تاتار تیلی" اولاراق تصویر ائدرلر (پوپه، ۱۹۶۳: ۳).

قازان تاتار تورکجه‌سی‌نین اوچ آغزی موجوددور. بونلار (اؤنر ۲۰۰۷: ۶۸۳):

آ) مرکز آغزی: کاما، نورلات، مامادیش، بالتاچ، دؤبیاز، اتنه، قازان آردی کیرشینلری آغیزلاری، مینزه‌له، کاسییم، قیلازوو، اودمورت و ماری جمهوریتلری، پئرم، اسوئردلووسک و کویبیشف اؤلکه‌لری تاتار آغیزلاری.
ب) میشر (باتی) آغزی: سیرقاچ، چوپره‌لی، ملکز، هوالین، تمنیکوف، لئمبره، کوزنئتسک، موردوا-قاراتای آغیزلاری.
پ) گونئی باتی سیبیریا آغزی: گونئی باتی سیبیریاداکی تومن، اومسک و نووسیبیریسک اؤلکه‌لرینده دانیشیلان توبول-ایرتیش، بارابا، تومسک آغیزلاری.

تورک لهجه‌لری‌نین تصنیفی و بونا باغلی اولاراق تاتار تورکجه‌سی‌نین داخیل اولدوغو آلت قروبون بلیرلنمه‌سی قونوسوندا بیر چوخ چالیشما یاپیلمیشدیر و احمد تیمور (۱۹۷۹)، تاتار تورکجه‌سینی "قوزئی" قروبو تورک لهجه‌لرینه داخیل ائتمیش، باشقورد تورکجه‌سی‌نین تاتار تورکجه‌سی‌نین بیر آغیزی اولاراق دگرلندیرمیشدیر. رادلوف، کورش، رامستدت، رسنن تاتار تورکجه‌سینی تصنیفلرینده "باتی" قروبونا داخیل ائتمیشدیر (تیمور، ۱۹۷۲: ۲۹۷). برزین (۱۸۴۰)، فونتیک اؤلچوتلره گؤره ایلک تصنیفی یاپمیش، تاتار تورکجه‌سینی ایکینجی قروپدا "تاتار یا دا قوزئی قروبو" باشلیغی آلتیندا آلمیشدیر (تکین ۱۹۸۹: ۱۴۲). ساموییلوویچ ۱۹۲۲ ایلینده یاییناردیغی «تورک دیللری‌نین صینیفلاندیریلماسی اوزرینه بعضی علاوه‌لر»[1] آدلی اثرینده یاپدیغی تصنیفده، ۳-جو قروپدا توپلادیغی قیپچاق تورک لهجه‌لری‌نین (تاو) قروبو ایچینه تاتار تورکجه‌سینی ده یئرلشدیرمیشدیر. منگس و بنزینگ (۱۹۵۹) ایسه، یاپدیقلاری تصنیفده تاتار تورکجه‌سینی "باتی تورکجه‌سی" آدلی قروبون ایچریسینده "اورال" قروبونا یئرلشدیرمیشدیر. باسکاکوف، یاپدیغی تصنیفده تاتار تورکجه‌سینی "تورک دیللری‌نین باتی هون قولو" باشلیغی آلتینداکی اوچونجو آنا باشلیق اولان قیپچاق قروبو، قیپچاق- بولغار

[1] Nekotorye dopolnenija k klassifikacii tureckix jazykov.

آلت قروبونا یئرلشدیرمیشدیر (تکین ۱۹۸۹: ۱۵۲). گ. دورفر تاتار تورکجه‌سینی "قوزئی باتی و یا قیپچاق قروبو" باشلیغی آلتیندا یئرلشدیرمیشدیر. آرات (۱۹۷۶) ایسه، تاتار تورکجه‌سینی "تاو (شیمال) قروبو" باشلیغی آلتیندا یئرلشدیرمیشدیر. تکین (۱۹۸۹)، اؤزوندن اؤنجه‌کی تصنیف دنه‌مه‌لرینی تک-تک اله آلان چالیشماسی‌نین سون بؤلوموندە، اؤز تصنیفینی سونموش و تاتار تورکجه‌سینی "تاولی قروبو"نا داخیل ائتمیشدیر.

۳.۲. نفوس

قازان تاتار تورکلری، روسیا فدراسیونونون ان قالابالیق ایکینجی اولوسونو اولوشدورماقدادیر. بوتون روسیا فدراسیونو اداری یاپیلانمالارینداً یاشایان و اؤزلرینی "تاتار"، میشر"، "کریشین"، "آستراخان تاتلاری" و "سیبیریا تاتلاری" اولاراق نیته‌لندیرن اتنیک تاتلارین نفوسو، توپلامدا ۵،۳۵۳،۰۴۳ نفر اولاراق روسیا فدراسیونو ۲۰۱۰ نفوس ساییملارینا یانسیمیشدیر (قایناق: http://www.gks.ru). ایلگیلی تابلو آشاغیداکی کیمی‌دیر:

تابلو۱: روسیا فدراسیونوندا یاشایان تاتارلارین نفوسو[۲]

قیرسال نفوس		شهرلی نفوس		توپلام نفوس		
قادین	کیشی	قادین	کیشی	قادین	کیشی	اولوسال کیملیک
۸۹۰،۵۰۵	۸۲۳،۷۳۹	۱،۹۴۶،۱۵۴	۱،۶۵۰،۲۵۱	۲،۸۳۶،۶۵۹	۲،۴۷۳،۹۹۰	تاتارلار
۹،۵۰۶	۸،۸۹۴	۸،۸۴۶	۷،۵۷۳	۱۸،۳۵۵	۱۶،۴۶۷	کرئشنلر
۲۵	۴۵	۳۳۸	۳۷۸	۳۶۳	۴۷۳	میشرلر
۲،۸۶۳	۲،۷۸۳	۶۰۸	۵۲۴	۳،۴۷۲	۳،۳۰۷	سیبئریا تاتارلاری
۱		۳	۳	۴	۳	آستراخان تاتارلاری

بورادا گؤرولدویو اوزره، اتنیک اولاراق "تاتار" اولوب، اؤزونو "تاتار" اولاراق نیته‌لندیرمه‌ین فرقلی "کرئشن"، "میشر"، سیبریا تاتارلاری"، "آستراخان تاتارلاری" اولاراق نیته‌لندیرن ۴۲،۳۹۴ نفرین وارلیغی ۲۰۱۰ نفوس ساییمی سونوجلارینا یانسیمیشدیر. نفوس ساییمینداکی بو آیرینتی بیزه "تاتار اتنونیمی"-یندن آز دا اولسا قوپمالار اولدوغو قونوسوندا بیلگی وئرمکده‌دیر.

نفوس سونوجلاری‌نین آیریجا دگرلندیریلمه‌سی گرکن بیر دیگر نقطه‌سی، شهرلی و کندلی نفوس یوغونلوغودور. شهرلی نفوس توپلامدا ۳،۶۱۴،۶۸۲ اولاراق تثبیت ائدیلمیش، قیرسال نفوس ایسه ۱،۷۳۸،۳۶۱ اولارق تثبیت ائدیلمیشدیر. شهرلی نفوسون قیرسال نفوسون ایکی قاتیندان آرتیق بیر اوراندا اولماسی، قازان تاتارلاریندا قیرسال کسیملردن بؤیوک یئرلشیم مرکزلرینه گؤچو و بونون سونوجوندا کندلری بوشالماسینی، روسجانین حاکیم اولدوغو مرکزلرده قازان تاتار تورکجه‌سی‌نین حیاتیتی ایله ایلگیلی بعضی سورولارین عاغیللارا گله‌جگینی گؤسترمکده‌دیر. ۲۰۰۲ نفوس ساییمیندا

[2] http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

۵،۵۵۴،۶۰۱ نفر اولاراق گؤرولن قازان تاتارلاری‌نین ۲۰۱۰ نفوس ساییمیندا ۵،۳۵۳،۰۴۳ نفر اولاراق گؤرونمه‌سی، نفوسلاری‌نین سککیز ایلده یاخلاشیق ۲۰۰،۰۰۰ نفرلیک بیر آزالمانی گؤسترمکده‌دیر.

تاتاریستان جمهوریتینده ۲۰۱۰ ساییمینا گؤره، قازان تاتار تورکلری‌نین توپلام نفوسو ۲،۰۴۲،۵۳۳ نفر، اونلاری ایزله‌ین ان قالابالیق اولوسال نفوس ایسه ۱،۵۰۱،۳۶۹ نفر ایله روسلاردیر. جمهوریتده چوواشلار ۲۳،۴۵۴ نفر، موردوینلر ۱۹،۱۵۶ نفر، ماریلر ۱۸،۸۴۸ نفر، اوکراینلار ۱۸،۲۴۱ نفر، باشقوردلار ایسه ۱۳،۷۲۶ نفر اولاراق نفوس قیدلرینه گئچمیشدیر. جمهوریتده قازان تاتارلاری‌نین روسجا بیلن نفر ساییسی، تاتار تورکجه‌سی دانیشان ساییسینی گئچمکده‌دیر. تاتاریستان جمهوریتینده یاشایان روسلارین تاتار تورکجه‌سی و روسجا بیلن نفوسونا باخدیغیمیزدا ایسه دوروم آسیمتریک بیر گؤرونوم سرگیله‌مکده‌دیر (قایناق: www.gks.ru).

تابلو۲: تاتاریستان جمهوریتینده یاشایان و روسلارین تاتار تورکجه‌سی و روسجا دانیشان نفوسو

تاتار تورکجه‌سی دانیشان قازان تاتار نفوسو	۱،۸۷۷،۶۰۵
روسجا دانیشان قازان تاتار نفوسو	۱،۹۲۳،۲۹۷
تاتار تورکجه‌سی دانیشان روس نفوسو	۵۳،۶۶۹
روسجا دانیشان روس نفوسو	۱،۵۰۰،۱۱۵

بیر دیگر اؤنملی قازان تاتار تورک نفوسونا صاحیب بؤلگه، باشقوردیستان جمهوریتی‌دیر. جمهوریتده روسلار و باشقورد تورکلری‌نین آردیندان ان قالابالیق نفوسا صاحیب توپلولوق ۱،۰۰۹،۲۹۵ نفوسلا قازان تاتار تورکلری‌دیر. جمهوریتده یاشایان قازان تاتارلاری‌نین روسجا، باشقورد تورکجه‌سی و قازان تاتار تورکجه‌سی دانیشان ساییلاری بو شکیلده‌دیر (قایناق: www.gks.ru):

تابلو۳: باشقوردیستان جمهوریتینده یاشایان قازان تاتارلاری‌نین روسجا، باشقورد تورکجه‌سی و قازان تاتار تورکجه‌سی دانیشان نفوسو

تاتار تورکجه‌سی دانیشان قازان تاتار نفوسو	۶۷۳،۵۶۷
باشقورد تورکجه‌سی دانیشان قازان تاتار نفوسو	۱۱۳،۲۶۸
روسجا دانیشان قازان تاتار نفوسو	۹۹۲،۵۹۴

روسلا فدراسیونو سینیرلاری ایچینده یاشایان قازان تاتار تورکلرینده دوغورقانلیق اورانی ۱۶۲٪ اولاراق ثبت ائدیلمیشدیر. ۲،۴۵۶،۴۱۱ قادین نفوسا صاحیب قازان تاتارلاریندا، ائولی قادینلارین اوشاق ساییلارینا گؤره داغیلیمینا باخیلدیغیندا، ۲ اوشاغی اولان قازان تاتار تورکو قادین نفوسو ۸۷۹،۳۲۱ اولاراق ایلک سیرادا بولونماقدادیر.

اوشاق صاحیبی قادینلارین داغیلیمی بو شکیلده‌دیر:

تابلو۴: قازان تاتار تورکو قادین نفوسونا گؤره اوشاق داغیلیمی (www.gks.ru)

آنا سایییسی	اوشاق سایییسی
۵۵۱،۴۴۷	۰ اوشاق
۵۸۳،۴۱۷	۱ اوشاق
۸۷۹،۳۲۱	۲ اوشاق
۲۸۳،۵۲۱	۳ اوشاق
۷۶،۲۵۷	۴ اوشاق
۵،۰۳۰	۵ اوشاق
۱۸،۱۳۲	۶ اوشاق

قارما (قاریشیق) ائولیلیکلرده روسلاشما اگیلیملری (تمایللری) روس اولمایان میلّتلرین عیرق، دین، دیل و دیگر کولتور اؤزللیکلری‌نین یانی سیرا، او میلّتین روسلارا گؤسترمیش اولدوقلاری سوسیو-کولتورل یاخینلیق و یا آسیمیلاسیون دیرنجی کیمی فرقلی ائتکنلر دوغرولتوسوندا اؤنملی فرقلیلشمه‌لر گؤسترمکده‌دیر (آرسلان ۲۰۱۲: ۴۷). قازان تاتار- روس قاریشیق ائولیلیکلردن دوغان اوشاقلارین ۸۱٪ عایله‌لری طرفیندن روس اولاراق قید ائدیلمیشدیر (کوماروا ۱۹۹۹: ۷۷).

۳.۳. قورومسال دستک

دیلین ایشله‌و آلانینی گئنیشلتمک و ایشلنیمینی تشویق ائتمک اوچون هم اونون ایشله‌تیم آلانلارینی چوخالتماق آماجی ایله الوئریشلی شرطلرین یارادیلماسی، هم اونون توپلومسال سایغینلیغی‌نین آرتیریلماسی، هم ده بو آماج دوغرولتوسوندا اویغون آتموسفرین اولوشدورولماسی گرکیر. ۶ اوکتوبر ۱۹۹۲ تاریخینده قبول ائدیلن تاتاریستان جمهوریتی‌نین آنایاساسی، سون اولاراق ۲۲ ژوئن ۲۰۱۲ تاریخینده یاپیلان قانون دگیشیکلری ایله گونوموزده‌کی ان گونجل حالینی آلمیشدیر. قازان تاتار تورکجه‌سی‌نین جمهوریته‌کی ایکی رسمی دیلدن بیریسی اولاراق تانیملادیغی آنایاسانین ۸-جی ماده‌سی‌نین ۱-جی بندینده "تاتاریستان جمهوریتی‌نین رسمی دیللری تاتارجا و روسجادیر" عیبارتی یئر آلماقدادیر. روسجا و تاتارجانین ایستاتوسونون تاتاریستان جمهوریتینده دنک اولدوغونو بیلدیرن ۸-جی ماده‌نین ۲-جی بندینده ایسه "تاتاریستان جمهوریتی‌نین دؤلت یؤنتیم و اورقانلاریندا و یئرل اداره قوروملاری‌نین اورقانلاریندا تاتاریستان جمهوریتی دؤلت دیللری ائشیت شکیلده ایشله‌دیلیر" جمله‌سینه وورغو یاپیلماقدادیر. یاسالارین هانسی دیللرده یاپیلدیغی حاقیندا ۸۰-جی ماده‌نین ۱-جی بندینه باخیلدیغیندا ایسه"تاتاریستان جمهوریتی یاسالاری، تاتارجا و روسجا دیللرینده قبول ائدیلمیش و یاییناانمیشدیر" قانونو یئر آلماقدادیر[۳].

تاتار آنایاساسینداکی تاتار تورکجه‌سی‌نین "دؤلت دیلی" ایستاتوسوندا اولماسینا رغماً، ماده‌لرین اویغولانماسی نقطه‌سینه گلیندیگینده، محاکمه اصولو، دؤلت مجلیسی و دیگر یؤنتیم اورقانلاری‌نین

[3] http://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/1/#block_1001

چالیشمالاری روس دیلینده آپاریلماقدادیر. بو دوروما ۲۲ مای ۱۹۹۷ تاریخلی دؤلت مجلیسی ۱۵-جی گنل اوتورومو دانیشیقلاریندا میلّت‌وکیللری ده دقتی چکمیشدیر (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۲: ۲۶۷).

۳ دسامبر ۲۰۰۹ تاریخلی ۵۴ نومره‌لی دیل یاساسی رداکسیونوندا ایلک ایکی ماده‌ده ایسه جمهوریتده دانیشیلان دیگر دیللر و دانیشانلاری حاقیندا آشاغیداکی ماده‌لر ثبت ائدیلمیشدیر (ناسیلوف ۲۰۱۲: ۹۷):

"**۱-جی ماده-** تاتاریستان جمهوریتی‌نین دؤلت دیللری و تاتاریستان جمهوریتی‌نین دیگر دیللری حاقیندا تاتاریستان جمهوریتی موضوعاتی: تاتاریستان جمهوریتی‌نین دؤلت دیللری و تاتاریستان جمهوریتی‌نین دیگر دیللری حاقیندا تاتاریستان جمهوریتی موضوعاتی روسیا فدراسیونو یاساسی‌نین ایلگیلی قارینا دایانیر و بو یاسادان و روسیا فدراسیونو ایله تاتاریستان جمهوریتی‌نین دیل ایلیشکیلرینی دوزنله‌ین دیگر نورماتیو حقوقی دوزنله‌مه‌لردن اولوشور. بو یاسا، تاتاریستان جمهوریتی دؤلت دیللری‌نین و تاتاریستان جمهوریتی‌نین دیگر دیللری‌نین شخصلر آراسی غیری رسمی قارشیلیقلی ایلیشکیلرده‌کی ایشله‌تیمی حاقیندا حقوقی بیر قاعده بلیرله‌مز.

۲-جی ماده- دیللری ایشلتمه اؤزگورلویو: تاتاریستان جمهوریتینده آنا دیلی‌نین قورونماسی و بوتون یؤنلری ایله گلیشدیریلمه‌سی اوچون موضوعات موجبینجه گرکن شرطلر اولوشدورولور؛ ایلتیشیم، تربیه، اگیتیم و صنعت دیلی‌نین اؤزگورجه سئچیلمه‌سی و ایشله‌دیلمه‌سی ساغلانیر. دؤلت تاتاریستان جمهوریتی وطنداشلاری‌نین هر هانسی بیر دیلی بیلمه‌لرینه باغلی اولماقسیزین تمل پولتیک، اکونومیک، سوسیال و کولتورل حاقلارین گرچکلشدیریلمه‌سینی اونلارا قارانتی ائدر.

جمهوریت‌لرین دؤلت دیللری‌نین اگیتیم سیستمینده‌کی ایشله‌وسللیک درجه‌سی بو دیللری داشییانلارین اقامتلری‌نین داغیلیمینا دا باغلی اولماقدادیر. تاتارلارین یاخلاشیق ۷۵٪-ی تاتاریستان جمهوریتی سینیرلاری دیشیندا یاشاماقدادیر. قازان تاتار تورکجه‌سی؛ کیروف، نیجنی نووقورود بؤلگه‌لرینده‌کی و باشقوردیستان و ماری-ائل جمهوریتلرینده‌کی مکتبلرده اگیتیم دیلی اولاراق ایشله‌و قازانیر و (ایرکوتسک بؤلگه‌سینده‌کی) اوست اوردی بوریات یؤره‌سینده، اولیانوف، تومن، ایسوئردلووسک، سامارا، پنزا، اورنبورگ، اومسک، نووسیبیرسک، نیجنی نووقورود، کیروو، کمروووبلاستلاریندا، ایستاوروپولکراییندا و باشقوردیستان، اورمورت و ماری-ائل جمهوریتلرینده درس قونوسو اولاراق اؤیرتیلمکده‌دیر (ناسیلوف ۲۰۱۲: ۹۹). ۲۰۰۹ ایلینده تاتاریستان جمهوریتی اگیتیم و بیلیم باخانلیغی‌نین وئریلرینه گؤره ۱،۰۶۱۰ (۲۰۰۸-ده ۱،۱۳۸) مکتبده تاتار تورکجه‌سی اگیتیم دیلی اولاراق ایشله‌و گؤرموشدور. اؤیرینجیلرین آنا دیلینده اگیتیم آلما اورقانیزاسیونو اولوسال اگیتیم سیستمی‌نین گلیشمه‌سی‌نین اؤنملی گؤسترگه‌لریندن اولموشدور. ۲۰۰۸ ایلی ایله (۴۷،۶٪) قارشیلاشدیریدیغیندا ۲۰۰۹ ایلینده آنا دیلینده اگیتیم ظرفیتی ۴۸،۳۹٪ یوکسلمیش، آنجاق ۲۰۱۰ ایلینده ۴۶،۱۳٪ دوشموشدور (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۲: ۲۶۴).

تابلو۵: قازان تاتار تورکجه‌سینده اگیتیم آلان تاتار اؤیرنجیلرین ایللره گؤره یوزده‌سی

یوزده	ایل
٪۴۷،۶	۲۰۰۸
٪۴۸،۳۹	۲۰۰۹
٪۴۶،۱۳	۲۰۱۰

قازان تاتار تورکجه‌سی‌نین مکتب اؤنجه‌سی دؤنمده و ایلک مکتب دؤنمینده‌کی اؤیرنجیلرین عایله‌لری طرفیندن ترجیحی قونوسوندا قوپمالار اولدوغو گؤزلنمکده‌دیر. اؤرنگین ۲۰۰۲-۲۰۰۱ ایلینده مکتب اؤنجه‌سی اگیتیم قورومولاریندا تاتار تورکجه‌سی اؤیرنیم گؤرن اوشاقلارین اورانی ٪۶۴،۸ ایکن، گنل اگیتیم قورومولاریندا تاتار تورکجه‌سی اگیتیم آلان تاتار اؤیرنجیلرین اورانی ٪۴۹،۳-دور (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۱: ۲۶۴).

تاتاریستان‌دا ۲۰ یوکسک اؤیرتیم قورومونون ۱۲-سینده تاتار تورکجه‌سی یا درس اولاراق وئریلمکده‌دیر یا دا اگیتیم تاتار تورکجه‌سی ایله یاپیلماقدادیر. تاتار تورکجه‌سی معمارلیق، انشائات و تاریم (اکینچی‌لیک) آکادمیسینده، تکنولوژی اونیورسیته‌سینده، کامسکیی پولی‌تکنیک انستیتوسوندا کورسو اولاراق بولونماقدادیر. اؤرنگین، قازان دؤلت تکنولوژی اونیورسیته‌سی‌نین توپلوم و بشری تکنولوژیلر فاکولته‌سینده تاتار تورکجه‌سی، ۳۶ ساعات دینله‌مه چالیشماسی اولماق اوزره ۶۰ ساعات اولاراق وئریلمکده‌دیر. آنجاق "دؤلت و بلدییه یؤنتیمی اوزمانلیغی اوچون بیرینجی و ایکینجی صینیفلاردا ۱۶۰ ساعاتلیق حجمده اؤیره‌تیلمکده‌دیر. بونون دیشیندا، بشری و سوسیو-اکونومیک دیسیپلینلر قاپساميندا ایستگه باغلی اولاراق تاتار تورکجه‌سی بوتون قروپلاردا بیرینجی صینیفلاردا اؤیره‌دیلیر (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۱: ۲۶۶).

قازان تاتار تورکلری‌نین یاشادیغی یئرلری مرکز اولاراق یایین یاپان تلویزیون، رادیو و مطبوعاتین دیل ایشله‌تیمینه باخیلدیغیندا گونوموزده قازان تاتار تورکجه‌سی، باشقورد تورکجه‌سی و روسجا اؤن پلانا چیخماقدادیر. تاتاریستان مرکزلی تلویزیون و رادیو یایینلاریندا باریز بیر دیلسل دنگه‌سیزلیک واردیر. ان یاخشی دورومدا بئله بیر ساعاتلیق تاتار تورکجه‌سی یایینا قارشیلیق اوچ، بئش، سککیز ساعات روسجا یایین یاپیلماقدادیر. اگر تیجاری اولانلار دا داخیل، بوتون رادیو کاناللاری دقته آلینیرسا، بو دورومدا تاتار تورکجه‌سی بیر ساعاتلیق یایینا قارشیلیق قیرخ ساعات و اوزرینده روسجا یایین یاپیلماقدادیر. جمهوریتده ۵۰-دن چوخ تلویزیون شیرکتی چالیشماقدادیر، بونلارین ۳۰-و روسجا و تاتار تورکجه‌سی هر ایکی دیلده یایین یاپیلماقدادیر. جمهوریته‌کی ۸۶ رادیو ایستاسیونوندان ۵۸-ی روسجا، ۲۲-سی

هم روسجا هم ده تاتار تورکجه‌سی، ۶-سی ایسه ساده‌جه تاتار تورکجه‌سی یایین یاپماقدادیر (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۱: ۲۶۹).

جمهوریتده تاتار تورکجه‌سی ایله یایین یاپان تلویزیون و رادیو کاناللاری‌نین بعضیلری اؤنم عرض ائتمکده‌دیر. اوفا مرکزلی اولوب تاتاریستان تاتارلاری‌نین دا رغبت گؤستردیگی «توغان تیل تی‌وی» آدلی موزیک کانالی تاتار و باشقورت تورکجه‌لرینده یایین یاپماقدادیر. بیر دیگر موزیک کانالی اولان «میدان تی‌وی» ایسه ساده‌جه قازان تاتار تورکجه‌سینده یایین یاپماقدادیر. روسجا-قازان تاتار تورکجه‌سینده یایین یاپان کاناللارین باشیندا «یانا غاصیر تی‌وی» (یئنی عصیر تی‌وی) گلمکده‌دیر. ۲۴ ساعاتلیق یایین آخیشی اینجه‌لندیگینده، اورتالاما اولاراق روسجا پروقراملارین ۱۹، قازان تاتار تورکجه‌سی پروقراملارین ساییسی‌نین ایسه ۱۷ اولدوغو گؤزلملنمیشدیر. اوشاق و گنج قوشاقلارا یؤنه‌لیک قورولان «یئش تی ان وی تی‌وی» ایسه روسجا و قازان تاتار تورکجه‌سی یایین یاپماقدادیر. «تی ان وی پلانتا تی‌وی» آدلی تی‌وی کانالی دا ایکی دیللی یایین یاپماقدادیر. خبرلر هر گون هم روسجا، هم ده قازان تاتار تورکجه‌سینده یایینلانماقدادیر. کانالین اؤز اینترنت سیته‌سینده‌کی آچیقلامالارا باخیلدیغیندا، قورولوش آماجلارینی "تاتار عادتلرینی و دیلینی قورتارماق" و "روسیا و دیش اؤلکه‌لرینده تاتارلاری بیرلشدیرمک و روحی زنگینلیکلرینی تکراردان اورتایا چیخارماق" اولاراق سیرالامیشدیر.[۴] تاتاریستان جمهوریتینده یایین یاپان رادیولاردان ان تانینانی آزادلیق رادیوسودور. چوخونلوقلا تاتار تورکجه‌سینده یایین یاپان بو رادیو، باشقورد تورکجه‌سینده ده یایین یاپماقدادیر. تاتاریستان رادیوسو ایسه هم روسجا هم تاتار تورکجه‌سینده یایین یاپماقدادیر. «بولغار رادیوسو» آدلی رادیو کانالی دا تاتار تورکلری‌نین قوردوغو بیر رادیودور؛ یایین دیلی تاتار تورکجه‌سینده‌دیر.

۱ ژانویه ۲۰۰۱ تاریخی اعتیباری ایله قید ائدیلمیش ۵۴۷ باسیلی مدیا اورقانیندان ۵۵.۸٪-ی فعالیتلرینی روسجا، ۲۵،۱٪-ی هر ایکی دؤلت دیلینده، ۱۲،۲٪-سی تاتار تورکجه‌سینده یوروتموشدور (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۱: ۲۶۸).

تاتاریستان جمهوریتینده یایین دیلی قازان تاتار تورکجه‌سی اولان قزئته و درگیلرین ۲۰۱۵ ایلی آبونه ساییلاری اینجه‌لندیگینده تابلو بو شکیلده اورتایا چیخماقدادیر[۵]:

تابلو ۶: تاتار تورکجه‌سی یایین دیللی قزئته‌لرین آبونه ساییسی

قزئته آدی	آبونه ساییسی
ایرئک میدانی	۲۹،۹۰۱
آقچارلیق	۲۷،۱۲۵
وطنیم تاتاریستان	۱۶،۷۷۴

[4] http://tnv.ru/tat/main1/tnv-planeta_telekanaly/
[5] http://matbugat.ru/news/?id=11008

۱۵،۹۰۳	شبرکه
۱۵،۸۳۳	تاتاریستان یئشلری
۱۴،۶۹۱	بیزنین گئجه‌ت
۱۱،۳۰۸	یولداش
۹،۹۶۰	بیزنین آویل غیببرته
۷۶۱۵	آداشقان محبتیم
۲۲۰۸	مدنه جومغا
۷۳۸	بازار کون

۲۰۱۰ ایلی وئریلری‌نین ساغلادیغی بیر دیگر اؤنملی وئری ده روسلارین و قازان تاتارلاری‌نین مدیانی هانسی دیلده تعقیب ائتدیکلری‌دیر. روسلار اؤز آنا دیللرینده‌کی یاییناری چوخونلوقلا ترجیح ائتمیش، قازان تاتارلاری ایسه گنللیکله ایکی دیللی یاییناری ترجیح ائتمیشدیر (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۱: ۲۷۵).

تابلو ۷: روسلارین و قازان تاتارلاری‌نین مدیادا دیل ترجیحی

	روسجا	تاتار تورکجه‌سی	روسجا- تاتار تورکجه‌سی
روسلار	٪۹۲،۳	-	٪۲،۹
قازان تاتارلاری	٪۲۸،۶	٪۹،۳	٪۵۷،۸

تاتاریستان جمهوریتینده تمل دینی اینانجلار اسلام و خریستیانلیق‌دیر. تمل عبادت، دوعا، موعظه مسجیدلرده تاتار تورکجه‌سی، اورتودوکس کلیسالاردا ایسه روسجادیر. آنجاق کیرئشنلر خریستیان اولماسینا رغماً، عبادتلرینده و روحانی‌لرله ایلتیشیمده تاتار تورکجه‌سینی ایشله‌دیرلر (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۱: ۲۷۱).

۳.۴. ایستاتو

۲۰۱۰ نفوس ساییمی ایستاتیستیکلرینه گؤره، روسیا فدراسیونوندا روسلار ۱۱۱،۰۱۶،۸۹۶ نفوسا صاحیبدیر. روسجانین ایسه دانیشان ساییسی توپلامدا ۱۳۷،۴۹۴،۸۹۳ اولاراق تثبیت ائدیلمیشدیر. فدراسیونون هر بؤلگه‌سینده حاکیم دؤلت ایستاتوسوندا اولان روسجا، قازان تاتارلاری‌نین دیل دورومларینا ایکینجی بیر دیل اولاراق یانسیمیشدیر.

۵،۳۵۳،۰۴۳ روسیا فدراسیونو وطنداشی قازان تاتار تورکوندن ۵،۲۷۹،۹۹۳ نفر روسجا بیلمکده‌دیر. یوزده اولاراق وئریرسک، روسیا فدراسیونو وطنداشی قازان تاتار تورکلری‌نین ۹۸،۶۳٪-و روسجا بیلمکده‌دیر. قازان تاتارلاری، وولقا فدرال بؤلگه‌سینه باغلی تاتاریستان جمهوریتی دیشینا کؤچ ده وئرمیشدیر. قازان تاتار تورکلری‌نین فدرال بؤلگه‌لره گؤره داغیلیمی و قازان تاتار تورکلری‌نین روسجا بیلن نفوسو حاقیندا‌کی تابلو آشاغیدا‌کی کیمی‌دیر:

تابلو ۸: روسیا فدراسیونو فدرال بؤلگه‌لرده یاشایان قازان تاتار تورکلری و روسجا بیلن نفوسو[۶]

فدرال بؤلگه‌لر	قازان تاتار نفوسو	روسجا بیلن تاتار نفوسو
مرکز فدرال بؤلگه‌سی	۲۶۶،۰۳۰	۲۶۳،۶۶۲
قوزئی‌باتی فدرال بؤلگه سی	۶۹،۳۷۴	۶۸،۹۳۳
گونئی فدرال بؤلگه‌سی	۱۲۷،۴۷۵	۱۲۶،۲۳۲
قوزئی قافقازیا فدرال بؤلگه‌سی	۲۲،۲۴۷	۲۲،۲۳۶
وولقا فدرال بؤلگه‌سی	۴،۰۳۴،۶۹۲	۳،۹۰۷،۷۰۷
اورال فدرال بؤلگه‌سی	۶۵۴،۱۴۰	۶۴۷،۹۷۷
سیبریا فدرال بؤلگه‌سی	۲۰۴،۴۶۲	۲۰۳،۳۳۴
اوزاق دوغو فدرال بؤلگه‌سی	۴۰،۰۲۱	۳۹،۹۱۲

نفوس ساییمی سونوجلارینا گؤره، تاتاریستان جمهوریتینده‌کی تاتارلاردا آنادیلی اولاراق تاتار تورکجه‌سینی سایمایانلارین اورانیندا آرتیش اگیلیمی گؤرولمکده‌دیر. بو دوروم اؤزللیکله چوخ اتنوسلو و کولتورلو توپلوما اویوم ساغلایان شهرلی تاتار تورکلرینده داها چوخدور.

تابلو۹: شهرلی و کندلی تاتارلارین ۱۹۲۶، ۱۹۸۹ و ۲۰۰۱ ایللرینده تاتار تورکجه‌سینی آنادیلی قبول ائتمه اورانلاری

	۱۹۲۶	۱۹۸۹	۲۰۰۱
شهرلی قازان تاتاری	٪۹۹،۴۵	٪۹۵	٪۸۴
کندلی قازان تاتاری.	٪۹۹،۹۸	٪۹۹،۳	٪۹۶،۴

شهرلی تاتارلارین قیرسال بؤلومونده یاشایان تاتارلارا گؤره آنا دیللری اولان تاتار تورکجه سی‌نین تمل دیل بئجریلرینده داها ضعیف قالدیقلاری بیلینمکده‌دیر. ۲۰۰۱ ایلینده "تاتاریستان خالقلاری‌نین کولتورلری" باشلیقلی پروژه‌ده بولونان آنکتلرده‌کی "تاتارجا و روسجانی نه قدر یاخشی دوزئیده بیلیرسینیز؟" سوروسونون جوابلاری، وطنلرینده‌کی تاتارلارین دیللری بیلمه درجه‌سینه باخیلدیغیندا آنادیلینی بیلمه اورانی‌نین روسجانی بیلمه اورانی‌نین اوستونده اولدوغو گؤزلملنمیشدیر. آنجاق شهرلی تاتارلاردا دیل یئترلیلیگی‌نین بوتون اؤلچکلرینده روسجا داها یوکسک اورانلارا صاحیبدیر. شهرلی تاتار دنه‌کلرین ساده‌جه ۵۸،۸٪ی تاتار تورکجه‌سینی ایلری دوزئیده بیلدیکلرینی بلیرتمیشدیر. اویسا عینی دنه‌کلرین ۸۲،۴٪-و روسجانین بوتون بیچیملرینی ایلری دوزئیده بیلدیکلرینی بلیرتمیشدیر. قیرسالداکی تاتارلاردا آنادیلی تاتارجا، روسجا اوزرینده آچیق بیر اوستونلوگه صاحیبدیر و قیرسالداکی تاتار دنه‌کلرین ۹۱،۶٪-سی تاتار تورکجه‌سی‌نین، ۵۰،۳٪-و ایسه روسجانین بوتون تمل دیل بئجریلرینی ایلری دوزئیده بیلدیکلرینی بلیرتمیشدیر (اسحاقووا؛ نوری‌یوا، ۲۰۱۱: ۲۷۲).

[6] http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

۴. سونوچ

تاتاریستان جمهوریتی‌نین رسمی دیللرینden بیری قونوموندا‌کی قازان تاتار تورکجه‌سی، روسیاداکی ان چوخ دانیشانی بولونان تورک لهجه‌سی قونوموندا اولماسینا رغماً روسجانین باسقیسینی هر آلاندا حیس ائتمکده‌دیر.

اله آلینان شرطلر دگرلندیریلدیگینده، کریستال‌ین (۲۰۰۳) دیللرین دورومو حاقیندا‌کی یاپدیغی صینیفلاندیرمایا گؤره، قازان تاتار تورکجه‌سی سوردوروله‌بیلیر دیللر (viablelanguages) کاتئقوریسینه داخیل ائدیله‌بیلر. روسیا فدراسیونو صینیفلاری ایچریسینده یاشایان قازان تاتار تورکلری‌نین ۹۸،۶۳٪-و روسجا بیلمکده‌دیر. روسجانین تاتاریستان جمهوریتینده‌کی ایکی رسمی دیلدن بیری اولماسی؛ مطبوعات، مدیا، اگیتیم کیمی آلانلاردا داها یایغین بیر ایشله‌تیم بولماسی، قازان تاتار تورکجه‌سی‌نین سوردوروله‌بیلیرلیگی نقطه‌سینده سیخینتیلار چیخابیله‌جگینی دوشوندورمکده‌دیر. شهرلی نفوسون گون گئچدیکجه چوخالماسی و بونونلا بیرلیکده روسجانی آنادیلی قبول ائتمه اورانلاری‌نین یوکسلمه‌سی ده قازان تاتار تورکجه‌سی‌نین قارشیلاشاجاغی سورونلاردان ساده‌جه بیرینی تشکیل ائتمکده‌دیر ■

قایناقلار

آرات، ر.؛ تمیر آ. (۱۹۷۶)، *تورک شیوه‌لری‌نین تصنیفی*، تورک دونیاسی ال کیتابی، تورک کولتورونو آراشتیرما انستیتوسو یاییناری، آنکارا.

آرسلان، م. (۲۰۱۲)، *روسیا فدراسیونونون فدراتیو یاپیسی و دموقرافیک دینامیکلری*، ادیتورلار: ارحان بویوک‌آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی‌نین داغیلماسیندان ییرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیللی خالقلار- تورکیه ایله ایلیشکیلر"، آتاتورک کولتور مرکزی یاییناری، آنکارا.

آریق، د. (۲۰۱۲)، *خریستیانلاشدیریلان تورکلر: چووواشلار*، بئریکان یاییناری، آنکارا.

اسحاقووا، ز؛ نوری‌یوا، ف (۲۰۱۲)، *تاتاریستان جمهوریتینده ۲۰۱۱-۱۹۹۲ ایللری آراسیندا دیل دورومو*، ادیتورلار: ارحان بویوک‌آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی‌نین داغیلماسیندان ییرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیللی خالقلار- تورکیه ایله ایلیشکیلر"، صص. ۲۵۵-۲۸، آتاتورک کولتور مرکزی یاییناری، آنکارا.

اؤنر، م. (۱۹۹۸)، *بوگونکی قیپچاق تورکجه‌سی*، تورک دیل قورومو یاییناری، آنکارا.

اؤنر، م. (۲۰۰۷)، *تاتار تورکجه‌سی*، ادیتور: ا. ب. ارجیلاسون، "تورک لهجه‌لری قرامری"، آق‌چاغ یاییناری، آنکارا.

بارتولد، و. (۲۰۱۳)، *اورتا آسیا تورک تاریخی حاقیندا درسلر*، تورک تاریخ قورومو یاییناری، آنکارا.

باروتجو اؤز اؤندر، س. (۱۹۹۹)، "گنل تورکلوک آلانی چرچیوه‌سینده تورک دیلی‌نین دورومو، ایلری‌یه دؤنوک باخیشلار و یاقلاشیملار"، *کؤک آراشتیرمالاری* ۱ (۱) باهار ۱۹۹۹، ۴۰-۳۱.

تکین، ط. (۱۹۸۹)، "تورک دیلی دیالکتلری‌نین یئنی بیر تصنیفی"، *اردم*، ج. ۵، س. ۱۳، صص. ۱۴۱-۱۲۹، تورک تاریخ قورومو یاییناری، آنکارا.

تمیر، ا. (۱۹۷۶)، *ایدیل و یؤره‌سی*، تورک دونیاسی ال کیتابی، تورک کولتورونو آراشتیرما انستیتوسو یایینلاری، صص. ۱۲۷۱-۱۲۵۱، آنکارا.

چوماک، ا. (۲۰۱۲)، روسیا فدراسیونوندا‌کی تورک خالقلاری، ادیتورلار: ارحان بویوک‌آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی‌نین داغیلماسیندان ییرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیللی خالقلار- تورکیه ایله ایلیشکیلر"، آتاتورک کولتور مرکزی یایینلاری، آنکارا.

دولت، ن. (۲۰۱۲)، *تاتاریستان‌دا سیاسال سورج*، ادیتورلار: ارحان بویوک‌آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی‌نین داغیلماسیندان ییرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیللی خالقلار- تورکیه ایله ایلیشکیلر"، صص. ۲۵۵-۱۸۵، آتاتورک کولتور مرکزی یایینلاری، آنکارا.

دوندار، آ. م. (۲۰۱۱)، *پان اسلامیزمدن بؤیوک آسیاجیلیغا: عثمانلی ایمپراتورلوغو، ژاپونیا و اورتا آسیا*، اؤتوکن یایینلاری، ایستانبول.

زنکووسکی، آ. (۱۹۷۱)، *روسیادا پان‌تورکیزم و موسلومانلیق*، ایپک مطبعه‌سی، آنکارا.

قولدن، پ. (۲۰۱۳) *تورک خالقلاری تاریخینه گیریش*، اؤتوکن یایینلاری، ایستانبول.

کورات، ا. ن. (۱۹۷۲)، *۱۸-۱۵-جی یوز ایللرده قارادنیز قوزئیینده‌کی تورک قوملاری و دولتلری*، دیل و تاریخ-جوغرافیا فاکولته‌سی یایینلاری، آنکارا.

کورات، ا. ن. (۲۰۱۰)، *روسیا تاریخی- باشلانغیجیندان ۱۹۱۷-یه قدر*، تورک تاریخ قورومو باسیم ائوی، آنکارا.

کورات، ا. ن. (۲۰۱۶)، *پئچه‌نکلر*، تورک تاریخ قورومو یایینلاری، آنکارا.

کوئلکوئجای، ک؛ بنینگسن، آ. (۲۰۰۵)، سلطان غالی‌یف و سوویت مسلمانلار، الیپز کیتاب‌ائوی، آنکارا.

گؤک‌گؤز، س. س (۲۰۰۸)، "فینلاندیا تورکلری و تورک خارجیه‌سی‌نین سیاستی"، *بیلیگ*: تورک دونیاسی سوسیال بیلیملری درگیسی، گوز ۲۰۰۸، سایی ۴۷.

ناسیلوف، د. (۲۰۱۲)، *روسیا فدراسیونوندا دیل موضوعاتی*، ادیتورلار: ارحان بویوک‌آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی‌نین داغیلماسیندان ییرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیللی خالقلار- تورکیه ایله ایلیشکیلر"، صص. ۱۰۷-۶۷، آتاتورک کولتور مرکزی یایینلاری، آنکارا.

GILES H., BOURHIS R. Y. & TAYLOR D. M. (1977) Towards A Theory of Language in Ethnic Group Relations. *Language, Ethnicity and Intergroup Relations.* London: Academic Press, sf. 307-348.

KUTLAY Y. (2011), Does Ethnolinguistic Vitality Theory Account For The ActualVitality of Ethnic Groups? A Critical Evolution, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 32 (2): sf. 111-120.

MENGES K. (1959), The Classification of the Turkic Languages, (ed.) Deny J. vd., *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 1. Cilt, Wiesbaden.

MENGES K. (1968), *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

POPPE, Nicholas (1963), *Tatar manual: descriptive grammar and texts with a Tatar-English glossary*. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 25.) xi, 271 pp. Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton and Co.

UNESCO (2003), *Language Vitality and Endangerment*, Paris

BENZING J. (1959), The Classification of the Turkic Languages, (ed.) Deny J. vd., *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 1. Cilt, Wiesbaden.

CRYSTAL D. (2003) *Language Death*, Cambridge University Publ., Cambridge.

http://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/1/#block_1001 21.06.2017

http://matbugat.ru/news/?id=11008 20.06.2017

http://tnv.ru/tat/main1/tnv-planeta_telekanaly/ 18.06.2017

KonstitutsiyaRespublikiTatarstan

OSVPN 2010: VserossiyskayaPerepisNaseleniya 2010, www.gks.ru.

TNV TV

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
İkinci Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 59-70
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

شرایط اجتماعی، معیشتی، مناطق سکونت و جمعیت ترکمن‌ها در ایران

• دکتر خانگلدی اونق

ÖZET: Hangeldi ONOK, "İran'da Türkmenlerin Toplumsal Hayatı, Geçimi, Nüfusu ve Yaşadığı Bölgeler", *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 59-70.

Bu çalışmada, Batılı devletlerin komploları sonucu Rıza Han'ın darbesiyle Türkmensahra'da diktatör bir hakimiyetin kurulması; tarım, sanay ve ticaret alanlarında İran Türkmenlerinin faaliyetleri; tarım ürünlerinin üretim miktarı, kullanımı ve ürün çeşitliğiğinin bir yıllık rakamları; önemli kentlerin tanıtımı ve Kümüşdepe, Akkala, Bender Türkmen, Günbed kavuş gibi kentler hakkında bilgiler; Türkmenlere müracaat yöntemiyle nüfus tahminleri; dinî törenler ve bayramlar gibi konular incelenmiştir.

***Açar Sözcükler*:** Türkmen, Türk, Türkmen Sahra, Gümüştepe, İran.

چکیده: خانگلدی اونق، "شرایط اجتماعی، معیشتی، مناطق سکونت و جمعیت ترکمن‌ها در ایران"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)، صص. ۷۰-۵۹.

توطئه‌های دول غرب، کودتای رضاخان و استقرار حاکمیّت زور در ترکمن صحرا؛ اوضاع معیشتی ترکمنان ایران در عرصه‌های کشاورزی، دامداری، صناعت و تجارت؛ میزان تولید محصولات زراعی و نوع بهره‌برداری و گونه‌های تولیدات در ترکمن صحرا با نمودار یکساله؛ عناوین شهرهای عمده و توابع؛ توضیح در مورد کوموش‌دپه و شهرهای آق قالا، بندر ترکمن، گنبدکاووس و سایر شهرها؛ میانگین آمار جمعیّت با مراجعه به اهالی ترکمن و همچنین مناسک دینی، مذهبی و ایّام اعیاد از جمله موضوعاتی است که در این مقاله به آن اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها: ترکمن، ترک، ترکمن صحرا، کوموش دپه، ایران.

این موضوع را از دوره‌ای آغاز می‌کنیم که کشورهای دارای صنعت پیشرفته غرب در ادامه سیاست‌های دیرین خود در ضدیّت با حضور ترکان در ایران، زمینه روی کار آمدن نیرویی را فراهم می‌کردند که اصالتی غیر از تورک و صفاتی چون فرمانبرداری از غرب و وابستگی بی چون و چرا از آن را داشته باشد.

از این روی به شناسائی نیروهای رشدکننده در درون حاکمیّت رو به افول قاجاریان که مرتبط به اصالت فارسی داشته باشد، می‌گشتند که در مسیر آنها رضاخان میرپنج سوادکوهی که در آن ایّام به دلیل داشتن روحیّه اقتدارطلبی و تهاجمی در درون قوای نظامی رو به ضعف حاکمیّت، به سوی ترقی پا نهاده بود، سبز می‌شود و نظر آنها را جلب می‌نماید. در پی آن وی مورد انتخاب فراماسونری‌های غرب صنعتی به سرکردگی امپراتوری بریتانیا قرار می‌گیرد. مرکز فراماسونری بریتانیا وی را در یک روند نیمه آشکار و توطئه‌گرایانه مورد گزینش و به کشور چند ملیّتی ایران تحمیل می‌کنند.

وی بعد از سرکوب آزادیخواهان آذربایجان و تورکمن صحرا تا سال ۱۹۲۵ که به جنبش مشروطه‌خواهان در آذربایجان و جنبش عثمان آخون در تورکمن صحرا معروف گردیده بود، تحکیم قدرت می‌یابد. رضاخان میرپنج که قدرت را از طریق توطئه‌های فراماسونری‌های انگلستان که آنها حضور چنین شخصی را در ایران مهیّا کرده بودند، بدست آورد، فشار بر ترکان ایران بویژه ترکمن صحرا و آذربایجان شدت بیشتری می‌گیرد.

با کودتای رضاخان میرپنج که زمانی سربازی از اهالی سوادکوه در دربار قاجاریان بود، جهت تثبیت حاکمیّت خود بر مسند قدرت یک سری رفورم‌های دیکته شده از جانب دول سرمایه‌داری غرب به ویژه بریتانیای بزرگ که صنعت آنها می‌بایست در بازارهای ایران به فروش برسد، به مورد اجرا گذاشته شده بود. از جمله معروف‌ترین آنها مالیات قند و شکر که به بهانه تأسیس راه آهن دولتی بر مردم ایران تحمیل گردیده بود که همگام با آن در ترکمن صحرا با مصادره زمین‌های ترکمن‌ها، مردم را بر روی زمین‌های خودشان به «بیگاری» می‌کشاند. در راستای اجرای این طرح مباشرینی را از میان خود مردم که تمایل به اطاعت سربسته از رژیم جدید را داشتند، انتخاب می‌کردند که از جانب آنها موجب تفرقه در بین طایفه – تیره‌های ترکمن گردیده و از سوی دیگر از طریق ایجاد اختلاف در بین این طوایف چند دستگی در بین آنها را فراهم و از این طریق زمینه استثمار بی چون و چرای ترکمن‌ها را در دستور برنامه‌های جاه‌طلبانه خود بوجود آورده بود. چنانچه در بین مردم خوجه نفس معروف است در میان این مباشرین شخصی بنام طوق بردی قارا خشونت بیش از حدی را برای دهقانان فقیر اعمال می کرده است که در فصول آینده به روایتی که در این باره در بین مردم رواج دارد، خواهیم پرداخت. بازماندگان وی تا دوره محمدرضا پهلوی نیز در آن اکناف حضور داشته و عامل فجایع بسیاری در بین طایفه – تیره‌های منطقه خوجه نفس گردیده بودند.

حضور رضاخان میر پنج بر مسند قدرت، با سرکوب آزادیخواهان ترکمن آغاز شد. اوّلین اقدامی که به انجام رساند به اصطلاح معروف به «تخته قاپو» کردن خانه‌های اهالی ترکمن بود. در اجرای این امر وانمود می‌کرد که ترکمن‌ها یک طایفه کوچ‌رو است که باید به یکجانشینی روی آورند. در این رابطه

جالب است به پژوهش‌های محقق جوان ترکمن مایسا ایری در کتاب «سیری در تاریخ تورکمن» رجوع شود. وی چنین می‌نویسد: «رضاخان برای خلع سلاح ترکمن‌ها، اقدامات وحشیانه‌ای در ترکمن صحرا اجرا کرد، کشتار اهالی و سوزاندن روستاها مثل آتش زدن روستای سلاخ که مردم آن نواحی را از طرف خوجه نفس به توپ بستند. عده زیادی از سربازان ارتش در عملیات جنگ و گریز در فاصله میان خوجه نفس و سلاخ کشته شدند. در مدت خلع سلاح تا ۱۳۰۵، تعداد ۵۸۹۷قبضه تفنگ گوناگون، ۸۰ رولور، یک قبضه مسلسل و ۱۹۲۸۴ عدد فشنگ جمع آوری گردید.» (ایری، ۱۳۸۴: ۱۱۰). رضاخان در اجرا و سیاستگذاری این امر در سراسر تورکمن صحرا از طریق گماشته‌های نظامی خود، شدیداً حکومت نظامی به راه انداخته و از این طریق اهداف ویژه‌ای را دنبال می‌کرد. در حالی که گروه کوچکی از طوایف دامدار بودند که هر ساله جهت معیشت دام‌هایشان، ییلاق – قشلاق می‌کردند. امّا گروه عمده ترکمن‌ها قبل از رضاخان همواره یکجانشین بودند و به کار کشاورزی، زراعت، ساختمان سازی، صیادی و صنایعی از قبیل استخراج نفت، تجارت با کشورهایی همچون روسیه، قزاقستان، آذربایجان و انزلی و ناوسازی که تا به امروز رواج دارد و ... اشتغال داشتند. البته همچون هر جامعه دیگر، جامعه ترکمن نیز به ۲ گروه «چاروادارن» یعنی دامداران کوچرو و "چومورها" که اهالی یکجانشین که به فعالیّت‌های کشاورزی و صنعتی مشغول بودند، تقسیم می‌شده است.

"خیلی از محققین به اتفاق معتقدند که در قرن نوزدهم گروهی از جمعیّت ترکمن‌ها را به یکجانشین شهری و گروهی دیگر را هم به دامداران که در ایّام ییلاق - قشلاق در آلاچیق‌ها زندگی می‌کردند، تقسیم نموده بودند. از این جهت اقتصاد و معیشت آنها عمدتاً کشاورزی و دامداری بوده است. بدین ترتیب جمعیّت عمده آنها را که با کار کشاورزی و زراعت مشغول بودند به «چمورها» و جماعتی را که با دام سرکار داشتند به عنوان «چاروادارن» شناخته می‌شده است» (Аннанепесов، ۷۲: ۱۹۷۲).

رضا خان زمین‌های ترکمن‌ها را عمدتاً به نام خود سند مالکیّت صادر کرده و سپس آنها را به امرای تحت فرمان خود واگذار می‌نموده است و یکی از عمده‌ترین آنها سرهنگ زاهدی و بعدها سرهنگ مزیّن بود که در بیشتر امور ملوکانه رضاخان در تورکمن صحرا خشونت بیش از حدی را بر ترکمن‌ها تحمیل کرده بودند و حتّی یکی از روستاهای ترکمن صحرا را به آتش کشیده بودند. که قبل از آن در این روستا قشون عثمان آخون به فرماندهی یکی از سرداران بنام وی، آناگلدی سردار بر قشون رضاخان پیروز شده بود و در آن جنگ یکی از سران رژیم بنام «سرهنگ بصیری» و چندین نفر از اعضاء عالی رتبه رضاخان کشته شده بودند که آن روستا بعدها بنام آن سرهنگ منحوس نامگذاری گردیده بود. ولیکن اهالی ترکمن آنرا همواره به نام سلاخ می شناسانند، جز در مراسلات دولتی آن نام در بین مردم منسوخ شده بود. در مرحله دوّم این نبرد قشون رضاخان از همه طرف به تورکمن صحرا حمله ور شده بودند. هنگامی که سرهنگ زاهدی از جانب بندر گز وارد ترکمن صحرا شده بود، از سران طوایف ترکمن خواسته بود خود را تسلیم نمایند. در این رابطه گروه کوچکی تسلیم شده بودند، امّا تعداد بسیاری از قشون عثمان آخون به رهبری آناگلدی سردار در خوجه نفس و دیگر مناطق ترکمن‌نشین مقاومت

کردند و با قشون رضاخان تا مدّت‌ها جنگیدند. از آنجایی که نیروهای زاهدی مجهز به آخرین سلاح‌های کشورهای غربی بویژه انگلیسی بود، بسیاری از آنها را به هلاکت رسانیدند. قبور آن شهدا تا مدت‌ها بصورت تپه‌ای بزرگ که دسته جمعی دفن شده بودند، همجوار با گمرک تخریب شده شهر خوجه نفس که در حال حاضر در آنجا مدرسه دخترانه‌ای بنا شده است، نمایان بود و اهالی خوجه نفس خاطره‌های ناگواری در این رابطه از آن واقعه داشتند. عوامل رضاخان جهت انتقام‌گیری از ترکمن‌ها روستای سلاخ را همراه با اهالی آن به آتش کشیده بود!. ...

ترکمن‌صحرا

در اینجا لازم است به حدود مرزی ترکمن صحرا اشاره کنیم که: «دشت گرگان یعنی تورکمن صحرا که در بخش سفلی رود اترک واقع شده، «از جنوب به دامنه‌های انبوه جنگلی کوه‌های البرز که تا بخش گوشه‌های شرقی آن تداوم داشته و از سمت شرقی، محدود به کوه‌های خراسان می‌شود» (کسرائیان و عرشی، ۱۹۹۱: ۲۵). "بر اساس اطلاعاتی که در دست ما موجود است، تا سال ۱۹۹۲/م.، ۱/۵ میلیون جمعیّت خالص ترکمن در محدوده‌ای بیش از ۲۰ هزار متر مربع در ترکمن صحرا زندگی می‌کنند» (لوگاشووا، ۱۹۹۲: ۵).

در مورد حدود مرزی طبیعی ترکمن‌ها در کتاب سیّاح معروف روس گ. س. کارلین در سال ۱۸۳۹، چنین نوشته است: «طوایف ترکمن‌های یموت، در سرزمین‌های حاصلخیزی که با آب رودخانه‌های قره‌سو، گرگان و اترک آبیاری می‌شوند، مسکن دارند. خطوط رودخانه قره‌سو یموت‌ها را از ایران جدا می‌کرده است و اهالی استرآباد (گرگان امروزی) هم آن را به عنوان مرز حقیقی محسوب می‌کرده‌اند. علّت آن در کناره‌های جنوبی رودخانه قره‌سو حتی یک روستای فارس‌نشین هم وجود ندارد» (روسکو-تورکمنسکیه آتناشنیا، ۱۹۶۳: ۳۰۴). امّا حکومت پادشاهی ایران به همراه کمک‌های انگلستان توانستند خطوط مرزی را از اترک بکشند.

یکی از سرمایه‌های مهم تورکمنان دامداری و زراعت می‌باشد. «معیشت آنها وابسته به تولید دام و چراگاه‌های دامی است. تعداد زاد و ولد دام‌ها در هر سال دامی بسته به شرایط سال جاری فرق می‌کند. میانگین تعداد زاد و ولد گوسفند و بز، بین ۶۰ تا ۹۰ درصد متغیّر است. امّا به دلیل مرگ و میر در بین برّه‌ها در بعضی از شرایط تعداد آنها به نسبت ۳۰ تا ۶۰ درصد تنزّل می‌کند» (آیرونز، ۱۹۷۵: ۱۹۳).

آنها در ایّام زمستان گوسفندهای بچه‌دار را در نزدیکی زیستگاه مسکونی خود، در پناهگاه‌های ویژه‌ای که برای آن در نظر گرفته می‌شود، نگهداری می‌کنند تا از سرما در آمان بمانند. چنانچه آب و هوای آنجا خیلی سرد و همراه با بارش تگرگ باشد، به چراگاه‌ها نمی‌برند. در چنین شرایطی آن‌ها را با علف‌هایی که برای چنین ایّامی در نظر گرفته شده است، تغذیّه می‌نمایند.

به دلیل شرایط اقلیمی ویژه در تورکمن صحرا، فعالیت‌های کشاورزی، صناعت و داد و ستد، در مقایسه با سایر استان‌ها درصد بالایی را به خود اختصاص می‌دهد. در فعالیّت‌های کشاورزی و دامداری از تولید قابل ملاحظه‌ای برخوردار است. از ۲ میلیون و ۲۰۰ هکتار مساحت قابل کشت این استان ۲۸ درصد از آن به کشاورزی اختصاص داده شده است. در آن، انواع میوه، غلات و سبزیجات بعمل می‌آید. از این مقدار ۹۸/۶٪ از زمین‌ها را به تولید غله اختصاص داده شده است. وسعت میدان زمین‌هایی که به کشت غلّه اختصاص داده می‌شود بستگی به باغداری آن منطقه دارد. بطور کلی به تعداد ۷۲ گونه از تولیدات کشاورزی در تورکمن صحرا کشت و برداشت می‌شود.

از موارد یادآوری شده در عرصه کشاورزی دوّمین مورد آن مربوط به زمین‌هایی است که در کناره‌های رودخانه ها قرار گرفته است. این تعداد از زمین‌های کشاورزی را با تأمین آب از طریق پمپاژ وسایل آبیاری وارد تولید می‌کنند، در واقع «هرجا آب باشد، حیات هم در همانجاست» (Аннанепесов، ۱۹۷۲: ۷۴).

از تمام میادین کشاورزی منطقه به تعداد ۵/۴۵٪ از طریق آبیاری و ۵/۵۴٪ نیز اختصاص به کشت دیمی دارد.

تمام آب‌های مورد نیاز کشاورزی در آن از طریق آب باران، گذشته از آن از طریق آب‌های رودها و جوی‌ها، انواع چاه‌های طبیعی و مصنوعی، سدها و حوضچه‌های طبیعی آب تأمین می‌شود. هر هکتار از زمین‌های آبیاری شده را ۳-۲ برابر با افزایش محصولدهی در نظر بگیریم، چنانچه بر روی آب‌های جاری، با ایجاد سدها و حوضچه‌ها به عنوان یک پروژه ملی سرمایه‌گذاری گردد، بی‌گمان سطح رشد کشاورزی به لحاظ تولیدات کشاورزی نه تنها منطقه را بلکه کل ایران را نیز می‌تواند به سطح بالایی از رشد و شکوفایی برساند.

جدول زیر وسعت زمین‌هایی که برای زراعت و تولیدات استراتژیکی در سال مزروعی ۱۹۹۶-۱۹۹۵ اختصاص داده شده را نشان می‌دهد (جغرافیای استان گلستان، ۱۳۷۷: ۵۰).

نام محصول زراعی	وسعت زمینهای زراعی (هکتـ)	تولید (تُن)	محصولدهی در هر هکتار (kg)	
			کشت آبیاری	کشت دیمی
گندم	۱۷۷۳۹۳	۴۱۹۸۷۱	۳۱۹۶	۲۰۸۵
جو	۹۶۶۳۳	۱۶۲۰۸۳	۱۸۹۸	۱۶۷۱
برنج	۳۵۵۱۵	۱۲۹۹۸۷	۳۶۶۰	—
پنبه	۱۳۲۶۶۵	۲۳۳۵۰۳	۲۰۱۲	۱۰۱۲
توتون	۳۹۲۳	۴۶۰۸	۱۱۷۵	—
سیب زمینی	۷۹۴۸	۱۴۴۸۸۰	۱۸۹۵۱	۹۶۹۹
گوجه	۵۱۸۹	۱۰۹۴۲۸	۲۳۱۹۳	۱۴۱۹۰
سویا (لوبیا)	۲۳۳۹۵۰	۲۹۶۵۲	۱۳۰۶	۱۰۳۰
آفتابگردان	۱۹۴۷۰	۱۷۴۱۱	۱۱۰۰	۸۸۹
خربزه-هندوانه	۱۳۱۴۶	۱۵۰۲۸۰	۱۴۴۱۷	۹۳۸۰

مناطق مسکونی ترکمن صحرا: ترکمن‌ها علاوه بر شهرها و روستاهای ترکمن صحرا، در شهرستان‌های اقصاء نقاط ایران چون تهران، تبریز، گرگان، ساری، مشهد، بجنورد، تربت جام، درگز و ...که عمدتان فارس‌نشین و یا ترکیبی از ملیّت‌های ایران در آنجا حضور دارند، سکونت اختیار می‌کنند که به علّت و معلول آنها در موضوعات آینده خواهیم پرداخت.

شهرهای عمده ترکمن‌ها در محدوده ترکمن صحرا عبارتند از:

کومیش دپه، خوجه نفس (خواجه نفس)، بندرترکمن، ایسکله، آشور آدا، امچلی و قارقی (در مورد این شهرها امروزه با تغییر نام آن به سیمین‌شهر که هیچ سنخیّتی با نام و تاریخ شکل‌گیری آن ندارد مواجه هستیم!)، اینچه بورون، داشلی بورون، کوممت قاووس (گنبد کاووس)، مینودشت، کلاله، ماراوادپه، جرگلان، بأشیووسغا (پنج پیکر)، ...

روستاهای عمده ترکمن صحرا عبارتند از:

از جانب کومیش دپه (گمیشان سابق)، خوجه نفس و بندرترکمن: کومیش دپه‌جیک، آلتین-توقماق، حاجی کلته، کلّه‌پوس (کلّه پُست)، قلاجیق، چاریقلی، چاپاقلی، آغیزلی (دهنه)، گاومیشلی اوبا، قره کیله، غفارحاجی، کملر، سالاخ (بصیرآباد)، اورکیت حاجی، نیازآباد، قاراسو، سویجی وال (سیجیوال)،

قاراقاشلی، قارادپه، هاشمانلی، اولی آریق و کیچی آریق (آرخ بزرگ و کوچک)، کؤتیک، قارا اینجیک، صحنه، آق قابر، آق دگیش، اینچه بورون، دانشمندآتا، ...

در شهرستان آق قالا، تعداد روستاهای بالای پانصدنفر، به تعداد ۵۲ روستا می‌باشد. آن به ۲ بخش مرکزی و بخش وشمگیر تقسیم می شود. آخرین آمار تعداد روستاهای شهرستان آق قالا به شرح زیر است:

آق تکه خان، آق قبر، اسلام آباد بالا و پائین، آقدگیش علیاء، آغزی بیر، اکبرآباد و امین آباد چسبیده به آق قالا، آنبارأُلوم، آنبار دپه، اوچ دپه، اونق یلغای سفلی و علیاء، باغه (شیخ موسی و یولماسالیان)، بادراق ملّا، بهلکه (بایرام آخون، داشلی و شیخ موسی)، پیرآغاچ، پیرواش (علیاء و سفلی)، تأزه آباد، دپه ظهوریان، جماران، چین سبیلی، حاجی قارا، حبیب ایشان، حیدرآباد، خوجه توپ، خیوه‌لی، دأُلیجه، دوگونچی، سخی آباد، ساقّاریلغای، سالاق یلغای، سیدلر، شفتالی باغ علیاء، شورحیات، شهرک صنعتی آق قالا، شیخ آباد، یلمه سالیان، شیخ دپه، صحنه سفلی، عباس آباد، عثمان آباد، عطاآباد، قاسیم آباد، قانقیرما، قوربان آباد، قارا اینجیک پورآمان، قارادپه آق قالا، قاراداغلی، غیزلی، قالاجیق آق قالا، قوشجان آباد، کورد، گأمیشلی یلغای، گؤکدپه، محمدآباد، محمدآنلیق، مزرعه کریم حاجی، مزرعه منصور جورجانی، مزرعه نمونه ارتش، میرزالی یلغای، نصرت آباد، یامپی، یولماخندان، ...

نواحی گنبدکاووس: آبادان دپه، آرازمحمد آخوند، آرا قویی، آرتق‌حاجی، آق‌آباد، آق بند، آقچالی سفلی، آق قایه، آی تمر، پلنگ اوُبه، آچ قوئی، آرتق قلیچ چشمه، ارمی‌آباد، اسلام‌آباد (گنبد)، اگری بوغاز، امان قره‌جه، آمان گول دپه، امیدآباد (گنبد کاووس)، اوقی تپه، ایشانلار، ایگدر سفلی، ایگدر علیا، ایمر تؤره ملا، ایمر (حاجی، محمد، محمدقلی‌آخوند، ملاساری)، اینچه برون، بارانی ها، باغلی ماراما، بایلار، بیزاق آباد، بلوچ ایمر، بورنی اوزین قوجق، بایرام آباد، بی بی شیروان، پیشک تپه، پشمک پناده، پشه‌لر، پیلی حاجی، تاقان پای پنکه، نورجان تپه، تورشکلی، تکه لر، تنگلی، توتلی کوچک، توقلیجیق دپه، ثمه مختوم، جالائین دپه، چاروا یلقی، چای قوشان (بزرگ و کوچک)، چاپار قویمه، چکر آتا، حاجی بالقان، حاجی قلیچ، حاجی‌قوشان، حاجی‌لار قلعه، حالی آخوند، حسن‌آباد، خوجملی، خایری خوجه (سفلی، علیا و نجف)، دأده اولوم، داشلی (سفلی و علیا)، داشلی برون، دانشماند (گنبد کاووس)، داماغ، دیگچه، زابل آباد، زابلی‌آباد، زابلی‌محله قوچ مراد، سارجه کر، سارلی (سفلی، علیا و مختوم)، ساری بخش، سرپل، سلاق (آمان، تاج‌محمد، غایپ، قلیچ دپه، نوری و یاسی دپه، سلطان آلی (آل سولطان)، شورالنگ، شوردگیش، تالخان دپه، عباس‌آباد، عرب سرنگ، عطاآباد (گنبد کاووس)، عطالار، علی‌آباد سیستانی‌ها، عؤض حاجی، قاراولار، فجر، فدوی، قاراول دپه، قربان قلیچ ملا، قارا دانگ، قارا کسلخه، قارا ماخر، قارامأد دپه، قزاقلی اوبا، قزلچه پشمک، قالاق بورته، قالاندارآباد (بالا و پایین)، قوچمراد، قورپلیچا، قول حاجی، قویونلی، قیزلار دیار، قاقا، کسگین قوجوق، کلیچه، کوچک(اوُلوم، بردی کر، خرطوم، دیگ سید و یورت شیخان)، کؤریکلی، گیدم آباد، گنبد کاووس، گوزنی دپه (بالا و پائین)، ماسان کوپ،

مأمدآباد (گنبد کاووس)، ملا تاغی، ملا تاغی (گنبد کاووس)، ملاعلی دپه، ملکه لی أپه، مأتی‌آباد، میدان مراد، نارلی‌داغ، نورآباد، هادی آباد، هیجرت، هاوتان، خیوه‌چی (بالا و مرکزی)، یارتی قایه...

بعضی از اطلاعات در مورد شهرهای عمده ترکمن صحرا:

کومیش دپه– یکی از شهرهای قدیمی ترکمن صحرا که اهالی عمده آن را تورکمنان یموت نواحی اترک – گورگن (گرگان) تشکیل می‌دهد، شهرستان کومیش‌دپه می‌باشد. در ین شهر عمدتاً یموت‌های جعفربای سکونت دارند.

این شهر در کناره ساحلی جنوب شرقی دریای خزر واقع شده است. از نظر طول و عرض جغرافیایی ۵ پریما ۴۵ درجه طول شرقی-غربی و ۶ پریما ۳۷ درجه شمالی-جنوبی عرض جغرافیائی گرینویچ قرار گرفته است. این شهر از مرز شمالی، حدوداً ۵۰ کیلومتری مرز جنوب غربی جمهوری ترکمنستان، از جنوب به شهرستان ترکمن به مرکزیّت شهر بندرترکمن، از شرق به شهرستان آق قلاء و از غرب به سواحل دریای خزر محدود است.

"منطقه‌ای که کمیش دپه در آن پدید آمده است، از زمان های بسیار قدیم، تا دوران اخیر، یکی از معروف‌ترین منطقه شهری شناخته شده در منابع تاریخی کشورهای دنیا بوده است. به شواهد برخی از متون تاریخی رودخانه گرگان از طریق کمیش‌دپه به دریای خزر وارد می‌شده است. مسیر قدیمی رودخانه گرگان در لبه جنوبی تپه «کوره سو» معروف به «کؤنه گورگن (گرگان)» که گاهی از ایّام سال با جوشش آب فصلی دریای اترک در آنجا بهم پیوسته، ادامه آن به بنام «پورسی آقن» از وسط کمیش دپه به طرف دریای خزر سرازیر می‌شود."

عنوان این شهر از دوره رضاخان به گمیشان تغییر نام داده شده بود، ولیکن مردم منطقه آن را همواره با عنوان کوموش‌دپه محاوره می‌کنند. (سایر عناوین نوشتاری بصورت‌های : کوموش‌دپه، گمیش‌تپه، گوموش‌تپه، کمش‌دفه، کوموش‌دفه، کمیش‌دپه) می‌باشد. سطح این منطقه نسبت به دریاهای آزاد جهان ۲۲ متر از سطح آب‌های آزاد جهان پائین است که به نام «جلگه گرگان» شناخته می‌شود.

کومیش‌دپه در دوره قاجاریان به عنوان یک "شهر مرکزی" محسوب می‌شد و در آن همه امکانات شهری از قبیل کارخانه آرد، مدرسه و دبیرستان، بندر تجاری، بازار اقتصادی، گمرکخانه، تلفن – تلگراف، شهربانی، شهرداری، مرکز تجارت ماهی خاویار، تئاتر، خانه فرهنگ و... را دارا بود. ولیکن با روی کار آمدن دولت پهلوی با بی توجّهی رضاخان مواجه گردید، سپس تمام امکانات این شهر را به شهر تازه متولّد شده "بندر شاه سابق (بندر ترکمن کنونی)" منتقل می‌کنند و از آن پس کومیش‌دپه به شهری متروک تبدیل می‌شود و بسیاری از محصلین این شهر به گنبدکاووس و سایر شهرستان‌های مورد توجه دولت مهاجرت می‌کنند. در دوره جمهوری اسلامی نیز، این وضع به همان منوال با بی‌توجهی دولتمردان جمهوری اسلامی مواجه گردید. ولی پس از سالیان طولانی در سال ۱۳۸۸رای به شهرستان شدن آن می‌دهند. امّا با وجود شهرستان شدن آن همچنان توجّه چندانی به پیشرفت امکانات شهری آن نمی‌شود.

به لحاظ آب و هوایی، بخش جنوبی منطقه تحت پوشش آب و هوای ملایم دریای خزر قرار گرفته و بخش شمالی آن زیر تأثیر صحرای قاراقوم ترکمنستان نیمه صحرایی محسوب می‌شود. چنانچه مساحت کمی از منطقه استعداد زراعی داشته باشد، زمین‌ها عمدتاً شور و در سالهایی که باران اندک می‌بارد قابل کشت نیست. از این رو مردم آنجا عمدتاً به فعالیّت‌های دامداری و صید ماهی از دریای خزر رو می‌آورند. زندگی مردم کومیش دپه ارتباط تنگاتنگی با دریا دارد. چنانچه بگوییم یکی از دلایل استحکام شرایط شهری در کمیش‌دپه وجود دریا و داشتن امکانات سید ماهی از آن است، سخنی به گزاف نگفته‌ایم. در اینجا انواع ماهی از قبیل اوزین بورون، تاس ماهی، گؤورینچ، فیل ماهی، تیرانا، دوقی، آق بالیق (ماهی سفید)، قارا بالیق (کفال)، ماهی آزاد، کپور، چاپاق (تلاجی)، سیله و تاقّغاز[1] ... صید می‌شود.

تعدادی از اهالی نیز در صنایعی از قبیل کارخانه‌های آرد مشغول هستند. از دیگر اشتغالات مردم، فعالیّت در حوضچه‌های پرورش میگو و فرآورده‌های ماهی مشغولند. بزرگترین حوضچه پرورش میگو در کومیش‌دپه با مساحتی برابر با چهار هزار هکتار در حال فعالیت و توسعه می‌باشد و تلاش برای توسعه شهر با احداث شهرک تخصصی شیلات، ایجاد بازارچه مرزی در شمال شهر کومیش‌دپه، ایجاد بندر تجارتی در غرب کومیش‌دپه و در شهر خوجه نفس همچنین توسعه گردشگری ساحلی در روستای چارقلی از جمله برنامه‌های آتی این منطقه جهت گسترش امکانات شهری آن است.

از دیگر فعالیّت‌های اقتصادی اهالی قالیبافی و بعضاً نمدبافی می‌باشد. قریب به اتفّاق زنان و دختران کومیش‌دپه در جوار تحصیلات خود علایق و اشتغال به این رشته از صنایع تولیدی دارند. دختران کومیش‌دپه بر روی دارهای قالی نقش‌های بسیار زیبای تورکمنی – ملّی می‌بافند که بسیاری از سیاحان جهان درباره آن سخن گفته‌اند. "یموت هالی"، «کئجئبه ناقیش»، «خوجایین گؤل»، «ماری گؤل»، «قفسه گؤل»، «دیرناق گؤل» و «آق قالی»، "کوممت ناقیش"، ... از جمله نقش‌های ایده‌آل و نوبافته‌های زنان و دختران کومیش‌دپه می‌باشد.

عمده تولیدات کشاورزی در کمیش‌دپه گندم و جو، پنبه، آفتابگردان خربزه و هندوانه و تا حدودی نیز اخیراً سویا و کلزا می‌باشد. چنانچه کشتزارهای کناره‌های رودخانه گرگان را در نظر نگیریم، بعلت عدم وجود آب کشاورزی، زراعت پیشرفت چندانی نداشته و در سایر نقاط ناحیه کشت به صورت دیمی که بسته به بارش نزولات طبیعی، کمیّت محصولدهی آن متغیّر است، صورت می‌گیرد... .

آخرین برآورد جمعیّت تورکمن صحرا:

در شرایط امروز مشکل می‌توان برآورد دقیقی از جمعیّت ملیّت‌های ساکن در ایران ارائه داد. زیرا با سیاستگذاری‌هایی که در جهت یکسان‌سازی جمعیت ایران و مستحیل کردن اقلیّتهای ملی پیش برده می‌شود، یکی از برنامه‌های پنهان آن کمتر نشان دادن جمعیت ملیّتهای ساکن در ایران از قبیل

[1] دلیل آوردن نام‌های ترکمنی این فراورده‌های دریایی اهمیّت ملی - اقتصادی آن است که اصولاً ترجمه نمی‌شود.

ترک‌های آذربایجانی، تورکمن‌های تورکمن صحرا، عرب‌های جنوب ایران و بلوچ‌های جنوب شرقی می‌باشد.

در این رابطه آقای ع. الف یکی از همکارانِ ترکمن نشریه وارلیق نتایج تحقیقات خود را چنین بیان می‌کند:

متاسفانه با برنامه‌هایی که از جانب دولت و اداره کل آمار در منطقه پیش برده می‌شود، آمار قابل قبولی را کسی نمی‌تواند ارائه بدهد. بدین جهت تنها راه در این مسئله جز تخمین هیچ کاری نمی‌توان انجام داد.

اینجانب در رابطه با تعداد جمعیّت ترکمن صحرا از شهرستان کوموش‌دپه تا شهرستان مراوه تپه، از دوستان فعال در امور فرهنگی جویا شدم. اما در نهایت اینجانب طبق آمار رسمی که اداره کل آمار و سرشماری ارائه داده بود، به نتایجی رسیدم که می‌توان به حدس و گمان‌هایی در رابطه با میانگین جمعیّت ترکمن صحرا دست یافت.

طبق آمار رسمی که در سال ۱۳۸۵ ارائه شده بود، جمعیت استان گلستان ۱۶۱۷۰۸۷ نفر بوده است و با آمار تقریبی از شهرهای ترکمن‌نشین جمعیت ترکمنها در آن سال چیزی در حدود ۶۷۰۰۰۰ نفر بوده است و با احتساب اینکه هر پنج سال دویست هزار نفر به تعداد جمعیت اضافه شده باشد، تا سال ۱۳۹۵ می‌توان میانگینی در حدود ۱۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیّت و با احتساب چهارصد هزار نفر از ترکمنهای استان خراسان، جمعیت ترکمنهای ایران ۱۵۰۰۰۰۰هزار نفر خواهد بود. حال آنکه نکته‌ای دیگر، در جلسه بهمن ماه سال گذشته اصلاح طلبان گلستان، از جانب جبار ایری فرماندار سابق بندر ترکمن در مورد جمعیّت ترکمنها اعلام گردید، چنین بود که در آن ۳۶ درصد در استان گلستان برآورد شده است. در مقابل، استاندار در واکنش به او ۳۳ درصد از جمعیت استان را ترکمن اعلام کرد. حال طبق آمار رسمی آمارگیری شده در سال ۱۳۹۰ اگر جمعیت استان ۱۷۷۷۰۰۰ نفر بوده باشد، با آمار ارائه شده از جانب جبار ایری تعداد جمعیّت ترکمن ها ۶۴۰۰۰۰ نفر و طبق آمار استاندار ۵۸۶۰۰۰ نفر هستند که به نظر هیچ کدام از آن ها درست نیست.

با این حال بر طبق آمار "Iran The Central International World Factbook" که در وبسایت مربوط به آن ارائه شده است، تعداد جمعیّت ترکمنهای ایران ۱۳۲۸۵۸۵ نفر بوده است، که به آمار ارائه شده ما نزدیکتر است و ما همان ۱/۵ میلیون جمعیّت را که در سال ۱۳۹۰ سرشماری شده است، با احتساب دویست هزار نفر طی پنج سال گذشته بطور میانگین در نظر بگیریم، تقریباً می‌توان گفت که جمعیّت ترکمن‌های ترکمن صحرا به تعداد ۱۷۰۰۰۰۰ نفر می‌باشد. طبق سرشماری اداره کل آمار ایران ۶۰ درصد از این جمعیت جوان هستند که نصف آن را زنان تشکیل می‌دهند.

همچنین قابل ذکر است که با توجّه به آمار سرشماری که از جانب محققین خارج از ایران همچون پژوهشگر تاریخ ترکمنهای ایران از آکادمی علوم روسیه دکتر لوگاشوا بی بی رابعه در سال ۱۹۹۲ به

تعداد ۱/۵ (یک و نیم) میلیون برآورد کرده‌اند (Логашова, 1992). علی‌رغم آن در سرشماری رسمی سال ۱۳۸۵ که تعداد جمعیّت شهرهای ترکمن نشین ترکمن صحرا ۷۶۵۴۶۹ اعلام گردیده بود، که این سرشماری بدون احتساب روستاهای ترکمن نشین علی آباد، آزاد شهر، گالیکش، مینودشت و گرگان صورت گرفته است. در این حالت جمعیّت بسیار زیادی از ترکمن‌ها به دلیل شیوه تقسیم‌بندی روستاهای ترکمن با سیاستگذاری‌های معنی‌دار رژیم در جهت کمتر نشان دادن جمعیّت ترکمنها، سعی شده است این روستاها را تا حدالامکان به نواحی فارس نشین تابع کنند، تا در رای‌گیری‌ها و نیز قبولاندن تصمیم‌های نادرست به علّت تفرّق در تعداد آنها، راحت‌تر صورت پذیرد، قابل تأمّل است. بنابراین با میانگین تقریبی از ترکمن‌های شمال خراسان و تربت جام که هرگز آمار دقیقی از آنها اعلام نشده است، ما جمعیّت ترکمن‌های ایران را چیزی در حدود ۲ الی ۲/۵ میلیون نفر باید در نظر بگیریم که این تعداد از جمعیّت به نظر معقول‌ترین تعداد سرشماری از جمعیّت ترکمن‌های ایران می‌باشد. ...

مناسک دینی و مذهبی در بین ترکمن‌ها:

در قرون گذشته سواد آموزی در بین ترکمن‌ها به شکل دینی بوده است. در این امر حجره‌های مساجد نقش عمده‌ای در سواد آموزی اهالی داشته است. چنانچه یکی از محققین در این مورد می‌نویسد: «در پژوهش‌های علمی در مورد نگرش خلق ترکمن به آموزش و پرورش در قرن ۱۹/م.، به چنین سطرهایی بر می‌خوریم. در مورد نیمه اول این قرن، آ. بورنس چنین نوشته است: «در بین ترکمن‌ها مسجد نیست. آنها نمازهای خود را در آلاچیق‌ها یا در میدانی باز که جهت اقامه نماز جماعت در نظر گرفته می‌شده است، بجای می‌آوردند. در بین آنها شمار ملاها زیاد نیست، در کل روحانی‌ها در بین آنها از احترام زیادی برخوردار نبوده‌اند» (بورنس، ۱۸۶۳: ۸۳).

با این حال آنها مسلمان و دارای مذهب اهل تسنّن و پیرو ابوحنیفه هستند. در بین ترکمن‌ها، اعیاد و جشن‌ها عمدتاً جنبه مذهبی دارند و به آنها «بایرام» نیز اطلاق می‌شود، که عبارتند از:

قوربان بایرام (عید قربان)، ارازا بایرام (عید فطر)، قدیر بایرام، نوروز بایرام (این جشن با نام «ارگنه گون»، «اوغوز بایرامی»، «ایلک گون» یا «ییلباشی» از زمان‌های قبل از اسلام وجود داشته است که در دوره سلجوقیان، آن جشن به «نوروز بایرام» تغییر نام داده شده است. این جشن در بین ترکمن‌ها همیشه در آخر زمستان و اوّل بهار برگزار می‌شده است.) و نیز آخرین چهارشنبه ماه صفر یا «قارا چهارشنبه» را همراه با مراسمی برپا می‌داشته‌اند. همچنین جشن آق قویین (آق آش) که در سن ۶۳-۶۰ سالگی که به عنوان سن پیامبری می‌دانند، مراسم جشن برپا می‌کنند. همچنین روز عاشورا در میان ترکمن‌ها قدر نهاده می‌شود، مراسم مولود که مصادف است با تولد پیامبر، مراسم طلب باران و سایر مناسکی که مرتبط با اعتقادات دینی و مذهبی تورکمن‌ها است برگزار می‌گردد ■

منابع:

(۱۳۷۷)، "*جغرافیای استان گلستان*"، مؤلّف: گروه آموزشی جغرافیای استان گلستان، ناشر: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، شماره ۱۷ /۱۳۷، ص. ۵۰.

ایری، مایسا (۱۳۸۴)، *سیری در تاریخ تورکمن*، نشر: مختومقلی فراغی، گرگان.

کسرائیان، نصرالله؛ عرشی، زیبا (۱۹۹۱)، *ترکمنهای ایران*، نشر سکّه، تهران.

«*Русско-Туркменские отношения в XVIII-XIX вв.*«, С6. арх., док-ов., Ашгабад, 1963, с. 304.

IRONS, William «*The Yomut Turkmen*: A Study of Social Organization among a Central Asian Turkic-speaking Population» (University of Michigan, Ann Arbor, Museum of Anthropology, Anthropology Papers No. 58: 1975). Pp. 193, 14 tables, 22 figures. 3 charts, 6 plates.

АННАНЕПЕСОВ, М. (1972), "*хозяйственные Историю туркмен в XIX-XVIII вв., Ю*", Ашхабад.

АННАНЕПЕСОВ, М. «*Хози. Историю туркмен в XIX. …*», 74 стр.

БОРНС, А. "*Путешествие в Бухару*", Москва, 1863 г., Т. 3. Стр. 83. (рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора в 1831, 1832 и 1833 годах).

ЛОГАШОВА, Б. "*Туркмени Ирана*", "Туркменистан сегодня", № 3, Ашхабад – 1992 г., 5 стр.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 71-89
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

نگاهی به تاریخچه‌ی مناظره و پیکار ادبی با تاکید به پیکار آسمان و زمین از منظر دو شاعر نامدار ترک: خسته قاسیم و تیلیم‌خان به انضمام ترجمه خلجی آن

• علی اصغر جمراسی[۱]

ÖZET: Ali Asgar CEMRASİ, "İki Ünlü Türk Şairi Hasta Kasım ve Tilimhan Örneklerinde Edebî Munazara ve Yer-Gök Savaşı", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 71-89

Bu çalışmada, Tilimhan'a ait olduğu ifade edilen Gök ve Yer kasidesiyle Hasta Kasım'ın şiir divanında bulunan Gök ve Yer kasidesi kaşılaştırılmıştır. İnceleme sonucu, her iki kasidenin de küçük farklılıklara karşın aynı olduğu tespit edilmiştir. Oysa ki Hasta Kasım Afşarlar döneminde yaşarken, Saveli Tilimhan İran'ın merkez bölgesinde ve Fethali Şah Kacar döneminde yaşamıştır. Tilimhan'ın divanında münazara biçiminde durum ifadesinin iki örneğine yer verilmiştir: Biri yer ve göğün konuşması ve diğeri koyun ve üzüm ğacının münazarası.

Açar Sözler: Tilimhan, Hasta Kasım, Edebî Munazara, Yer ve Gök.

چکیده: علی اصغر جمراسی، "نگاهی به تاریخچه مناظره ادبی با تأکید به پیکار اسمان و زمین از منظر دو شاعر نامدار ترک: خسته قاسیم و تیلیم‌خان به انضمام ترجمه آن به ترکی خلجی"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)، صص. ۸۹-۷۱.

در این مقاله، قصیده آسمان و زمین منتسب به تیلیم‌خان با قصیده آسمان و زمین کتاب اشعار خسته قاسیم مورد مقایسه قرار داده شده است. نتیجه حاصله نشان می‌دهد که با تغییرات جزئی هر دو قصیده یکی است و قصیده آسمان و زمین تیلیم‌خان ساوه‌ای همان است که در دیوان اشعار تیلیم‌خان آورده شده است. با این تفاوت که خسته قاسیم در دوره افشاریه می‌زیسته و تیلیم‌خان ساوه‌ای از شاعران بنام خطه مرکز ایران معاصر با فتحعلی شاه قاجار است.

---

[۱] مدیر بنیاد زبان ترکی خلجی.

در دیوان تیلیم‌خان دو نمونه از بیان زبان حال که بشکل مناظره برگزار شده ملاحظه می‌گردد؛ یکی گفتگوی آسمان و زمین و دیگری مناظره قویون و موو (میش با درخت انگور) است.

کلیدواژه‌ها: تیلیم‌خان، خسته قاسم، مناظره ادبی، آسمان و زمین

۱. زبان حال و مفهوم آن

زبان حال اندیشه یا خواست یا حالتی است که انسان در دل دارد ولی به لفظ و عبارت بیان نمی‌شود. حال در اینجا به معنای حالت و وضع درونی شخص است. به طور کلی نه به معنای حالتی که از جانب پروردگار در دل ایجاد می‌شود، بلکه صرفا به معنی صفت است. هر چیزی اعم از انسان، حیوان، نبات و جماد، فرشته و دیو، زمین و آسمان و غیره دارای صفت یا صفاتی است. گاهی این صفت ذاتی است و گاهی عرضی، گاهی نمایش بیرونی دارد و گاهی ندارد. مثل کودکی که هنگام دیدن پستان مادر دهان باز می‌کند و گرسنگی خود را به مادر می‌فهماند. در مثلی آمده است که «لسان الحال ابین من لسان المقال» (میدانی، ۱۳۹۴: ۱۳۷) یعنی زبان حال گویاتر و روشن‌تر از زبان قال است.

بعضی مدعی شده‌اند که نمی‌توانند این صفات و یا حالات را با زبان قوه‌ای درونی بنام چشم دل یا چشم بشر ببینند و به عبارت دیگر زبان حال عالم موجود را با قوه‌ای درونی بنام گوش دل بشنوند. مثال مشهور این معنی کشف کراماتی است که به اولیاء الله نسبت می‌دهند.

زبان حال به یک معنای دیگر نیز بکار رفته است و آن شرح و بیانی است که شخصی ممکن است ازحالات یا صفات موجودی بکند؛ بدون اینکه مدعی کشف و کرامات باشد. آن شرح و بیان در واقع به عبارت درآوردن حال یا کیفیت آن موجود است (خواه انسان باشد یا حیوان، یا نبات و یا جماد). مثلا در مواردی که شیخی خود چیزی نگفته ولی نویسنده، یا شاعری از حالات او حکایت کرده و ابیاتی نقل کرده است، می‌گوید که وی به زبان حال چنین گفت. کاری که شاعر خیام در رباعیات خود کرده و سخن خود را از زبان حال موجودی بی‌جان (مثل کوزه) بیان کرده است.

در واقع هنر، نمایی شاعرانه و شگردی ادبی است و این نوع شگرد در ادبیات جهان، از جمله ادبیات فارسی و ترکی بسیار رایج بوده و نویسندگان و شاعران با استفاده از این گونه (ژانر)های ادبی مختلف خلق کرده‌اند. یکی از قدیم‌ترین این گونه‌های حکایت‌های کوتاه جانوران و اشیاء است. حکایت‌هایی در فرنگی به آنها «فابل» می‌گویند و مهمترین هدف آن بیان تعالیم حکمت عملی است.

نوع دیگری از گونه‌های مذکور مناظره‌ها یا پیکارهای ادبی است که میان «دو یا چند شخصیت متخاصم اعم از انسان و حیوان و نبات و غیره) در پی گرفته است. (پورجوادی، ۱۳۸۵: ۳۰).

مناظره در لغت: «مباحثه کردن و بحث با یکدیگر درباره حقیقت و ماهیت چیزی، یا با هم سؤال و جواب کردن است» (دهخدا، ذیل واژه مناظره). و به تعبیری دیگر مکالمه و گفت‌وگویی است دو طرفی (dialogue) که هر طرف با استدلال و ارائه براهین، سعی می‌کند که برتری و فضیلت خویش را بر دیگری به اثبات برساند. از لحاظ علم منطق، مناظره: «توجه متخاصمین است در اثبات نظر خود، در مورد حکمی و نسبتی از نسبت‌ها برای آشکار کردن حق و صواب» (معین، ج. ۴: ۴۳۷۲).

سابقه این نوع ادبی که هم جنبه تعلیمی داشته است و هم جنبه تفننی و سرگرم کننده به تمدن‌های قدیم بین‌النهرین یعنی سومرها و اکده‌ها بر می‌گردد.

الف) مناظره در تمدن قدیم و بین النهرین

قدیمی‌ترین نشانه‌هایی که از گفت‌وگوی موجودات مختلف در دست است، مناظراتی است که در ادبیات سه تمدن قدیم بین‌النهرین یعنی سومری و اکادی و بابلی پیدا شده است.

تاکنون بخش‌هایی از ده‌ها پیکار زبان حالی متعلق به این تمدن‌ها که بر روی کتیبه های گلی ثبت گشته پیدا شده است. قدمت این پیکارها به حدود سه هزار سال پیش از میلاد مسیح می‌رسد.

این پیکارها نمایانگر یک نوع ادبی(ژانر) است که بعدا در ادبیات ایران باستان و ایران پس از اسلام و همچنین در ادبیات سریانی و عربی و زبان‌های اروپایی در قرون وسطی تداوم یافته است.

همه پیکارهایی که از سومری‌ها به دست آمده است میان دو شخصیت زبان حالی است که از لحاظی خصم یکدیگرند و از لحاظی مکمل یکدیگرند.

در متون سریانی، مناظره‌های فراوانی رواج داشته است. قدیمی‌ترین مناظره‌ای که در زبان آرامی و سریانی به دست آمده، مناظرهٔ میان درخت انار و بوته خار است که ظاهرا فقط قطعهٔ کوتاهی از آن بر جا مانده است:

بوته خار به درخت انار گفت:

«فایده‌ی خارهای تو برای کسی که به میوه‌ی تو دست می‌زند، چیست؟»

درخت انار به بوته خار گفت:

«تو که خودت برای کسی که به تو دست می‌زند چیزی جز یک خار نیستی.»

مناظره‌های آسمان و زمین، گفت و گوی «شیطان و مرگ»، «شیطان و فاحشه»، «کتری چای و دو پسر» و «زر و گندم» از جمله مناظره‌های متون سریانی هستند (پورجوادی، ۱۳۸۵: ۵۱).

همچنین پیکار میان بیل وخیش، تابستان و زمستان، درخت و نی، حواصیل و لاک پشت، غاز و فراغ، میش و گندم، مرغ و ماهی، شبان و کشاورز، دو سنگ آسیاب، مس و نقره است.

پیکار یا مناظره معمولا با مقدمه‌ای که زمینه نبرد را آماده می‌کند آغاز می‌شود. سپس یکی از دو طرف آغاز به سخن می‌کند و از اوصاف خود یاد می‌کند و به خودستایی می‌پردازد. درپاسخ به او، طرف دیگر پیکار حریف خود را با لاف زنی و خودستایی متهم می‌کند درحالی که خودش نیز به لاف زنی و خودستایی می‌پردازد. پس از آن بار دیگر آغازگر مناظره از خود دفاع می‌کند و محاسن دیگر خود را به رخ طرف مقابل می‌کشد و معایب او را بر می‌شمارد. سپس نوبت به طرف او می‌رسد و همین کار را او

انجام می‌دهد. یعنی معایب طرف را ذکر می‌کند و در ضمن نکوهش کردن او، به ذکر محاسن دیگر خود می‌پردازد. و همین طور گفتگو ادامه پیدا می‌کند تا اینکه سرانجام وقتی هر دو طرف از محاسن خود و معایب دیگری سخن گفتند شخصیت سومی در مقام داور وارد صحنه می‌شود و میان دو طرف آشتی می‌دهد و می‌گوید هر دوی آنها دارای محاسنی هستند و وجودشان در عالم لازم است.

ب) مناظره در ادبیات غرب

سابقه مناظره در ادبیات اروپایی، به یونان باستان بر می‌گردد. مناظره به عنوان یک شگرد ادبی در ادبیات یونانی رواج داشته است. «در ادبیات غرب قدمت مناظره به دو اثر مشهور اریستو فانس شاعر یونانی (۳۸۵-۴۵۰ ق.م)، «غوک‌ها» و «ابرها» می‌رسد که در اولی بین دو تن از تراژدی نویسان معروف به نام اوری‌پید و آشیل موازنه و محاکمه می‌کنند و سرانجام آشیل را ترجیح می‌دهد و در دیگری، دو مفهوم حق و ناحق با هم مناظره می‌کنند و شاعر در آن سقراط را هجو کرده است.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۱۲۷۶).

شیوهٔ سقراط در تعلیم فلسفه مبتنی بر جدال، سؤال و جواب و مناظره بود. تاسیت (وفات-۱۱۹.م) دیگر کسی است که رساله‌ای به نام «گفت و گو در باب سخنوران» دارد. خانم میرصادقی معتقد است که در ویرژیل مناظره‌های فراوانی یافت می‌شود.» (میرصادقی، ۱۳۷۳: واژه مناظره).

در قرون بعدی بیشتر آثار نوشته شده در غرب به صورت نمایشنامه و تئاتر و در قالب نثر بود که در نمایشنامه مناظره‌های فراوانی وجود دارد. مناظره در ادبیات غرب دو طرفی است و مباحثه کنندگان یا انسان‌اند یا از زمرهٔ اشیا و جانوران. مفاهیم انتزاعی هم مثل روح و لذت‌اند که در قلب شخصیت‌های انسانی قرار می‌گیرند و گاه هر کدام مظهر عقیده یا طرز فکری می‌شود و هدف شاعر یا نویسنده از مقابله و مباحث دو عنصر مخالف، اثبات نظریهٔ خود است. این نظریه ممکن است فلسفی، اخلاقی، مذهبی، عاشقانه و سیاسی و... باشد. پس با توجه به این خصوصیات به طور کلی مناظره‌های غربی تفاوت چندانی با مناظره‌های ایرانی ندارند و این تفاوت‌ها اغلب در جزئیات است. شباهت آنها نیز بیشتر در طرفین مناظره است که اغلب گیاهان و جانوران و انسان‌ها هستند.

پ) مناظره در ادبیات عرب

سابقهٔ مناظره نزد اعراب بیشتر به دورهٔ اسلامی و بعد از آن بر می‌گردد. قرآن کریم به طور مستقیم و غیر مستقیم به این مسئله اشاره کرده است. در یکی از مناظره‌هایی که بین خداوند و انسان در جریان است، خداوند می‌فرماید: «الست بربکم» و پاسخ ذریهٔ بنی‌آدم این است که می‌گوید: «بلی».

مناظره‌های فراوانی در قرآن کریم وجود دارد؛ از جمله مناظره‌ی انسان و زمین در روز قیامت. آیهٔ ۱تا ۴ سوره زلزال حکایت از این سخن دارد: «اذا زلزلت الارض زلزالها و اخرجت الارض اثقالها و قال الانسان ما لها، یومئذ تحدث اخبارها» در قیامت، زمین سخت به لرزه در خواهد آمد و بارهای سنگین آن بیرون خواهد ریخت. چون انسان بپرسد که چه شده است، زمین از خبرهایی که در سینه دارد با او سخن خواهد گفت» (آیه‌های ۱ تا ۴، سورهٔ زلزال).

مناظره‌ی خورشید و ماه در قرآن کریم که این گفت و گو موضوع یکی از قدیمی‌ترین پیکارهایی که به صورت رساله به نام «تشبیه انشقاق‌ها مع مناظره الشمس و القمر» از نویسندهٔ نامعلوم در اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم به وجود آمده است (پورجوادی، ۴۴۲:۱۳۸۵).

غیر از مباحث کلامی مسلمانان با هم و نیز با معتقدان سایر ادیان، سیاست‌های عرب محض امویان به مفاخره‌گویی علیه اعراب دامن زده؛ به طوری که وقتی نهضت شعوبیه پا گرفت، نقیضه‌گویی عجم بر عرب و به عکس مضمون بسیار شایعی شد و شاعرانی در این زمینه اشعاری سرودند. اسماعیل ابن‌یسار نخستین شاعری است که در تفاخر به اجداد ایرانی خود و ترجیح آن‌ها بر عربی سخن گفت و در نهایت جانش را در همین راه از دست داد و او را در آب خفه کردند. بشاربن بردبن پرجوخ تخارستانی بزرگ‌ترین شاعر ایرانی است که در دورهٔ عباسی ظهور کرد. وی اشعار فراوانی به صورت سؤال و جواب و مناظره سروده است (صفا، ۱۳۷۲: ۱۷۹-۲۳).

مناظره در ادبیات ایران پیش از اسلام

اختلاف زیادی درباره طبیعت شعری که ایران باستان با آن آشنا بود، وجود دارد. نکتهٔ مهمی که در ابتدا به ذهن ما می‌رسد، این است که ملت ایران در چه زمانی در صحنهٔ تاریخ به وجود آمده است؟

اگر بخواهیم به سراغ مناظره‌های قبل از اسلام برویم، باید به منظومه درخت آسوریک به زبان پهلوی اشکانی اشاره کنیم که اولین و تنهاترین مناظره‌ای است که قبل از اسلام به دست ما رسیده است.

این مناظره از یک مقدمه، گفت و گوهای طرفین و سرانجام یک خاتمه تشکیل شده است. در واقع گفت‌وگویی است میان یک بز و درخت خرما که هر کدام خود را سودمندتر و مفیدتر می‌داند و مزایای خود را بر دیگری بر می‌شمرد.

شاعر در این منظومه از زبان درخت خرما شکل معماگونه به تشریح فواید درخت خرما برای بز می‌پردازد. مانند فواید میوه‌های آن یا ابزارهایش که از چوب و برگ و الیاف آن ساخته می‌شود. در بخش بعدی بز با او به معارضه بر می‌خیزد و او را تحقیر و استهزا می‌کند و فواید خود را مانند خوراک‌هایی که از شیر او درست می‌کنند یا کاربردی که شیر او در مراسم دینی زرتشتی دارد و نیز ابزارهایی که از اندام های او مانند پوست و پشم و روده و... می‌سازند بر می‌شمارد. سرانجام بز پیروز می‌شود (دکتر احمد تفضلی-تاریخ ادبیات پیش از اسلام).

مناظرهٔ درخت آسوریک:

«درختی رسته است ترا و شتر آسوریک
بنش خشک است سرش هست تر
و رگش نی ماند
برش ماند انگور شیرین بار آورد

مرتومان و ینا آنم درخت بلند
پو خونیرس دمیک درختم نیست هم تن
چی شاه اچ از خورد کذ نوک آورم بار...» (بهار، ۱۶:۱۳۴۲).

ترجمه این اشعار:
«درختی روییده است در کشور آسورستان
بن آن خشک و سر آن تر است
برگش به نی ماند
برش به انگور شیرین بار آورد
ای مردم، نگاه کنید، منم آن درخت بلند
هیچ در زمین خنیرس درختی هم تن من نیست
چه پادشاه از من می‌خورد چون تازه آورم بار...» (همان، ۱۳۷۲: ۱۹-۱۸).

مناظره در ادبیات ایران بعد از اسلام

در مورد اینکه اولین مناظره بعد از اسلام از آن کیست، میان محققان اختلاف نظر وجود دارد اما به هرحال نمی‌توان از مناظره زیبای باز و زاغ عنصری چشم‌پوشی کرد و آن را نادیده گرفت و اسدی طوسی را اولین مناظره سرا به شمار آورد. در هر حال، بعد از عنصری اسدی طوسی شاعری است که با مهارت کامل و استادانه به سرودن مناظره‌های پنج‌گانهٔ خود پرداخته است که عبارت‌اند از: «عرب و عجم»، «آسمان و زمین»، «نیزه و کمان»، «شب و روز»، «مغ و سلیمان».

بعد از اسدی طوسی، امیر معزی (وفات ۵۲۰) شاعری است که در مناظره‌گویی دستی داشته است و در یک مناظره گفت و گویی با عقل دارد که در آخر آن به مدح شرف‌الدین سعدابن علی می‌پردازد:

گفتم به عقل دوش که «یا احسن الصور» گفتا: «چگونه یافتی از حسن من خبر»

(معزی، ۳۴۳:۱۳۸۵)

بعد از وی، سنایی مناظره‌های متعددی دارد که برای نمونه، یکی از آن‌ها را که گفت و گوی یک شخص ابله و شتر است، می‌آوریم.

ابلهی دید اشتری به چرا گفت نقشت همه کژ است چرا
گفت اشتر که اندرین پیکار عیب نقاش می‌کنی، هشدار

(سنایی، ۴۲:۱۳۷۷)

پس از سنایی به ترتیب نظامی، عطار، مولوی، سعدی، حافظ، هلالی جغتایی، وحشی بافقی از شاعران کلاسیک و نیما یوشیج، بهار، اعتصامی، پیشاوری، دهخدا، ادیب المالک فراهانی، لاهوتی، نسیم شمال، رهی معیری، عارف قزوینی، فرخی یزدی، ایرج میرزا، شهریار، مشیری، خانلری، حمیدی شیرازی،

ابتهاج، نادرپور، اخوان ثالث و شاملو از شاعران معاصر مناظره‌سرا بوده‌اند. آوردن شاهد مثال‌هایی از این شاعران باعث طولانی شدن مطلب می‌شود، در این مقاله مقدور نیست.

و اما بدون هیچ تردیدی پروین اعتصامی شاعر نامدار، بزرگ‌ترین مناظره‌گو و سرآمد مناظره سرایان ایران است. در دیوان پروین، از ۲۴۸ قطعه شعر او ۶۵ قطعه مناظره در قالب‌های قصیده، قطعه، مثنوی و مسمط وجود دارد.

۲. پیکار (مناظره) آسمان و زمین

آسمان و زمین از موجوداتی هستند که در قرآن با خداوند سخن می‌گویند (۱۰:۴۱)، ولی نمی‌دانیم که شاعران و نویسندگان دقیقا ازچه زمانی این دو را در برابر هم قرار داده و میان آنها مناظره برقرار کرده‌اند. در دست نوشته‌ای کهن متعلق به کتابخانه‌ی بریتانیا، دو پیکار به زبان سریانی ثبت شده که یکی میان عدل و فضل است و دیگری میان آسمان و زمین. از نخستین پیکار فقط بخش آغازین به جامانده ولی خوشبختانه پیکار آسمان و زمین به صورت کامل محفظ مانده است. این پیکار که به نثر است کاملا جنبه دینی دارد و ظاهرا در مراسم مذهبی خوانده می‌شده است. تاریخ کتابت دست نوشته این اثر قرن ششم یا هفتم میلادی است ولی اصل اثر، مسلما پیش از آن تصنیف شده است.

در اثر سومری (سریانی) پیش از آن که دو طرف پیکار کنند، مقدمه‌ای آمده است که زمینه مناظره در آن فراهم شده است. در انتهای پیکار نیز خاتمه‌ای می‌آید که در آن گفته شده است که زمانی که حضرت مریم از کلمه آسمانی باردار شد؛ زمین و آسمان با یکدیگر آشتی کردند.

آغازگر پیکار، آسمان است که یکی از فضایل خود را ذکر می‌کند و زمین بی درنگ به وی پاسخ می‌دهد. این گفت وگوهای کوتاه تا آخر ادامه می‌یابد.

آسمان گوید: «ملکوت و فرشتگان در من است» و زمین گوید: «کلیسا و شخص عادل در من است».

قدیم‌ترین مناظره منثور در زبان پارسی ترجمه‌ای است از اثر یوسف هروی که به میبدی نسبت داده شده است (فراتر: ۷-۱۶۶) و قدیم‌ترین مناظره منظوم یکی از قصیده‌های اسدی طوسی[۱] است.

هرچند شواهد از قرائن تاریخی چنین برمی‌آید که پیکار آسمان و زمین از دستنوشته‌های به یادگار مانده سریانی مقدم بر پیکار آسمان و زمین قصیده اسدی طوسی باشد.

حدود ۱۵ سال پیش در منزل یکی از دوستان همشهری بنام مشهدی عبدالله تلخابی، نوازنده سرّی ساز چوگور وعلاقمند به اشعار ترکی عاشیقی، هنگامی که دفتر اشعار شخصی آن بزرگوار را تورق می‌کردم به اشعاری منتسب به حکیم تیلیم خان ساوه‌ای از جمله به قصیده طولانی مناظره آسمان و زمین

۱- ابونصر علی بن احمد اسدی طوسی شاعر قرن پنجم هجری و سراینده اثر حماسی گرشاسب نامه است. وی در سال ۴۶۵ هجری در گذشت. مقبره وی در تبریز است.

برخوردم که به ترکی سروده شده بود. با اجازه آن دوست ارجمند بخش‌هایی از اشعار دفتر را برای خودم مجددا باز نویسی نمودم. سپس در سال‌های بعد آن قصیده را به ترکی خلجی برگرداندم. تا اینکه در دیوان چاپ شده حکیم تیلیم‌خان توسط جناب آقای اسدالله امیری نسخه متفاوتی از این مناظره (آسمان و زمین) را ملاحظه کردم.

لذا بر آن شدم تا کنکاشی از سابقه تاریخی این واقعه در ادبیات ترکی اطلاعاتی کسب نمایم. با مرور به آثار نویسندگان کهن ترکی به نمونه‌های زیادی از مناظرات به شکل منثور و منظوم از جمله قصیده آسمان و زمین شاعر و عارف پرآوازه آذربایجان خسته قاسیم[۱] معاصر افشاریه برخوردم.

قصیده آسمان و زمین منتسب به تیلیم‌خان که از دوست و همزبان ارجمندم گرفته بودم، با قصیده آسمان و زمین کتاب اشعار خسته قاسیم مورد مقایسه قرار دادم[۲]. بدین نتیجه رسیدم که با تغییرات جزئی هر دو قصیده یکی است و قصیده آسمان و زمین تیلیم‌خان ساوه‌ای همان است که جناب آقای مهندس امیری در دیوان اشعار تیلیم آورده است. با این تفاوت که خسته قاسیم در دوره افشاریه می‌زیسته و تیلیم‌خان ساوه‌ای از شاعران بنام خطه مرکز ایران معاصر با فتحعلی شاه قاجار است.

در دیوان تیلیم‌خان ما دو نمونه از بیان زبان حال که بشکل مناظره برگزار شده را ملاحظه می‌کنیم؛ یکی گفتگوی آسمان و زمین و دیگری مناظره قویون و موو (میش با درخت انگور) است.

در این سطور قصیده پیکار آسمان و زمین خسته قاسیم را جهت آشنایی علاقمندان و ادیبان وتورکولوق‌های گرامی، مورد بررسی و باز خوانی قرار داده و در پایان متن هر دو قصیده را جهت مطالعه و مقایسه به خوانندگان گرامی تقدیم می‌داریم.

مناظره آسمان و زمین در اشعار خسته قاسیم و تیلیم خان برخلاف قصیده فارسی اسدی طوسی بدون مقدمه شروع می‌شود؛ آنگاه هر یک از طرفین در قالب دو بیت از محسنات خود و معایب دیگری سخن می‌گویند.

همان‌گونه که در مناظره منثور در زبان سریانی آغازگر سخن، با آسمان بود، در مناظره منظوم اسدی، خسته قاسیم و تیلیم‌خان نیز آغازگر بحث آسمان است (فراتر: ۳-۵۲).

آسمان ایله زمین بحث قیلدیلار، آسمان دئییر: کوون و مکان منده‌دیر.
گؤیده‌دیر یارانیب اول دوقوز افلاک، ذات مطلق اول بی‌نیشان منده‌دیر.

۲- خسته قاسم شاعر، عارف و فیلسوف دوره افشاریه (۱۷۶۰–۱۶۸۴ میلادی)، متولد و در گذشته تیکمه‌داش می‌باشد. مقبره خسته قاسم در ۷۵ کیلومتری جاده تبریز به تهران در شهر تیکمه‌داش در آذربایجان شرقی واقع شده است. این مقبره شامل یک ورودی و گنبدخانه‌ای هشت ضلعی است و در طول سال شاهد بازدید هنردوستان از نقاط مختلف ایران و سایر کشورهای همسایه می‌باشد.

[۲] عبادی قاراخانلو، محمد؛ *خسته قاسیم*،تبریز، نشر اختر ۱۳۸۴ .

در مناظره آسمان و زمین ترکی خسته‌قاسیم و تیلیم‌خان همانند مناظره سریانی و مناظره فارسی اسدی، آسمان به داشتن فرشتگان فخر می‌کند؛ آنگاه خطاب به زمین می‌گوید که من از تو بهترم زیرا که خداوند علاوه بر وجود کون و مکان ۹ صورت فلکی را نیز در آسمان قرارداده است، همچنین ذات مطلق واجب الوجود در من نهان گشته است.

زمین دئییر: سؤزون اؤزوندن سؤیله، ازل باشدان حق یارادان مندەدیر.
او واحد و یکتا، بی‌مثلی همتا، گاهی آشکار، گاهی پنهان مندەدیر.

آنگاه زمین به آسمان خطاب می‌کند که ای آسمان سخن از خودت بگو زیرا زیاد تند نرو که من از تو بهترم، چون از روز اول آنچه که خداوند آفریده و خلق نموده در من است. آن خدای واحد نیز گاهی آشکار و گاهی پنهان در من است.

آسمان دئییر: سنین نه‌یین وار زمین، سنی سئون اولماز هیچ غمدن امین،
اسرافیل، میکاییل، جبراییل امین، دؤرد مقرب پیک رحمان مندەدیر.

آسمان در جواب زمین مجددا می‌گوید تو چه داری ای زمین؟ هرکس که دل به تو بست از غصه رها نگشت. بیاد داشته باش که چهار فرشته مقرب درگاه خداوندی یعنی؛ اسرافیل، میکائیل، جبرائیل امین در من است.

زمین دئییر: آسمان مندەدیر بوساط هر بیر آندا گلیر نئچه مین آیات
زبور ایله اینجیل صحف‌له تورات دؤرد کیتاب افضلی قرآن مندەدیر.

زمین خطاب به آسمان می‌گوید: ای آسمان بساط در من نهان است، نزول آیات بیکران که هر لحظه قابل مشاهده است از جمله چهار کتاب مقدس: زبور، انجیل، صحف و تورات و از همه افضل‌تر قرآن مجید در من است.

آسمان دئییر: زمین مندە نعیم وار شوکور آللاه حق یانیندا پاییم وار
گاه نورِ شمس، گاه مکمل آییم وار شب ایچینده ماهِ تابان مندەدیر.

آسمان به زمین می‌گوید ای زمین نعمت‌های بی‌شمار در من است، خدا را شاکرم که از این نعمات سهمی نزد او دارم. از جمله این نعمت‌ها وجود نور خورشید و گاهی نیز درتاریکی شب، بدر کامل ماه تابان در من است.

زمین دئییر: بودور سؤزون کوتاهی، اوستومه ییغیلب انجم سپاهی،
اشاره ائیله‌دی شق ائتدی ماهی، محمد(ص) تک نورِ یزدان مندەدیر.

زمین به آسمان می‌گوید: مخلص کلام این است که گرچه تاریکی شب مرا احاطه می‌کند ولی، با یک اشاره از جانب حق، گاوماهی زمین را به دو نیم تقسیم نموده و در عوض تاریکی شب وجود نازنین محمد (ص)فرستاده خداوند همچون نور الهی بر من روشنایی می‌بخشد.

آسمان دئییر: زمین سن ائیله باور، بویوررام فلکه گردنین آوار،
زرین توپون چکیب خورشید خاور، پرتووون آستینا سالان مندەدیر.

آسمان در جواب زمین می‌گوید: باورکن ای زمین! اگر به چرخ و فلک امر کنم گردنت را می‌شکند. کره درخشان و زرین خورشید، وقتی از مشرق طلوع می‌کند و ترا زیر پرتوهای خود قرار می‌دهد، از من است.

زمین دئییر: آسمان گتیرمزسن تاب! چیخیبسان هاوایا مانند حباب،
هایخیردی سمایا دؤندو آفتاب، علی(ع)کیمی شیر یزدان مندەدیر.

زمین خطاب به آسمان گفت: ای آسمان، تو در مقابل من تاب نخواهی آورد، زیرا مثل یک حباب پر از هوا می‌مانی که با یک فریاد از هم متلاشی می‌شوی. حال آنکه شخصیت بزرگواری چون شیر خدا بنام علی (ع) در من است.

آسمان دئییر: من سؤزلریم بورجدور، مندن سنه میراث نماز اوروجدور،
اون ایکی اولدوزدور، اون ایکی بورجدور، شمس، قمر، دلو، میزان مندەدیر.

آسمان گفت: ای زمین سخنم روی بدهکاری‌های تو است. یکی از آن طلب‌های تو به من، گزاردن نماز و روزه است. برج‌های دوازده‌گانه مسیر گردش خورشید و ماه از جمله منزلگاه دلو و میزان در من است.

زمین دئییر: سؤزون ائیله‌دین تامام، اولاد رسولا(ص) هزاران سلام،
اون ایکی پهلوان اون ایکی امام، شاهِ مهدی صاحب زمان مندەدیر.

زمین گفت: ای آسمان تو سخنت (کلامت) را به اتمام رساندی، هزاران سلام به فرزندان رسول(ص) گرامی اسلام از جمله دوازده دلاور و دوازده امام (پیشوا) همچون صاحب الزمان مهدی موعود باد که در من مستقر هستند.

آسمان دئییر: سؤزون سؤیله‌مه عبث، برابر اولماغا هئچ ائتمه هوس،
بیت المعمور ایله بیت المقدس[1]، بیری یاقوت بیری مرجان مندەدیر.

۱- اما شاعر (خسته قاسیم) محل بیت المقدس را هم در آسمان قرار داده است، حال آنکه بیت المقدس در زمین واقع شده و مکان اصلی آن نیز اورشلیم است. لذا جهت اطمینان از جانب نگارنده پیرامون محل وقوع بیت المقدس، مطالعه‌ای بعمل آمد ولی از اینکه در آسمان باشد به نتیجه‌ای نرسید. تاچه رسد به اینکه از جنس مرجان باشد.

آسمان خطاب به زمین می‌گوید: بیهوده سخن مگو ای زمین، هرگز هوس برابری و مقابله با من به سرت نزند زیرا، مکان‌های مقدسی چون بیت المعمور و بیت‌المقدس که یکی از یاقوت و دیگری از مرجان بنا شده است، در من است.

بیت المعمور: از رسول خدا(ص) نقل شده که فرمودند بیت المعمور خانه ایست در آسمان چهارم و خدای منان آن را در قرآن بیان کرده است « والطور و کتاب مسطور فی رق منشور و البیت المعمور (سوره طور آیات ۴-۱)». بزرگی بیت المعمور به حدی است که پانصد سال راه است و چهار درب دارد یکی از یاقوت و یکی از زبرجد سبز و دیگری از زر سخ و چهارمی از نقره خام است. در روایت دیگری که مجلسی در این باره نقل می‌کند، این خانه در آسمان چهارم بوده و از یاقوت سرخ ساخته شده است.

بیت‌المعمور همان جایگاه ستارگان در آسمان فروردین است که قرآن کریم در شب قدر از ماه رمضان به آنجا فرود آمد و سپس به تدریج بر پیامبر اکرم (ص) نازل شد[۱] (کاظم موسوی بجنوردی، دائره‌المعارف بزرگ اسلامی).

زمین دئییر: اؤزون ائیله‌مه تعریف، منیم ایله اولا بیلمزسن حریف،
خلیل الله(ص) سالان کعبه شریف، حنان، منان، دیان، برهان منده‌دیر.

در پاسخ زمین به آسمان گفت: ای آسمان از خودت زیاد تعریف نکن، تو حریف عظمت و بزرگی من نخواهی شد زیرا، کعبه شریفی که حضرت ابراهیم خلیل الله بنا کرده و اسماء و صفات جمیله خداوند سبحان از جمله: حنان، منان، دیان در وجود من متجلی هستند.

آسمان دئییر: زمین اولما سن ناشی، سیّری پنهان ساخلا ائیله‌مه فاشی،
نئچه مین قانادی نئچه مین باشی، ارغنون تک مرغی خوشخوان منده‌دیر.

آسمان مجددا خطاب به زمین می‌گوید: ای زمین خیلی ساده نباش، سخن خودت را نگهدار و فاش نکن، ققنوس یعنی آن مرغ خوشخوان ارغوانی رنگ که دارای هزاران بال و سر است در من است.

زمین دئییر: قبول ائتدیم بو سؤزو، گل سنه گؤرسدیم قیزیل اؤکوزو،
بیر باشی وار سکسان سککیز بوینوزو، عنبر ساچان گاو ماهیان منده‌دیر.

در اینجا زمین خطاب به آسمان می‌گوید: ای آسمان این سخن تو را پذیرفتم، اما بیا من هم برای تو گاو طلایی را نشان دهم که این گاو یک سر و هشتاد و هشت شاخ دارد. بدان که گاو ماهی گیسو عنبر معطر که با شاخ هایش زمین را نگهداشته است در من است.

---

۱ دائره‌المعارف بزرگ اسلامی، زیرنظر: کاظم موسوی بجنوردی؛ تهران سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۴.

بو خسته قاسیم‌ین واردیر اسری، فارغ اولماز هئچ غوغادان بو سری،
زمین دئیر گؤیه سؤز مختصری، محشر گونو داد و دیوان منده‌دیر.

در پایان مناظره سراینده قصیده آسمان و زمین با ذکر نام خود خطاب به خویشتن خویش می‌گوید: این قاسیم مبتلا به نوعی خستگی و درد درونی است که هیچگاه سرش از گرفتاری‌ها فارغ نمی‌شود. زمین خطاب به آسمان می‌کند و می‌گوید: روز قیامت (محشر) کرسی داد و دیوان در من مستقر است.

مقایسه قصیده زمین و آسمان دیوان تیلیم خان و خسته قاسیم

تیلیم‌خان ساوه‌ای	**خسته قاسیم**
زمین و آسمان مباحث ائتدی،	*آسمان ایله زمین بحث قیلدیلار*
آسمان دئدی اول لامکام منده‌دیر.	*آسمان دئییر: کوون و مکان منده‌دیر.*
عرش و کرسی، لوح و قلم، نه افلاک،	*گویده‌دیر یارانیب اول دوقوز افلاک*
شمس و منیر، ماه تابان منده‌دیر.	*ذات مطلق اول بی نیشان منده‌دیر.*
زمین و آسمان بحث ائیله‌یرلر	*زمین دئییر: سؤزون اؤزوندن سؤیله،*
زمین دئدی شفیع عصان منده‌دیر	*ازل باشدان حق یارادان منده‌دیر.*
بانی ارض و سما هر ملکونات	*او واحد و یکتا، بی‌مثلِ همتا،*
پیغمبر آخر زمان منده‌دیر	*گاهی آشکار گاهی پنهان منده‌دیر.*
آسمان دئدی منده واردور جبرائیل	*آسمان دئییر: سنین نه‌یین وار زمین،*
قابض ارواح عزرائیل و اسرافیل	*سنی سئون اولماز هیچ غمدن امین*
سود وزیان، وزن وکیل میکائیل	*اسرافیل، میکاییل، جبراییل امین،*
ملائک مقربان منده‌دیر.	*دؤرد مقرب پیک رحمان منده‌دیر.*
زمین دئدی صاحب شمشیر سنان	*زمین دئییر: آسمان منده‌دیر بوساط*
استاد جبرئیل میر مؤمنان	*هر بیر آندا گلیر نئچه مین آیات*
قاضی عرصات قاسم الجنان	*زبور ایله اینجیل صحف‌له تورات*
شاه مردان شیر یزدان منده‌دیر.	*دؤرد کیتاب افضلی قرآن منده‌دیر.*
آسمان دئدی منده هزاران هزار	*آسمان دئییر: زمین منده نعیم وار*
حقه ذکر ائیله‌ینلر ملائکه وار	*شوکور آللاه حق یانیندا پاییم وار*
هزار باشلی فرشته وار، او یازار	*گاه نورِ شمع، گاه مکمل آییم وار*
لوح محفوظ سر دفتران منده‌دیر	*شب ایچینده ماهی تابان منده‌دیر.*

زمین دئدی منده طریق متین
مؤمنه آساندیر منکره چتین
یولو بیردیر یئتمیش ایکی ملتین
دورد کتابه افضل قرآن منده‌دیر.

مسجد اقصی و او بیت المعمور
مرغ عظیم واردیر دهانینده نور
وقت شناس موذن صبور و شکور
عرش خوروزو او خوش الحان منده‌دیر.

زمین دئدی زمزم چشمه‌ی ظریف
حجرالاسود دیر نامه‌ی تعریف
بیت ابراهیم اول کعبه شریف
اول بیت الله قبله نشان منده‌دیر.

آسمان دئدی زمین وئررم نشانی
زیاده اولما حدّینی تانی
انبیالار اولیالار مکانی
بیر ارم و یئددی رضوان منده‌دیر.

زمین دئدی دینمه اوجادان باخان
کبر و غرور ائدیب هوایا چیخان
دوشنلر آل رسولی یایخان
جهنم و نار و سوزان منده‌دیر.

دوزولموش بیر ملک بالیله دُمی
هر فلکه دگدی براقین سُمی (دیرناقی)
شب معراج گؤردو نبی امی
صاف زمرد آب خضران منده‌دیر.

شاه شهید امّتلرین قوربانی
فوک ائیله‌ین اول صفحه عصیانی

زمین دئییر : بودور سؤزون کوتاهی،
اؤستومه ییغیلیب انجم سپاهی ،
اشاره ائیله‌دی شق ائتدی ماهی،
محمد(ص) تک نوری یزدان منده‌دیر.

آسمان دئییر: زمین سن ائیله باور،
بویوررام فلکه گردنین آوار
زرین توپون چکیب خورشید خاور،
پرتووون آستینا سالان منده‌دیر.

زمین دئییر: آسمان گتیرمزسن تاب!
چیخیبسان هاوایا مانند حباب،
هایخیردی سمایا دؤندو آفتاب،
علی(ع)کیمی شیر یزدان منده‌دیر.

آسمان دئییر: من سؤزلریم بورجدور،
مندن سنه میراث نامازاوروجدور،
اون ایکی اولدوزدور اون ایکی بورجدور،
شمس، قمر، دلو ، میزان منده‌دیر.

زمین دئییر: سؤزون ائیله‌دین تامام
اولاد رسولا(ص) هزاران سلام،
اون ایکی پهلوان اون ایکی امام
شاه مهدی صاحب زمان منده‌دیر.

آسمان دئییر: سؤزون سؤیله‌مه عبث
برابر اولماغا هئچ ائتمه هوس
بیت المعمور ایله بیت المقدس
بیری یاقوت بیری مرجان منده‌دیر.

زمین دئییر: اؤزون ائیله‌مه تعریف،
منیم ایله اولا بیلمزسن حریف،

ملائکلر پاسبانی دربانی
تشنه جگر شاه رضوان منده‌دیر.

آسمان دئدی منده هاوا قاتیشیر
رعد برق و تیر شهاب آتیشیر
آب رحمت مندن سنه ساتیشیر
ابر و باد و برف و باران منده‌دیر.

زمین دئدی یاییم قیشیم دویونور
پاییز اولور آغاچلاریم سویونور
باهار گلیر صحرا سبزه گئیونور
لاله چمن مرغزاران منده‌دیر.

آسمان دئدی منده قدسیان پاک
تمامی هوشمند صاحب ادراک
یئددی طبق اون بئش حجاب نه افلاک
قاب قوسین پرده نهان منده‌دیر.

زمین دئدی صدر گلشن حسنینه
محرم اسرار دور سرّ مابینه
یئتیشدی او عدنا قاب قوسینه
حبیب الله عزیز مهمان منده‌دیر.

آسمان دئدی منده مهر درخشان
بی طناب بی دیرک نیلگون ایوان
زحل قمر مریخ عطارد کیوان
یئددی کوکب یتدی نشان منده‌دیر.

زمین دئدی منده یئددی گوشه وار
نئچه دریا نئچه شیرلی بیشه وار
راه ظلماته چوخ اندیشه وار
چشمه خضر آب حیوان منده‌دیر.

آسمان دئدی حمل ثور و جوزانی
خلیل الله(ص) سالان کعبه شریف
حنان، منان، دیان برهان منده‌دیر.

آسمان دئییر : زمین اولما سن ناشی
سیّری پنهان ساخلا ائیله‌مه فاشی،
نئچه مین قانادی نئچه مین باشی،
ارغنون تک مرغی خوشخوان منده‌دیر.

زمین دئییر: قبول ائتدیم بو سؤزو
گل سنه گؤرسدیم قیزیل اؤکوزو
بیر باشی وار سکسان سککیز بوینوزو
عنبر ساچان گاو ماهیان منده‌دیر.

سرطان اسد سنبله و میزانی
عقرب و قوس، جدی حوت نشانی
اون ایکی برج دلو میزان منده‌دیر.

زمین دئدی منده چهارده نامی
تانییرلار اون ایکی پاک امامی
یوز ایگیرمی دؤرت مین پیامبر هامی
اولیالار یاخشی یامان منده‌دیر.

آسمان دئدی منده کهکشان راهی
ضعیف هلال قیل لام بدر اولان ماهی
جاری اولان گوندن حکم الهی
پروین سایسیز کواکبان منده‌دیر.

زمین دئدی بسله میشم چوخ راهی
صاحب کمر تاجی تختی کلاهی
چرنده پرنده گاوینن ماهی
حوری پری جن و انسان منده‌دیر.
آسمان دئدی گدالرین دیللنیر
محنت سویو اؤزلرینه چیللنیر
سنین خلقین روزی ایچون ییللنیر
ملائک بی آب و نان منده‌دیر.

زمین دئدی سانماگینان مسکینم
سبک بیلمه پر معنی و سنگینم
گوهریم وار دریالاردا زنگینم
قیزیل گوموش گوهر و کان منده‌دیر.

آسمان دئدی منده نور مطلقده
دیللری دعاده باشلاری حقده
ذکره مشغولدولار هم اول وقتده
باخ گؤر نور فرشتگان منده‌دیر.

زمین دئدی منده اوخونار قرآن
وحی‌لری بنده‌یه دلیل و برهان
کافر شقی شیعه مؤمن مسلمان
یقین‌دیر چوخ فاضلان منده‌دیر.

آسمان دئدی قوس و قزح تؤکه‌رم
ایاز اولوب بولوت کؤکسون سؤکه‌رم
گئجه گوندوز ثواب گناه چکه‌رم
ترازوی سود و زیان منده‌دیر

زمین دئدی آسمان دئمه سرسری
محشرده بیلینیر هر کیمین یئری
تیلیم بسدیر سؤیله سؤز مختصری
محشر گونی عالی دیوان منده‌دیر.

برگردان قصیده آسمان و زمین خسته قاسیم به ترکی خلجی

یئرله کؤک دانیّشاقیّ

Yérle Kök Danışaḳı

خسته قاسیم	برگردان ترکی خلجی
آسمان ایله زمین بحث قیلدیلار	*کؤک‌له یئر بی‌کون بحث‌که توشدولر،*
آسمان دئییر: کوون و مکان منده‌دیر.	*کؤک هاییر: کوون و مکان مندی‌چر.*
گؤیده‌دیر یارانیب اول دوقوز افلاک	*بی‌کون چه خلق شامیش توققوز افلاکی،*
ذات مطلق اول بی‌نیشان منده‌دیر.	*ذات مطلق ازل نشان مندی‌چر.*
زمین دئییر: سؤزون اؤزوندن سؤیله،	*یئر هاییر: سؤزوینْ اؤزوین ده هایی،*
ازل باشدان حق یارادان منده‌دیر.	*آووال باشدا حق یاراتمیّش مندی‌چر.*
او واحد و یکتا، بی‌مثلِ همتا،	*او واحد و یکتا، بی‌مثل و بی‌همتا،*
گاهی آشکار گاهی پنهان منده‌دیر.	*گاه آشکار گاه داق پنهان مندی‌چر.*
آسمان دئییر: سنین نه‌یین وار زمین ،	*آسمان هاییر: سنین نه‌سه‌ین وار زمین،*
سنی سئون اولماز هیچ غمدن امین	*هیشه گیلین اوماز هئچ غم ده امین،*
اسرافیل ،میکاییل، جبراییل امین،	*اسرافیل میکائیل جبرائیل امین*
دؤرد مقرب پیک رحمان منده‌دیر.	*تورت مقرب پیگ رحمان مندی چر.*
زمین دئییر: آسمان منده‌دیر بوساط	*یئر هاییر: آسمان مندیچر بوسات ،*
هر بیر آندا گلیر نئچه مین آیات	*هر بی دم‌ده کلیر نچچه مین آیات،*
زبور ایله اینجیل صحف‌له تورات	*زبورلا اینجیل و صحف‌لا تورات،*
دورد کیتاب افضلی قرآن منده‌دیر.	*تورت کیتاب افضل قرآن مندی‌چر.*
آسمان دئییر: زمین منده نعیم وار	*آسمان هاییر: زمین مندیچه نعیم وار،*
شوکور آللاه حق یانیندا پاییم وار	*آللاه‌قا شوکر حق یانیچا پاییم وار،*
گاه نورِ شمش، گاه مکمل آییم وار	*گاه نور شمس گاه داق کامل هاییم وار،*
شب ایچینده ماهی تابان منده‌دیر.	*کئچه‌لرچه ماه تابان مندیچر.*
زمین دئییر: آسمان گتیرمزسن تاب!	*زمین هاییر: آسمان کلی‌بیلمه‌ین‌اس سن تاب،*
چیخیبسان هاوایا مانند حباب،	*هونموشه‌ین یوققارقا مثل بی حباب،*

هایخیردی سمایا دؤندو آفتاب، هافقوردو سماقا هوندو آفتاب،
علی(ع)کیمی شیر یزدان منده‌دیر. علی وارا شیر یزدان، مندی‌چر.

آسمان دئییر: سؤزون سؤیلمه عبث، کؤک هاییر: سؤز هایما پوچ و عبث،
برابر اولماغا هئچ ائتمه هوس، برابر اولماغقا هئچ ائتمه هوس،
بیت المعمور ایله بیت المقدس، بیت‌المعمورلا بیت‌المقدس،
بیری یاقوت بیری مرجان منده‌دیر. بی سی یاقوت بی سی مرجان مندی‌چر.

زمین دئییر: سؤزون ائیله‌دین تامام یئر هاییر: آسمان توتام من آرام،
اولاد رسولا(ص) هزاران سلام، رسولین کاللاریئه هزاران سلام،
اون ایکی پهلوان اون ایکی امام اون اککئ سلیمان اون اککی امام،
شاه مهدی صاحب زمان منده‌دیر. مهدی هادی صاحب زامان مندی‌چر.

آسمان دئییر: من سؤزلریم بورجدور، کؤک هاییر: ای زمین سؤزلریم بولار،
مندن سنه میراث نماز اوروجدور، منده سنه میراث، نماز اوروج آر،
اون ایکی اولدوز دور اون ایکی بورج دور، اون اککی یولدوز آر، اون اککی بورج آر،
شمس، قمر، دلو ،میزان منده‌دیر. شمس و قمر، دلو و میزان مندی‌چر.

زمین دئییر: اؤزون ائیله‌مه تعریف، زمین هاییر: اؤزوینده ائتمه تعریف،
منیم ایله اولا بیلمزسن حریف، مندیله سن اولوبیلمه‌ین اس حریف،
خلیل الله(ص) سالان کعبه شریف خلیل الله هاتغیلی کعبه شریف،
حنان، منان، دیان برهان منده‌دیر. حنان و منان، دیان و برهان مندی‌چر.

آسمان دئییر: زمین اولما سن ناشی کؤک هاییر: ای زمین اؤلما سن ناشی،
سیّری پنهان ساخلا ائیله‌مه فاشی، سؤزین کئشیک ساقلئ ائتمه فاشی،
نئچه مین قانادی نئچه مین باشی، نچچه مین قاناتی، نچچه مین باشی،
ارغنون تک مرغی خوشخوان منده‌دیر. مرغ خوشخوان ارغوان‌لار مندی‌چر.

زمین دئییر: بودور سؤزون کوتاهی، یئرهاییر: آسمان ائتمه اؤوساللوق،
اوستومه ییغیلیب انجم سپاهی ، اوستومه چکیلمیش کئچه قارالوق،
اشاره‌ائیله‌دی شق ائتدی ماهی، یازّیق‌لا رحققی‌چه وئرگیلی هایلوق،
محمد(ص) تک نوری یزدان منده‌دیر محمد وارا نور رحمان مندی‌چر.

آسمان دئییر: زمین سن ائیله باور، کؤک‌هاییر: ای زمین سن ائتی باوار،

بویوررام فلکه گردنین آوار — امر ائتم فلک غه، بویونوینْ هووار
زرین تپون چکیب خورشید خاوور، — زررین تپوین چکر خورشید خاوار،
پرتووون آستینا سالان مندەدیر. — ساچلارین هاتغیلی آستیئه مندیچر

زمین دئییر: قبول ائتدیم بوسؤزو — زمین هاییر: قبول شادوم بو سؤزو،
گل سنه گؤرسدیم قیزیل اؤکوزو — یئک سنه کؤرستدیم قیزیل اؤکوزو،
بیر باشی وار سکسان سککیز بوینوزو — بی بوشو وار سیسان سککیزته کؤزو،
عنبر ساچان گاو ماهیان مندەدیر. — عنبر ساچلیغ گاو ماهی مندیچر.

بو خسته قاسیمین واردیر اسری، — بو خسته قاسیمین وار آر اسری،
فارغ اوْلماز هئچ غوغادان بو سری، — فارغ اوْلماز هئچ غوغادا بو سری،
زمین دئیر گؤیه سؤز مختصری، — زمین هاییّر کؤکگه سؤز مختصری،
محشر گونو و دیوان مندەدیر. — محشرکونِو داد و دیوان مندیچر ■

منابع

امیر معزی، محمد بن الملک (۱۳۸۵). *دیوان اشعار*، محمدرضا قنبری، چ. اول، نشر زواری، تهران.

امیری، اسدالله (۱۳۸۶). حکیم *تیلیم خان دیوانی*، قم.

انوشه، حسن (۱۳۷۶). *دانشنامهٔ ادب فارسی*، ج. دوم، چ. اول، سازمان چاپ و انتشارات، تهران.

بهار، محمدتقی (۱۳۴۲). *سبک شناسی (تاریخ تطور شعر فارسی)*، به کوشش علیقلی محمودی بختیاری، چ. اول، موسسهٔ مطبوعات علمی، تهران.

پورجوادی، نصرالله (۱۳۸۵). *زبان حال در عرفان و ادبیات پارسی*، چ. اول، انتشارات هرمس، تهران.

دائره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۸۴). زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی؛ سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،چ. اول، تهران.

سنایی غزنوی، ابو الحمدبن‌آدم (۱۳۷۷). *حدیقه الحقیقه*، تصحیح محمد روشن، چ. اول، نشر نگاه، تهران.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۲). *تاریخ ادبیات در ایران*، چ. سیزدهم، انتشارات فردوس، تهران.

عبادی قاراخانلو، محمد (۱۳۸۴). *خسته قاسیم*، نشر اختر، تبریز.

قرآن کریم

میدانی، احمد بن محمد (۱۳۹۴). *مجمع الامثال: همراه با معادل فارسی*، ترجمه: مصطفی تراویده، عصر زندگی، تهران.

میرصادقی، میمنت (۱۳۸۵). *واژه‌نامهٔ هنر شاعری*، چ. سوم، انتشارات مهناز، تهران.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss.91-99
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

محمدتقی صدقی‌نین شخصی کوللکسیونو حاقیندا

• دوچنت دوکتور صبوحی ابراهیموف

ÖZET: Doç. Dr. Sabuhi İBRAHİMOV, "Muhammed Taki Sıdkî'nin Şahsî Koleksiyonu Hakkında", *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 91-99.

Makalede 19. yüzyılın görkemli kültür ve eğitim adamlarından, yazar ve şair Muhammed Taki Sıdkî'nin hayat ve yaratıcılığı, eğitim alanındaki faaliyetleri, edebî düşünceleri ve şahsî kolesksiyonu hakkında bilgi verilmiştir.

Şahsî koleksiyonda bulunan değerli yazma nüshaların bir kısmı onun kendi eserleri ve diğer yazmalar ise ünlü şair ve yazarların edebî ürünleridir.

Koleksiyonda saklanan metinler Nahçıvan ile ilgili filolojik-tekstolojik açıdan yapılan araştırmalar için oldukça önemlidir.

Açar Sözler: Nahçıvan, Yazma Nüsha, Koleksiyon, Muhammed Taki Sıdki.

ABSTRACT: Muhammad Taghi SIDGHI, "About Personal Collection of Muhammad Taghi Sidghi", *Varliq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culturer,* Second Period, Issue: 11 (Spring 2018/1397), ss. 91-99.

Information about Muhammad Tagi Sidgi, a prominent educator, writer and poet of the XIX century, about his life and works, educational activities, literary thoughts and personal collection is given in the paper. Some specimens of manuscripts in his personal collection are closely related to his own works and other manuscripts are connected with literary works of famous poets and writers.
Texts stored in the collection are of great importance for researches carried out in the field of philological-textual analysis of the manuscripts about Nakhchivan.

Key Words: Nakhchivan, Sidghi, Manuscript, Collection, Specimen.

РЕЗЮМЕ: Сабухи ИБРАГИМОВ, "О Личной Коллекции Мухаммеда Таги Сидги", *Варлыq: Ежеквартальный Журнал Турецкого Языка, Литературы И Культуры,* Второй Период, Номер: 11 (Весна 2017), сс. 91-99.

В статье даны сведения о видном просветителе, писателе и поэте XIX века Мухаммеде Таги Сидги, его жизни и творчестве, педагогической деятельности, литературных размышлениях и личной коллекции. Часть образцов ценных рукописей, находящихся в его личной коллекции тесно

связана с его собственными произведениями, а другие рукописи с литературным творчеством известных поэтов и писателей.

Тексты, хранящиеся в коллекции, представляют большую ценность для научных исследований, проводящихся в области филолого-текстологического анализа рукописей о Нахчыване.

Ключевые слова: *Нахчыван, Сидги, рукопись, коллекция, экземпляр.*

چکیده: صبوحی ابراهیموف، "دربارهی کلکسیون شخصی محمدتقی صدقی"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)، صص. ۹۹-۹۱.

در این مقاله حیات و آثار، فعالیتهای آموزشی، افکار ادبی و کلکسیون خصوصی محمدتقی صدقی یکی از شخصیتهای برجسته فرهنگی-آموزشی قرن نوزده مورد بررسی قرار گرفته است.

بخشی از نسخ خطی موجود در کلکسیون خصوصی متعلق به خود وی و بخش دیگر مربوط به آثار ادبی نویسندگان و شعرای معروف میباشد.

متون نگهداری شده در کلکسیون، از نظر تحقیقات فیلولوژیکی-تکستولوزیکی در خصوص نخجوان نیز حائز اهمیت ویژهای است.

کلیدواژهها: نخجوان، نسخه خطی، کلکسیون، محمدتقی صدقی.

۱۹-جو عصرین سونو ۲۰-جی عصرین اوللری آذربایجان‌ین گؤرکملی پداقوقو، یازیچی و شاعیری، صدقی تخلصو ایله مشهورلاشان محمدتقی کربلایی صفر اوغلو صفروف، ۱۸۵۴-جو ایلده ناخچیوان‌ین دیلبر گوشه‌سی اولان اوردوباد شهرینده آنادان اولموشدور. صدقی‌نین آتاسی اصلا اوردوبادلی کربلایی صفر، آناسی ایسه نباتی خانیم اولماقلا اصلا وطنی ایران آذربایجانی‌نین اوشتیبین کندیندندیر و نباتی‌نین یاخین قوهوملاریندان اولان تانینمیش طوطی خانیمدیر. او، ایلک تحصیلینی دوغما وطنی اوردوباددا آلمیش، بیر نئچه ایل ایران سفرینه چیخمیش و بو مدّتده فارس دیلینی اؤیرنمیش، مشهد شهرینده اولموش، گؤرکملی یئرلری زیارت ائتمیش، سونرا ایسه ایران‌ین سبزه‌وار و نیشابور شهرلرینده یاشامیش، کلاسیک ادبیاتی دریندن اؤیرنمیشدیر.

م. صدقی ۱۸۳۱-جی ایلده اوردوباددا تشکیل اولونموش "انجمن شعرا" (شاعیرلر مجلیسی) ادبی مجلیسی‌نین ان فعال اشتیراکچیلاریندان احد آقا شامیل، اوستا زینال نقّاش، حاجی ملا حسین بی‌کس، مشهدی حسن دبّاغ، عطّار و باشقالاری ایله بیرگه اولموشدور. مجلیسین ان قاینار دؤنمی حاجی آغا فقیر اوردوبادی دؤنمی ایدی کی، بو واخت محمدتقی صدقی ده خصوصی ایله اؤز پوئتیک (شاعرانه) هدیه‌لری ایله بورادا اشتیراک ائدیردی. ۱۹-جو عصرین ۷۰-۸۰-جی ایللرینده مجلیسه فقیر اوردوبادی (۴.S،۳)، داها سونرا ایسه محمدتقی صدقی (۲۰۸.S،۴) باشچیلیق ائدیردی. تشکیل اولونموش بو ادبی مجلیسده تورک و فارس دیللرینده

اولان پوئتیک (شاعرانه) اثرلری ایله چیخیش ائدیر، بعضاً ایسه اجتیماعی- سیاسی مسئله‌لردن صحبتلر ائدیردیلر.

او دؤنمده ناخچیوان‌دا ایلک چاغداش کیتابخانالار یارانیردی کی، بونون دا تشبوثکارلاری محض م. صدقی، ج. محمد قلیزاده و بیر نئچه باشقا بو کیمی شخصلرین واسیطه‌سی ایله حیاتا گئچیریلیردی. ناخچیوان‌دا علمه، تحصیله ماراغین اولماسی گنجلرین کیتابخانالارا توپلانماسی، یعنی اثرلرین اوخونماسی، ژورنال و قزئتلرین گئنیش اوخوجو کوتله‌سی آراسیندا یاییلماسینا، صحنه‌لرین وئریلمه‌سینه و عمومیّتله عموم میلّی اهمیّتلی ایشلرین آپاریلماسینا گتیریب چیخارمیشدیر.

گؤرکملی معاریفچی-پداقوق م. صدقی تورکیه‌نین ایستانبول و دیگر شهرلرینده اولدوغو زامان چوخلو لازیمی درس وسایطی و باشقا کیتابلار الده ائتمیشدیر کی، بو دا مکتبده لازیمی قدر استیفاده اولونوردو.

م. صدقی معنالی عؤمرونون سونوا قدر ناخچیوان‌دا ایشله‌میش، ۱۹۰۳-جو ایلده ایندیکی ناخچیوان کنگرلی رایونونون قاراباغلار کندینده دونیاسینی دگیشمیشدیر. مرحومون جنازه‌سی ناخچیوان شهرینه گتیریله‌رک، بوتون شهر جماعاتی‌نین و اجتیماعیت نماینده‌لری‌نین ایشتیراکی ایله ناخچیوان قبریستانلیغی‌نین امامزاده دئییلن مقدّس بیر مکانین آستاناسیندا تورپاغا وئریله‌رک دفن ائدیلمیشدیر.

م. ت. صدقی‌نین الیازما اثرلری‌نین کلیّاتی، بؤیوک حجملی علمی فعالیتینده اونون ادبی گؤروشلرینی بوتؤنلوکده اؤیرنمک، اوزه چیخارماق هله‌لیک چتیندیر. آنجاق الده اولان بیر سیرا اثر و مقاله‌لرین، باشلیجا اولاراق "نمونه‌ی- اخلاق"، "تحفه‌ی-بنات"، "نصیحت‌نامه"، "ازبر ائدیله‌جک حیکمتلی سؤزلر"، "دیلیمیز و مکتبیمیز- حاجی ملا محمد نخجوانی‌یه مکتوب" (صدقی، ۱۸۹۸) آدلی کیتابلارینا آرخالاناراق، ادیبین ادبی- اجتماعی گؤروشلری‌نین باشلیجا جهتلری حاقیندا قیمتلی فیکیر سؤیله‌مک اولار.

گؤرکملی پداقوق محمدتقی صدقی‌نین شخصی کولکسیونونو آراشدیریرکن یالنیز اونون الیازما اثرلری دئییل، عینی زاماندا دگرلی آرشیو ماتریاللاری و مختلیف تاریخلره عاید اولان چاپ کیتابلاری دا موجود اولموشدور. بو دا ناخچیوانا دایر الیازما متنلری‌نین درین معنالی تصویرینی وئرمکده‌دیر. بو معیّن اولونموش الیازما متنلر عموما یاخین و اورتا شرق خالقلاری‌نین ادبی، بدیعی ارثینی، اونلارین مدنیت تاریخینی، اورتا عصر رسّاملیق مکتبلرینی اؤیرنمک اوچون

توتارلی منبع اولدوغو کیمی، آذربایجان و او جمله‌دن ناخچیوان اجتیماعیّتی‌نین ده دونیا مدنیتینه، شرق خالقلاری‌نین ادبیاتینا اولان مناسبتینی، بدیعی و استتیک ذوقونون یوکسکلیگینی، علمی زنگین‌لیکلری گؤسترمک اوچون توتارلی قایناقلاردیر. بو دا بیر حقیقتدیر کی، معیّن حیصه‌لری یاخین و اورتا شرقین باشقا اؤلکه‌لرینده حاضیرلانمیش بو الیازمالارین چوخو آذربایجان کولکسیونچولاری‌نین شخصی فوندوندان گلمیشدیر.

ناخچیوان‌دا یازیلی آبیده‌لر کولکسیونو یاراتماق باشقا دؤنمله‌ره نیسبتا ۱۹-جو عصرده داها دا گلیشمه مرحله‌سینه قدم قویموشدور. بو دؤنمده یاشاییب- یاراتمیش شخصلرین، خصوصی ایله شاعیر و یازیچیلارین، علم آداملاری‌نین گرگین فعالیتی نتیجه‌سینده میدانا چیخمیش بو ایش زنگین الیازما خزینه‌لرین یارانماسینا سبب اولموشدور. تصادفی دئییل کی، بو الیازما کولکسیونلاری یالنیز ناخچیوان‌دا موجود اولمامیش، آذربایجان، تورکیه، ایران و باشقا شرق اؤلکه‌لرینده حاضیرلانان بو نادیر نسخه‌لر، مختلیف شخصلرین شخصی کیتابخاناسیندا، کولکسیونوندا ساخلانیب، قورونموش و دؤروموزه قدر گلیب چاتمیشدیر.

الیازمالارین واختی ایله اساسا شاهلارین و سلطانلارین کولکسیونوندا یئرلشدیگینی، بونلارین بدیعی جهتدن ان قیمتلیلری شاه و شاهزاده‌لرین اختیاریندا اولدوغونو، اکثریّتی اونلارین سفاریشی ایله حاضیرلاندیغی آرتیق معلومدور. بونونلا یاناشی متن جهتدن ان مکمّللری ناخچیوان‌ین مشهور شاعیر و علم آداملاری‌نین اختیاریندا اولماسی دا اینکار ائدیلمزدیر.

معلوم اولدوغو کیمی ۱۹-جو عصرده، ناخچیوان‌دا علمین مختلیف ساحه‌لرینه- تاریخ، حقوق، دین بیلیمی، دیلچی‌لیک، فلسفه، ادبیات، اولدوز بیلیمی و باشقالارینا عاید تانینمیش عالیملر یئتیشمیشدیر. محمدتقی صدقی‌نین علمی-پداقوژیک فعالیتی، جلیل محمد قلیزاده‌نین اساس یارادیجیلیغی، حسین جاویدین فیلوسوف و رومانتیک ادبیاتچی کیمی فورمالاشماسی او دؤنمدن باشلاییر. بو دؤنمده اینجه صنعت ساحه‌سینده ده ایلری‌له‌ییش نظره چارپیر. اینجه صنعت رئالیست استیقامتده یوکسلمگه باشلاییر.

بهروز کنگرلی(؟-؟) او دؤنمین رئالیست رساملاریندان بیری ایدی. ب.کنگرلی‌نین سولو بویا ایله چکدیگی چیچکلر، قوشلار، داغلار، نوح پیغمبرین مزار اوستو آبیده‌سی و دیگر اثرلر، کؤهنه رساملارین ایشلریندن فرقلی اولاراق رئال عالمی- طبیعتی، انسانی وس. عکس ائتدیرن رسملردیر. بونلار حاضیردا ب. کنگرلی آدینا ائو موزه‌سینده ساخلانیلیر. ب.کنگرلی‌نین رسملری، الیازما کیتابلارا چکیلمیش مینیاتور شکیللرده ده موجوددور. بونلار رئالیست صنعت اثری اولماسا دا ۱۹-جو عصرده ناخچیوان‌دا مینیاتور صنعتی‌نین، الیازما کیتابی‌نین یئنی شرایطده

یارانماسی و بدیعی ترتیبی جهتدن دوامی و انکشافینی اؤیرنمک باخیمیندان اهمیتلی‌دیر. "حسن بگ زردابی، سیّد عظیم شیروانی، محمدتقی صدقی‌نین شخصی فوندلاری نیسبتا گئنیشدیر. آمّا بو فوندلار، اساسا اونلارین اجتماعی فعالیتلری ایله علاقه‌دار چوخ ماتریال وئریر. بونلاردان حسن بگ زردابی‌نین شخصی فوندو ان چوخ *اکینچی* قزئتی ایله، محمدتقی صدقی فوندو اونون پداقوژیک فعالیتی ایله، سیّد عظیم شیروانی فوندو ایسه آز مقداردا اؤز اثرلری اولسا دا، یئنه درس دئدیگی مدرسه ایله علاقه دار ماتریاللاری احاطه ائدیر"(۱۰.s،۱).

ناخچیوان شاعیر و یازیچیلاری، عالیملری، علم آداملاری، خصوصی ایله ضیالیلاری‌نین اکثریتی‌نین شخصی کولکسیونلاری اولدوغونو گؤسترن فاکتلار ناخچیوان علمی اجتماعیتی‌نین دونیا مدنی خالقلاری‌نین انکشاف برابرلیگینه اساسلی دلیل‌دیر.

آذربایجان میلّی علملر آکادمیسی م. فضولی آدینا الیازمالار انستیتوسوندا ساخلانیلان ۱۹-جو عصر ناخچیوان ادبی محیطی‌نین نماینده‌سی، گؤرکملی پداقوق محمدتقی صدقی شخصی کولکسیونو مهم یئر توتور. بورادا اونون الیازمالاری تصویر ائدیلرکن ایلک نؤبه‌ده اثرین آدی، مؤلیفی، کیتابی، اثرین دیلی، کؤچورولدویو تاریخ و یئری، خطّی، اؤلچوسو، جیلدی، حجمی، شخصی مؤهرو، ائله‌جه ده الیازمانین باشقا پالئوقرافیک خصوصیتلری، عینی زاماندا هر هانسی بیر اثرین مضمونو حاقیندا معلومات وئریلمیشدیر.

تصویری وئریله‌جک علیشیر نوایی‌نین الیازما "دیوان"ین متنی آغ، سایا ورقلرله نستعلیق خطی ایله قارا مرکبله یازیلمیشدیر (اؤلچوسو:۱۶x۲۵ sm. حجمی: ۹۰ ورق).

جیلدی قارا مدالیونلو زرلی مئشیندندیر. ایچ طرفی مختلیف رنگلر و شبکه‌لرله ترتیب ائدیلمیشدیر.

الیازما محمدتقی صدقی کولکسیونوندا یئرلشیر و اونون کؤچورولمه تاریخی حاقیندا هئچ بیر قید اولماسا دا، بدیعی ترتیباتی و پالئوقرافیک خصوصیتلری باخیمیندان ۱۶-جی عصرده کؤچورولدویو احتیمال اولونور.

دیوان اورتا عصره خاص اولان اینجه ناخیشلی باشلیقدان علاوه، مختلیف اصوللاردا یازیلمیش، هر بیرشعر آراسیندا بزک وورولموشدور. عنوان و ۵۰- آ ورقینه ایسه مؤهور باسیلمیشدیر. بو مؤهور مورکب فورمایا مالیک اولدوغو اوچون هله‌لیک اوخونماسی مومکون دئییلدیر. عنوان ورقینده آیریجا محمدتقی صدقی کولکسیونوندان و هم ده شاهباز آقا اسماعیل آقازاده طرفیندن هدیه اولوندوغو حاقیندا م.صدقی‌نین قیدی واردیر.

علیشیر نوایی اثرلری‌نین ناخچیوان مؤلیفلری‌نین کیتابخاناسیندا موجود اولماسی بیر داها اونو دئمگه اساس وئریر کی، اؤزبک و آذربایجان ادبی علاقه‌لری‌نین قدیملیگی دائم اولموش و گله‌جکده ده اولاجاقدیر.

"انیس‌العشاق" اثری‌نین مؤلیفی ۱۴-جو عصرین استعدادلی عالیمی، یازیچیسی و شاعیری رامی تبریزی تخلّصو ایله تانینان حسن محمد اوغلو اولموشدور. او، هیجری ۷۹۵(=۱۳۹۲)-جی ایلده وفات ائتمیشدیر.

اثرین الیازماسی م. صدقی طرفیندن هـ‌ق. ۱۲۹۶(=۱۸۷۸)-جی ایلده کؤچورولموشدور.

جیلدی، اوزرینه بنؤشه‌یی مرمری کاغیذ چکیلمیش کارتوناندیر(اؤلچوسو:۱۱x ۷،۵sm، حجمی: ورق). ۱- آ ورقینده الیازمانین م. صدقی کیتابخاناسیندان اولدوغو گؤستریلمیشدیر. قیمتلی الیازما آبیده‌سی م. صدقی‌نین خطّی ایله اولان اثرلری، اونون یارادیجیلیق لابراتورینی، ائله‌جه ده ۱۴-جو یوزایل آذربایجان ادبیاتی‌نین گؤرکملی نماینده‌لریندن اولان رامی تبریزی اثرلرینی، بو اثرلرین الیازما شکلینده یازیلما جوغرافیاسینی اؤیرنمک اوچون توتارلی قایناقلاردیر.

"یک کلمه" الیازماسی‌نین مؤلیفی میرزا یوسف‌خان حاجی میرزه کاظمی محمد پناه تبریزی ناصرالدین شاهین دؤنمینده یاشامیش سیاست آداملاریندان اولموشدور. او، م. ف. آخوندوف ایله دوستلوق ائتمیش و یارادیجیلیق علاقه‌سی ساخلامیشدیر.

تبریزی، دونیانین بیر چوخ اؤلکه‌لرینده اولموش، مسکووا، پتربورق، فرانسا، تیفلیس، آلمانیا، ایستانبول کیمی اؤلکه‌لرده ده سیاسی صلاحیتلی سفیر کیمی فعالیت گؤسترمیشدیر.

الیازما آغ، سایا ورقلره اینجه نستعلیق خطّی ایله، قارا مرکّبله یازیلمیشدیر. جیلدین اوزرینه مرمری کاغیذ چکیلمیش کارتوناندیر (اؤلچوسو: ۱۲،۵x۲۱،۵sm، حجمی: ۶۴ ورق).

اثرین الیازما متنی م. صدقی طرفیندن هـ‌ق ۱۳۲۲(=۱۹۰۳)-جو ایلده کؤچورولموشدور. سونرا اونون مشهدی تقی کربلایی صفرزاده، خیریّه مکتبی‌نین معلّیمی اولدوغو و "ضیالی دوستلاری اوچون، یازمیشام یادیگار قالماق اوچون" سؤزلری یازیلمیشدیر. الیازمانین اوّلینده ده فارسجا "محمدتقی صدقی کیتابخاناسیندان، نومره ۲۹" قیدی وئریلمیشدیر.

اؤز فورما و مضمونو ایله سئچیلن قیمتلی بو اثر، میرزه یوسف خان‌ین حیات و فعالیتینی، اونون بدیعی یارادیجیلیغی ایله برابر محمدتقی صدقی‌نین ده الیازمالارینی، اونون بهره‌لندیگی قایناقلاری اؤیرنمک استقامتینده اهمیتلی‌دیر.

میرزه ملکم خان‌ین "کلّیات" اثرینه آشاغیداکی الیازما اثرلر داخیل ائدیلمیشدیر :"اصول ترقّی"، "شیخ و وزیر"، "پولتیکای دؤلت" (دؤلت سیاستی)، "تنزیل لشکر" (دؤلت آپاراتی‌نین و اوردوسونون تنظیملنمه‌سی)،"کتابچه غیبی" (مقدّس کیتابچا)، "رفیق و وزیر"، "نوم و یقظه" (یوخو و آییقلیق)، "سؤال و جواب در بیان مطالبی چند" (بیر نئچه مطلبین بیانیندا سؤال و جاواب)، "درباره مطالب هفتگانه" (هفته‌لیک مطلبلر حاقیندا)، "دستگاه دیوان" (دؤلت شوراسی آپاراتی)، "دفتر قانون" (قانون دفتری) اثرلری داخیل ائدیلمیشدیر.

اثر آغ، جیزگیلی، عمومی دفتر ورقلرینه قارا مرکبله نستعلیق خطّی ایله یازیلمیشدیر. سونلوقدا بیرینجی، ایکینجی و اوچونجو اثرلرین هـ.ق. ۱۳۱۵ (=۱۸۹۷)-جی ایلده، دؤردونجو، بئشینجی، آلتینجی، یئدینجی، سکیزینجی ایسه یاشادیغی ناخچیوان شهرینده م. صدقی قلمی ایله کؤچورولدویو گؤستریلمیشدیر. جیلدی شیرازه‌دن جیریلمیشدیر (اؤلچوسو:۱۲،۵x۲۰sm.، حجمی: ۱۶۴ ورق). قیمتلی الیازما آبیده‌سی اولان بو اثر، میرزه ملکم‌خان‌ین ادبی و سیاسی یارادیجیلیغی ایله یاناشی م. صدقی‌نین ده ادبی- بدیعی فعالیتینی، اونون استناد ائتدیگی قایناقلاری اؤیرنمک اوچون قیمتلی منبع‌دیر.

داهی تورک شاعیری م. فضولی هله مدرسه‌ده اوخویارکن شعر یازماغا باشلامیش و لیریک شاعیر کیمی شهرتلنمیشدیر. عرب، فارس و تورک دیللرینی مکمّل بیلن فضولی، اوچ دیلده یازیب یاراتمیشدیر. اونون فارسجا و تورکجه لیریک شعر دیوانی **"لیلی و مجنون"** و باشقا اثرلری، ائله‌جه ده ترجمه‌لری اؤز دؤنمینده الیازماسی شکلینده گئنیش یازیلمیشدیر.

الیازما ۲۰-جی عصرین اوللری‌نین قیمتلی محصولودور (اؤلچوسو: ۱۳،۵x۲۰sm .، حجمی:۳۵-ورق). الیازمانین ۳۵- آ ورقینده اونون م. صدقی یه مخصوص اولدوغو قید ائدیلمیشدیر.

"مجموعه"یه ابن حاجب ابو عمرین "شافیه التصریف" اثری، عروض وزنی و اونون بهره‌لرینه عاید منظوم بیر اثر، محمد کرمانی‌نین "افعال عباد و اراده‌الجزیره"سی، تاش‌کؤرپولوزاده‌نین علمی-ادبی و مناظره‌یه عاید بیر رساله‌سی، ائله‌جه ده "شرح الرساله" و نهایت یئنه عروضا عاید هم منثور، هم ده منظوم یازیلار داخیل ائدیلمیشدیر. مجموعه‌ده‌کی اثرلرین اکثریّتی عربجه، یالنیز بیری-"افعال عباد و اراده الجزیره" تورک دیلینده‌دیر. مختلیف مذهبلردن بحث ائدن بو اثر، الیازمادا افسوس کی، سوندان ناقیص‌دیر. الیازماسی خیردا یازیلمیش، مجموعه‌نین اوتوز ایکی صحیفه‌سینی احاطه ائتدیگیندن و اونون سوندان ناقیص اولماسی نظره آلینسا، اونون ایری حجملی اثرلردن اولدوغو آیدینلاشیر.

اثر آغ، سایا ورقلره نسخ و نستعلیق خطلری ایله متنی قارا، باشلیقلار و یاریم‌باشلیقلار ایسه قیرمیزی مرکبله یازیلمیشدیر. جیلدی کارتوناندیر (اؤلچوسو:sm۲۰x۱۳ .،حجمی:۱۷۴ ورق). مجموعه‌نین ۳۹ آ ورقینده اونون صدقی کیتابلاریندان اولدوغو، سوندا ایسه سونونجو- عریضه عاید منثور و منظوم حیصه‌لرین آخیریندا صدقی‌نین الی ایله کؤچورولدویو گؤستریلمیشدیر.

گؤرکملی پداقوق- معاریفچی م. صدقی‌نین توپلادیغی "نصیحت و حکمتلی سؤزلر" اونون اؤز خطّی ایله- نستعلیق خطّی ایله کؤچورولموشدور. خالق ادبیاتیندان سعدی و حافظ شعرلریندن باشلایاراق اؤز اثرلرینده‌کی نصیحت و حکمتلی سؤزلر آیری-آیری ورق پارچالارینا یازیلیب، کانتور کیتابی ورقلرینه یاپیشدیریلمیشدیر. کیتابین ۳۰ ورقینی احاطه ائدن همین ایفاده‌لر ۱۰۵ پارچادان عبارتدیر. کیتابچانین جیلدی کارتوناندیر (اؤلچوسو:۱۵،۵x۲۱sm،حجمی:۳۰ ورق).

قید اولونان قیمتلی الیازما اثری نصیحتلی و حکمتلی سؤزلرین اکثریّتینده معاریف، مدنیت، تحصیل، تربیه تعریفله‌نیر، صبیر، حوصله، دؤزوملولوک و سایره تلقین ائدیلیر. انسانین بدبختلیگینه اساس سببلردن اولان کیمسه‌سیزلیک، اؤزونو بگنمیشلیک، باشقالاریندا عیب آختارماق، انسانلارا کین- کدورت ساخلاماق، تله‌سمک و س. پیسله‌نیر، انسانلارین ضعیفلیگینه سبب دوشمنین، بورجون و قادینین اولدوغو گؤستریلیر و باشقا فیکیرلر وئریلیر.

"تذکره‌الشعراء" اثری ایران-تاجیک تذکیره‌چیسی، یازیچی دؤلت شاه ابن علاءالدوله بختی شاه- قاضی سمرقندی‌نین هـ‌ق.۹۸۶(=۱۵۷۹)-جی ایل الیازما نسخه‌سی آغ سایا ورقلره اینجه نستعلیق خطی ایله قارا و قیرمیزی مرکبله یازیلمیشدیر (اؤلچوسو:sm۲۴x۱۴.،حجمی: ۲۰۱ ورق). قیدلرین بیریندن گؤرونور کی، حقیقتا محمدتقی صدقی‌نین زنگین کیتابخاناسی اولموش و الیازما سلیقه ایله نومره‌لنمیشدیر. بو دا اونون، مثلا، "محمدتقی صدقی کیتابخاناسیندان، نومره -۸۰" قیدی ایله تصدیق اولونور. باشقا بیر قیدده ایسه دئییلیر: "هـ ۱۳۰۵-جی ایلین ربیع الثانی آیی‌نین ۲۲-ده تقی ابن کربلایی صفر طرفیندن یادگار کیمی یازیلدی".

۱۹-جو عصر ناخچیوان ادبی محیطی‌نین گؤرکملی نماینده‌سی، شاعیر و یازیچی، م. صدقی طرفیندن ترتیب ائدیلمیش "تمثیلات" اثری آغ، سایا بیرمیل شاگیرد دفترینه قارا مرکب نستعلیق خطی ایله یازیلمیشدیر (اؤلچوسو:sm۲۱x۱۷.،حجمی:۱۴ ورق).

الیازما بیر نئچه کیچیک حیکایتلر، تصریف اسما، فعلین زامانلاری و اونلار حاقیندا میثاللار وئریلمیشدیر. سونرادان بو یازیلارین اوستوندن خطلر چکیلیب پوزولموشدور. ۴- آ ورقیندن سونادک "هیکل انسانا بیر نظر" اثری یازیلمیشدیر.

"جُنگ" آدلانان الیازمانین متنی دؤرد ستوندا اینجه نستعلیق- شیکسته خطی ایله قارا مرکبله یازیلمیشدیر (اؤلچوسو:sm۲۱x۱۱، حجمی ۲۵۴). جنگده ۸۰-آ یاخین مختلیف شاعیرلرین شعرلری، او جمله‌دن نظامی، سعدی، حافظ، فضولی، فقیر اوردوبادی و باشقا گؤرکملی صنعتکارلارین اثرلریندن نمونه‌لر وئریلمیشدیر. بو قیمتلی الیازمانین اهمیّتی اونون مختلیف شخصلرین کیتابخاناسیندا اولماسی و اوندان استفاده ائدیلمه‌سی‌دیر. م. صدقی طرفیندن ترتیب ائدیلمیش بو جنگ چوخ ماراقلیدیر و اؤیرنیلمه‌سی علمی اهمیّت کسب ائدیر.

"شعرلر" الیازماسی صدقی‌نین اوتوقرافی‌دیر. روسیادا سئرگی‌یف کاغیذ فابریکاسی‌نین محصولو اولان آغ، سایا ورقلره قارا مرکبله، نستعلیق خطی ایله یازیلمیشدیر. جیلدسیزدیر (اؤلچوسو sm۲۳x۱۸، حجمی:۷۷ ورق). الیازما ۱۹-جو یوزایلین محصولودور و او، چوخ احتمال کی، اوردوبادا کؤچورولموشدور. عنوان ورقینده گول، قوش، کپنک شکیللری چکیلمیشدیر.

معیّن اولونموش اثری صدقی‌نین فارسجا و تورکجه غزللری، "ساقی‌نامه"سی مخمّسلری، سعدی غزللرینه یازدیغی تخمیسلری و باشقا شعرلری داخیل ائدیلمیشدیر. شعرلره مقدّمه وئریلمیشدیر.

اومود ائدیریک کی، بو الیازما کولکسیون نمونه‌لری محمدتقی صدقی ارثی‌نین اؤیرنیلمه‌سینده معیّن قدر اهمیّتلی اولاجاق و اونون معارفچی‌لیک استیقامتینده یارادیجیلیغینی سئونلری ماراقلاندیراجاقدیر■

قایناقلار

نورعلی‌یوا ت. (۲۰۰۶)، "الیازما کوللکسیالاری کاتالوگو"، نورلان یاییناری، باکی.

نورعلی‌یوا ت. (۱۹۹۸)، *آذربایجان ادبیاتی‌نین تدقیقینده الیازما کوللکسیالاری‌نین اهمیتی*، شرق-غرب یاییناری، باکی.

اوردوبادی، فقیر (۱۹۸۹)، *آغلار قلمی الیمده - سئچیلمیش اثرلری*، ترتیب، مقدمه، شرح و لغت دوچنت ا. قدیموف، یازیچی یاییناری، باکی.

ابراهیموف س. (۲۰۱۴)، "ناخچیوانا دایر ۱۹-جو عصر الیازما نسخه‌لرینه فیلولوژی باخیش"، *آذربایجان میلّی علملر آکادمیسی‌نین خبرلری*، سایی ۳، طوسی یاییناری، ناخچیوان.

صدقی، م. ت. (۱۸۹۸=۱۳۱۶ هـ‌ق)، *دیلیمیز و مکتبیمیز- حاجی ملا محمد نخجوانی‌یه مکتوب*، الیازما، آذربایجان میلّی علملر آکادمیسی الیازمالار فوندو، باکی.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 101-107
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

حمید نطقی‌نین منظومه‌لرینده تاریخی‌لیک و چاغداشلیق

• پروفسور دوکتور اسمیرا فواد

ÖZET: Prof. Dr. Esmira FUAD, "*Hamid Nutki'nin Manzûmelerinde Tarihîlik ve Çağdaşlık*", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 101-107

Güney Azerbaycan edebiyatının önemli kolu olan manzumelerdeki tarihîlikle çağdaşlığın kesişmesi, okuyucunun gerçek hayat olaylarına tarihî-kronolojik süreklilikle inandırılmasına temel oluşturur. Yenilikçi şair Hamid Nutki bu süreklilikle kale aldığı "Tebriz" manzumesiyle büyük güce mutlak inanç duygılarını okuyucuya aşılar. Karakteristik simalarla zengin olan "Tebriz", "Destan Ölmez" ve "Güneş" manzumelerinde tarihîlik ve çağdaşlık ilkelerinin karakterik özelliklerini izleyebiliriz. "Tebriz" manzumesine şair üç bin yıllık muhteşem tarih yaşamış devrimler beşiği koca Tebriz'in tarihini varaklamakla başlar ve ağır yılların olaylarını art arda sıralar. Yakın ve uzak geçmişte gerçekleşen tarihî olaylar şaşırtıcı dikkat, doğal ve etkili anlatımla tasvir edilir.

Açar Sözler: Hamid Nutki, Tarihîlik, Çağdaşlık, Yenilikçi Edebiyat, Tebriz, Güney Azerbaycan.

چکیده: پروفسور دکتر اسمیرا فواد، "منظومه‌های حمید نطقی از منظر تاریخ و دوره معاصر"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)، صص. ۱۰۷-۱۰۱.

تلاقی مسائل تاریخی و معاصر در منظومه‌ها که یکی از شاخه‌های مهم ادبیات آذربایجان جنوبی است، باور خواننده نسبت به تداوم تاریخی حوادث واقعی زندگی را تقویت می‌کند. حمید نطقی شاعر نوگرا در منظومه «تبریز» که بر اساس همین مداومت به رشته تحریر درآورده، احساس باور مطلق به قدرت بزرگ را به خواننده تلقین می‌کند. در منظومه‌های «تبریز»، «داستان نمی‌میرد»، «خورشید» که حاوی شخصیت‌های کاراکتریستیک فراوانی است، می‌توان ویژگی‌های کاراکتریستیک دوره‌های تاریخی و معاصر را رهیابی نمود. شاعر منظومه «تبریز» را با سیر در تاریخ باشکوه سه هزار ساله شهر باستانی و انقلابی تبریز آغاز کرده و حوادث سال‌های پرمشقت را به ترتیب به تصویر می‌کشد. حوادث تاریخی در گذشته دور و نزدیک با دقتی اعجاب‌انگیز و با بیانی طبیعی و تأثیرگذار افاده می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: حمید نطقی، دوره‌های تاریخی، دوره معاصر، ادبیات نوگرا، تبریز، آذربایجان جنوبی

ادراکی حقیقتین و حیاتی فلسفه‌نین ادبیات اوچون واجیب اولان دینامیکی اؤزونده سیستملشدیرمه‌سی و بو منطیقی آردیجیللیغی عکس ائتدیرمه‌سی قوزئی آذربایجان ادبیاتیندا اولدوغو کیمی، گونئی آذربایجان ادبیاتی اوچون ده کاراکتریکدیر. گونئی شعرینده بو آردیجیللیق موجود عنعنه‌یه صادق‌لیک پرنسیپلری نتیجه‌سینده باش وئریر. تاریخی‌لیک و معاصیرلیک پرنسیپلری‌نین مشاهده اولونماسی ادبیاتین اؤزل جهتلری‌نین بدیعی مندرجه‌سیدیر. آنجاق «بدیعی مدنیّت هئچ ده، همیشه تاریخدن آسیلی بیر فنومن دئییل. اونون اؤزونه مخصوص، بدیعی تفکورون، استعدادین، ایلهامین امکان و سویه‌سیندن بهره‌له‌نن گلیشمه قانونا اویقونلوقلاری وار (افندی‌یف، ۲۰۱۱: ص. ۳).

پروفسور دوکتور حمید نطقی

قوزئی آذربایجان ادبیاتیندا اولدوغو کیمی، گونئی ادبیاتیندا دا پوئما (منظومه) اساساً بدیعی مزیّتلری، ادبی-بدیعی دگری، موضوع دایره‌سی، عنعنه‌وی‌چیلیک، تاریخی‌لیک و معاصیرلیک روحونون ایفاده‌سیله فرقلنیر و خصوصی اهمیّت کسب ائدیر. معاصیرلیک و تاریخی‌لیک پرنسیپلرینی اثرلرینده صنعتکار مهارتی ایله قورویوب ساخلایان و بو پرنسیپلرله یازیب-یارادان شاعیرلرین ایلک اولاراق مترقی دوشونجه‌لر جارچیسی اولدوغو گؤرونور. چاغداش دؤر گونئی آذربایجان ادبیاتی‌نین نهنگ سیمالاری شهریاری، سهندی، سؤنمزی، حبیب ساهیری، اوختایی، هاشیم ترلانی، حمید نطقی‌نی، ساوالانی، منوچهر عزیزی هارایی و ب. مترقی دوشونجه‌لر جارچیسی کیمی تقدیم ائدنلر یانیلمیرلار. چونکی کلاسیک-رومانتیک، کلاسیک-رئالیست شعرین مترقی عنعنه‌لری ایله بدیعی اونسیتین سیخ باغلیلیغی اونلاری کؤلگه‌ده قویمامیش، ایدئولوژی مبارزه‌لرله شرطله‌نن بیر ادبیات اوچون اونلارین بؤیوک دگر کسب ائتمه‌لری تثبیتلنمیشدیر. بو باغلامدا ۲۰-جی عصرین باشلانغیجیندا ایران‌دا باش وئرمیش خالق حرکاتی‌نین، مشروطه انقلابی آدی ایله تاریخه یازیلمیش اولایین دا آز تأثیری اولمایيب.

مشروطه انقلابی ادبیاتین، اینجه صنعتین قارشیسیندا یئنی طلبلر قویموشدو. بو طلبلره اویغون اولاراق سؤز اوستادلاری دؤرون مترقی دوشونجه‌لرینی معاصیرلیک روحوندا ایدئالیزه ائتمه‌لی‌ایدیلر. یئنی یارادیجیلیق وظیفه‌لری، ایلک اولاراق شاعیرلرین ادبیاتا تاریخی‌لیک

باغلامیندا گتیردیگی یئنیلیکلری تثبیتله‌دی. سونرا ادبیاتدا یئنی یؤنتم و جریانلار یارانماغا باشلادی.

مشروطه انقلابی‌نین ادبیاتا گتیردیگی یئنیلیکلر گونئی ادبیاتینا یئنی ماهیت قازاندیردی. محمود آقا غنی‌زاده، میرزاده عشقی، ابوالقاسم لاهوتی، معجز شبستری، تقی رفعت، پروین اعتصامی، فرخی یزدی، واعظ کیوانی کیمی شاعیرلرین مترقی دوشونجه‌لر اوغروندا چارپیشماسی ایسه شعرده انسان سئورلیک، هومانیزم و مبارزلیک، عصیانکارلیق روحونون گوجلنمه‌سینه زمین یاراتدی. محمد حسین شهریاردان اوزو بری، بیر سیرا گؤرکملی قلم صاحبلری‌نین – ع. فطرت، میر مهدی اعتماد، ح. ناصری، م. محزون، ح. ساهیر، ح. نطقی، ب. آذراوغلو، داها سونرا ایسه علی توده، مدینه گولگون، حکیمه بلوری، هاشیم ترلان، میرزه حسین کریمی و باشقالاری، یارادیجیلیغیندا تاریخی‌لیک و معاصیرلیک مستثنا اهمیت داشییان معیار کیمی سجیه‌لندی. تکجه ثابت وضعیتلرده دئییل، خالق حرکاتی‌نین گئنیشلندیگی و ایران‌دا سیاسی رژیمین داها کسکین کاراکتر آلدیغی واختلاردا بئله، گونئی شاعیرلری باشاریلی اولوردولار. استاد شهریارین «حیدربابایا سلام» پوئماسی (۱۹۴۶) میلّی حکومتین چؤکوشوندن سونرا یارانان سسسیزلیگی پوزدو، آنا دیلی و ادبیاتی ساحه‌سینده «سکوت بوزو»نو سیندیرماغا چوخ حاللاردا لیریک پوئما حساب ائدیلن «حیدربابایا سلام» پوئماسیندا تاریخی‌لیک و معاصیرلیک ان یوکسک سویه‌ده پوئتیک حلینی تاپیر. طبیعی، تکجه آذربایجان شعری‌نین دئییل، بلکه ده دونیا ادبیاتی خزینه‌سی‌نین ائشسیز اینجیلریندن حساب ائدیلن منظومه‌ده لیریک-ائپیک تصویرلرله یاناشی، تاریخی-اجتماعی مسئله‌لرین موجودلوغو آیدین درک اولونور، وطن‌پرورلیک، پارلاق هومانیزم و س. گئنیش پلاندا عکس ائتدیریلیر. یاشادیغی جمعیتده عمومی فلاکتین اصیل سببینی شاعیر حاکیم دایره‌لرین عدالتسیزلیگینده گؤرور، اؤلکه‌ده صداقتلی و خالقینا دگر وئرمگی باجاران باریش سئور بیر لیدرین حاکمیت باشیندا اولماماسینا تأسوفله‌نیر:

حیدربابا، گؤیلر بوتون دوماندی،
گونلریمیز بیر-بیریندن یاماندی،
بیر-بیریزدن آیریلمایین، آماندی،
یاخشیلیغی الیمیزدن آلیبلار،
یاخشی بیزی یامان گونه سالیبلار!

(آذربایجان آنسیکلوپدیسی، ۱۹۹۳: ۱۶۴).

تاریخی حقیقتلرین بدیعی-پوئتیک سالنامه‌سینی یارادان شهریار یارادیجیلیغی محض بو باغلامدا چوخ یوکسک ادعالارلا کاراکتریزه ائدیلیر. «حیدربابایا سلام» کیمی اؤنملی تاریخی-ادبی حادثه‌دن سونرا سهند، سؤنمز، ا. حداد، ساهیر، هـ ترلان، بارز، نابدل کیمی گوجلو سؤز اوستادلاری‌نین پوئتیک سسلری یئنیدن ائشیدیلمگه باشلاندی و نتیجه‌ده گونئی آذربایجان ادبیاتینی فورمالاشدیرابیله‌جک یئنی مترقی دوشونجه‌لی بدیعی اثرلر آرایا-عرصه‌یه گلدی.

گونئی ادبیاتی‌نین اؤنملی قولو اولان منظومه‌لرده‌کی تاریخی‌لیکله معاصیرلیگین قووشوغو مؤلیفین سوندا اوخوجونو رئال حیات حادثه‌لرینه تاریخی-کرونولوژیک آردیجیللیقلا ایناندیرماسینا زمین یارادیر. یئنیلیکچی شاعیر حمید نطقی بو آردیجیللیقدا قلمه آلدیغی «تبریز» منظومه‌سی ایله اوخوجولارین قلبینده بؤیوک گوجه تاپینماق، مطلق اینام دویغولاری آشیلایابیلیر. کاراکتریک سیمالارلا زنگین اولان «تبریز»، «داستان اؤلمز»، «گونش» منظومه‌لرینده تاریخی‌لیک و معاصیرلیک پرنسیپلری‌نین کاراکتریک خصوصیتلرینی ایزله‌یه‌بیلریک. «تبریز» منظومه‌سینه شاعیر اوچ مین ایللیک محتشم تاریخ یاشامیش انقلابلار بئشیگی قوجا تبریزین تاریخینی وارقلاماقلا باشلایییر و آغیر ایللرین حادثه‌لرینی آردیجیل اولاراق سیرالاییر. شهرین چیخیلماز وضعیتلرده نه قدر چتین گونلر یاشادیغینی، یاد ائلليلرین سالدیریلاری زامانی خائن اللرین آذربایجان یوردونا، اونون پایتختی تبریزه نه قدر ضربه‌لر ووردوغونو و ان اساسی، سونرادان وضعیتین نسبتا یاخشیلاشماسی فاکتورونو منظومه‌ده بیر سیرا استقامتلر اوزره سیستملشدیرمک مومکوندور. یاخین و اوزاق گئچمیشده باش وئرن تاریخی حادثه‌لر شاشیردیجی دقیقلیکله، طبیعی و تأثیرلی آنلاتیملا تصویر اولونور. فورما یئنی‌لیگی، فلسفی مضمونو و عمومی‌لشدیرمه‌لری ایله سئچیلن اثرده داخیلی چکیشمه‌لر، قارشی‌دورمالار، فاکتلار حاقیندا سؤیله‌نن هر بیر فیکیر اوخوجونون دا دقّتینی همین دؤرده باش وئرن حادثه‌لره و اونلارین دوغوردوغو سونوچلارا یؤنلدیر. نهایت شاعیر قوجا تبریزین سماسیندا ۱۹۴۶-جی ایلده پارلایان آزادلیق گونشینی، خوشبخت انسانلارینی، توکنمک بیلمه‌ین گؤزللیکلرینی، یام یاشیل باغلارینی، جنت مکانلارینی تصویر ائدیر، آنجاق بو پارلاق گونشین باتدیغی مقاملاری دا اونوتمور:

میلاددان یئددی عصر اوّلدن
یئددی عصر گئچنه قدر،
یاد ائللرین، خائن اللرین
اشغال وسوسه‌سینه،
قارا ائللرین سئل و زلزله‌سینه

گرفتار ایدی.
اورکلره غم دولدو
تبریز، بیر کور کند اولدو... (ص. ۱۳۹)

نهایت، اثرین سونونا دوغرو شاعیر بؤیوک روح و عینادکارلیقلا اوخوجونو انقلابی مبارزه‌لرین اهمیتینه ایناندیرماغا چالیشیر، تبریزین ۱۹۷۹-جو ایلده باش وئرمیش نؤبتی انقلابدا - ۲۹ بهمن‌ده نیسبی آزادلیغا چیخدیغینی نظمه چکیر:

انقلاب گونش کیمی
قارانلیغا سون وئردی.
بیزه باهار گتیردی.
گئنه اومید بوداغی غونچه‌لندی، گول آچدی،
گئنه گؤزل تبریز سؤزه گلدی، دیل آچدی... (نطقی، ۲۰۰۵: ۱۴۱).

اثر سون درجه دوشوندوروجو نوتلارلا کؤکله‌نیب و اوخوجو منظومه ایله تانیشلیقدان سونرا تبریزین هانسی عذاب-اذیتلره سینه گردیگینی آسانلیقلا درک ائدیر. «تبریز» پوئماسی ح. نطقی‌نین معاصرلرینه توتارلی بیر ایسماریجیدیر. شاعیر بلالی یوردونون و خالقی‌نین عصیرلر بویو باشینا گتیریلمیش فاجعه‌لردن و بوراخیلان سهولردن نتیجه چیخارماغی، اؤرنک گؤتورمگی توصیه ائدیر. چونکو «انسان اوچون بؤیوک درسلردن بیری ده تاریخدیر. آچ قاباغینا تاریخین صحیفه‌لرینی و اگر گؤردون کی، بیر واخت انسانلار بیر پارا ایشلرده سهو ائدیبلر، داخی سن همین سهوی ائتمه» (ممدلی، ۱۹۴۷: ۲۸۸). شاعیرین قوللار دونیاسی آفریقانین و اونون عذاب چکن خالقی‌نین آجیناجاقلی طالعیندن، جنوبی آمریکادا، زنجیلرین ایلک آزادلیق عصیانی‌نین وطنی اولان هائیتی‌ده اسیر زنجیلرین رواج وئردیکلری انقلابین غلبه‌سیندن بحث ائدن «داستان اؤلمز» منظومه‌سی ده عینی منطیقین نتیجه‌سی کیمی اوخوجو تفکّورونده تظاهر ائدیر. تاریخین سرت اویونا توش گتیردیگی زنجیلرین یاشادیقلاری ایله اؤز خالقی‌نین یاشانتیلاری آراسیندا پاراللر گؤرن شاعیر محکوم خالقین بیر گون بوخوولاردان قورتولماق اوچون آیاغا قالخیب عصیان ائده‌جگی ضرورتینی «داستان اؤلمز» منظومه‌سینده قاباریق وئره‌بیلیب. اثرین باش قهرمانی ماقاندال‌ین اؤلومو – دیری-دیری تونقالدا یاندیریلماسی، طبیعی کی، وحشی خصلتلی صلاحیت صاحبلری‌نین بد عمللری ایله یازدیغی تاریخین قانلی صحیفه‌لریندن بیری‌دیر. آمّا ماقاندال کیمی مرد، مبارز بیر قهرمانین اؤلومونه اونو یئتیرن توپلوم ایچریسینده

کیمسه اینانمیر. شاعیر منظومه‌نین سونلوغوندا اوخوجونو ائله بو باغلامدا خوش گؤروشلو نوتلارلا کؤکله‌ییر:

بیر آرالیق ایلدیریملار شاخدیغیندا،
ائشیدیلدی بیر کوهئیلان کیشنمه‌سی.
هامی سوسدو...
جینگیلده‌دی قولاقلاردا «او»نون سسی.
هر کس بیلدی:
او تؤرنه ماقاندال دا گلمیشدی. ... (نطقی، ۲۰۰۵: ۱۴۳)

معلومدور کی، قدیم قهرمانلیق داستانلاریندا خالق اؤز گوجونو، اراده‌سینی تخیلونده یاراتدیغی افسانه‌وی قهرمانا وئریردی و بو سئچیلمیش قهرمان خالقی‌نین طالعینده حل ائدیجی رول اوینایییردی. بو باخیمدان ماقاندال آپاریجی قهرمان کیمی «داستان اؤلمز» پوئماسیندا خصوصی اؤنم داشیییر. اگر خالق، تاریخ، اؤز ایچیندن ماقاندال کیمی «شخصیت یئتیریبسه، دئمه‌لی، اونلارین خالقین، تاریخین تعصب‌کش اولماسی تعجبلو دئییل.» (قاسیموف، ۲۰۰۸: ۹۰). ادبیاتدا خلقی‌لیگین داها رئال مضمون کسب ائتمه‌سینی واجیب سایان شاعیر چاغی‌نین بوتون اولایلارینی، خالقی‌نین یاشادیغی آغری-آجیلاری آیرینتیلاری ایله اوخوجولارینا چاتدیرماغا چالیشمیشدیر.

قید ائتمک لازیمدیر کی، چاغداش دؤر گونئی شاعیرلریندن سؤنمزین «آتام اؤزو گله‌جکدیر»، «بؤیوک درد»، «آغیر ایللر»، شهریارین «استالینگراد قهرمانلاری»، «گئجه‌نین افسانه‌سی»، بی‌ریانین «ارک قالاسی» و «آذربایجان عسگری»، هاشیم ترلان‌ین «۲۱ آذر و پیشه‌وری»، سهندین «آراز»، «خاطیره»، هلال ناصری‌نین «قهرمانلار»، منوچهر عزیزی هارای‌ین «یاندیریلان سازلار»، قافلانتی‌نین «بیزیم کندین بیر ایللیک تاریخی»، حمید نطقی‌نین «تبریز»، «گونش»، «داستان اؤلمز» و س. کیمی پوئمالاریندا تاریخی‌لیک پرنسیپلری گؤزلنیلمیشدیر.

۲۰-جی عصرین ۴۰-جی ایللرینده گونئی آذربایجان‌دا باش وئرن اجتماعی-سیاسی جانلانما چاغین ادبی حرکاتی‌نین گوجلنمه‌سینه تکان اولدو. همین ایللرده گونئیده ادبی حرکاتین عمومی جهتلری، ماهیت و خصوصیتلری گئنیش تدقیق اولونموش و بو، سونراکی مرحله‌لر اوچون بیر نوع، آپاریجیلیق رولونو اوینامیشدیر. تدریجا فورمالاشان و انکیشاف ائدن ادبی حرکات جدی ماراق دوغورموشدور. بو ماراق ادبیات تنقیدچیلرینی ده قلمه ساریلاراق او چاغین

ادبیاتینی تحلیل و تدقیق ائتمگه روحلاندیرمیش و اونلار تخمیناً ۶۰ ایللیک ادبی حرکاتین علمی-نظری و ادبی تدقیقی ایله مشغول اولموشلار ■

قایناقلار:

(ی.آ.ی) (۱۹۸۳)، *جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگیاسی*، جیلد ۲-۱، علم یایینلاری، باکی.

ابراهیموف، م (۱۹۸۰)، *جنوبدان اثرلر*، جیلد ۷، (ی.ائـی).

افندی‌یف، تیموچین (۲۰۱۱)، *مدنیتده تاریخی‌لیک و معاصیرلیک*، تحصیل یایینلاری، باکی.

امیروف، س (۲۰۰۷)، *حرارتی سنگیمه‌ین اوجاق*، بو کروانین یولو گونئیه‌دیر، نورلان یایینلاری، باکی.

ترلان هاشم (۱۹۹۷)، *دورنالار گلنده*، (ی.ائـی)، تبریز.

ترلان، هاشم (۱۳۷۹). *یولجو یولوندا گرک*، (ی.ائـی)، تهران.

سؤنمز، ک. م (۱۹۸۹)، *قارانقوش یازی گؤزلر*، یازیچی یایینلاری، باکی.

شهریار، محمد حسین (۱۹۹۳)، "یالان دونیا"، *آذربایجان آنسیکلوپدیسی*، باکی.

غریبلی، ای (۲۰۱۴)، "ادبیات سرحد تانیمیر"، *جنوبی آذربایجان ادبیاتی و مدنیتی ایله باغلی مقاله و اوچرکلر*، علم و تحصیل یایینلاری، باکی.

قاسیموف، هیمالای (۲۰۰۸)، *آذربایجان دراماتورگیاسی: تاریخی‌لیک و معاصیرلیک*، نورلان یایینلاری، باکی.

ممدلی، غ. (۱۹۴۷)، "خیابانی"، *انقلاب و مدنیّت*، سایی:۲، باکی.

نطقی، حمید (آیتان) (۲۰۰۵)، *سئچیلمیش اثرلری*، آوراسیا پرس یایینلاری، باکی.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
İkinci Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 109-110
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تورک دونیاسی ادبیاتلاری

شعر

نئجه نئجه کیتابلارا

ییللار اؤنجه بوگون دوغموشوم
آنام بوپون فیرلاتمیش بنی
آغیر سانجیلارلا دونیا
ییللار اؤنجه

ییللار اؤنجه
حاستانه قاپیسیندا
پور تلاش، پور هیجان
بوگون بکله‌میش بابام
آبلام ایلک دفعه بوگون قیسقانمیش بنی
ییللار اؤنجه
و قاردشیمین بیر آبیسی اولموش
ییللار اؤنجه
هیچ خبری اولمادان

صاحی
نه ایی ایشمیش دوستلار
اؤلوم دوشونجه‌سینی قالدیریب رافا
خاطیرلاماق دوغومو
الینه یئنی بیر کیتاب آلمیشجاسینا

یوسف آقداغ (تورکیه)

بن

آلداتتیغیم اولدو
آلداتیلدیغیم دا
فقط ان چوق آلداندیغیم اولدو
هم ده ایستەیەرک و بیلەرک جینسدن
گؤز گؤره- گؤره آنلایاجاغینیز

آنلایاجاغینیز
ایچیمده نه حسد
نه غیبت
نه کین

هر شئیه
و
هرکسه رغماً
بو بدن نیکبین
نیکبینیم

یئنی یئنی اوتورویور تاشلاری بئینیمین
مسئله
نه آلداتماق
نه آلداتیلماق
نه آلدانماقتا
مسئله
کندینی آدلاندیرماقتا

یوسف آقداغ (توركیه)

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
İkinci Dönem. İl: 3, Sayı: 11 (Bahar 2018), ss. 111-118
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تانیتیم

خوراسان تورکلریندن ائشسیز بیر اثر:
تمثیل و مثل
«آتا-بابا سؤزلری خوراسان تورکجه‌سینده»

• **پروفسور دوکتور محمد عمر قازانجی**[1]

اینترنت اوزریندن تانیشدیغیم بیر دوستوم واردیر، رضا آوشار. تبریزلی‌دیر. ۲۰۰۹-دان بو یانا آرالیقلی اولسا دا، یازیشیریق. آرا- سیرا *قارداشلیق* درگیسی اوچون گؤندردیگی بعضی یازی و شعرلرینی سئوه- سئوه یاییناییریق. منه مساژلارینی عرب الیفباسی ایله یازدیغی اوچون من ده عینی شکیلده یانیت وئریرم. سون یازیشماسیندا بیر کیتاب گؤندرمک ایسته‌دیگینی بیلدیره‌رک، پوست آدرسیمی رجا ائتمیشدی، گؤندرمیشدیم. اوچ هفته سونرا «تورکمن قارداشلیق اوجاغی»ندا الیمه ایران- مشهد شهریندن گؤندریلن بیر ظرف وئردیکلرینده، اوستونده «تبریزدن رضا آوشارین ایستگی ایله» یازیلدیغینی گؤرونجه دورمادان آچمیشدیم. ایچینده، اؤنجه‌لری گؤزلریمی قاماشدیران، داها سونرالاری کؤنلومو اوخشایان بیر اثر بولموشدوم: **تمثیل و مثل: آتا- بابا سؤزلری، خوراسان تورکجه‌سینده،** یازاری‌نین آدی: اسماعیل سالاریان.

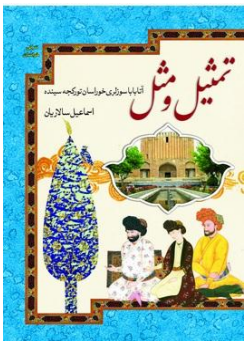

[1] بغداد بیلیم‌یوردو اؤیرتیم اویه‌سی، آراشدیرماجی، یازار. کرکوک تورکلریندن اولوب ۲۳ تورکجه اثرین مولیفی‌دیر.

کیتاب فارسجادیر، ۴۳۲ صایفادان اولوشماقدادیر. یئددی بؤلومه آیریلمیشدیر. بؤلوملرین باشلیقلاری سیراسی ایله بئله‌دیر:

۱- گیریش: بو بؤلومو بهبود مرادی آدیندا بیری یازمیشدیر.

۲- اؤن سؤز: ایکی صایفالی بو و بوندان سونراکی بؤلوملری کیتابین یازاری اسماعیل سالاریان یازمیشدیر.

۳- خوراسان تورکلرینه توپلو بیر باخیش (۳ صایفا)

۴- خوراسان تورکلری‌نین لهجه‌لری (۶ صایفا)

۵- خوراسان تورکلری‌نین ادبیاتی (۶ صایفا)

۶- خوراسان تورکلری‌نین آتاسؤزلری‌نین اؤزللیکلری (۷ صایفا)

۷- خوراسان تورکلری‌نین آتاسؤزلریندن اؤرنکلر و آچیقلامالاری (۴۰۰ صایفا)

بو سون بؤلوم، ایران‌ین خوراسان بؤلگه‌سینده ایشله‌دیلن آتاسؤزلریندن ۱۸۰۰ اؤرنک ایچرمکده‌دیر. بونلار، هم عرب حرفلری ایله هم ده یئنی حرفلرله وئریلمیشدیر. هر بیری‌نین آلتیندا یئنه فارسجا اولاراق آیرینتیلی آچیقلامالاری یاپیلمیشدیر. بو آچیقلامالاری اوخوما امکانیمیز اولمادیغی اوچون، یالنیز آتاسؤزلرینه باخاراق کیتابی دگرلندیرمگه چالیشاجاغیق. آنجاق اؤنجه‌دن، خوراسان تورکلری‌نین کیملیکلری ایله ایلگیلی قیسا بیلگیلر وئرمه‌نین یارارلی اولابیله‌جگینی دوشونورم. چونکو بیزیم یؤره‌لرده گنللیکله، آزینلیق اولوشدوران تورکلردن دئییل، چوخونلوق اولوشدوران تورکلر و بؤلگه‌لریندن سؤز ائدیله‌رک بیلگیلر وئریلمکده‌دیر سورکلی. هله خوراسان تورکلری حاقیندا سانیرام بیر چوخوموز، دوغرو-دوزگون بیلگیلره صاحیب دئییلیک.

بوگونکو خوراسان، ایران‌ین قوزئی‌دوغو و دوغوسوندا یئر آلان بؤلگه‌یه وئریلن آددیر. خوراسان فارسجادا «گونشین یوکسلدیگی یئر» آنلامینا گلیر. ایران مجلیسی طرفیندن ۲۰۰۴ ایلینده قوزئی خوراسان (مرکزی بجنورد)، گونئی خوراسان (مرکزی بیرجند) و رضوی خوراسان (مرکزی مشهد) اولماق اوزره اوچ اوستانا آیریلمیشدیر. حالبوکی اسکیدن خوراسان بؤلگه‌سی، بوگونکو ایران، افغانیستان، تاجیکیستان، تورکمنیستان و اؤزبکیستان‌ین بعضی بؤلگه‌لرینی قاپسایان بیر جوغرافیا اولاراق بیلینمکده ایدی.

خوراسان‌دا یوغونلوقلا تورکلر یاشاماقدادیر. نفوسلاری ۳ ایله ۴ میلیون اولاراق تخمین ائدیلمکده‌دیر. بونلارا بعضی قایناقلاردا تورکمنلر دئییلمکده‌دیر. آنجاق تورکجه دانیشانلارین ساییسی‌نین سون زامانلاردا بیر میلیونو گئچمه‌دیگی سؤیلنمکده و دولاییسی ایله نفوسلاری دا بیر او قدر اولاراق گؤستریلمگه چالیشیلماقدادیر. بو توتومون آردیندا سیاسی نه‌دنلرین یاتماقدا اولدوغو شبهه گؤتورمز بیر گرچکدیر.

خوراسان تورکلری چئشیدلی بویلاردان اولوشماقدادیر. بونلاردان ان اؤنملیسی بایات، قاراچوردو، ایمرالی، پهلیوانلی، قیلیجانلی، تیمورتاش، افشار، قارایی بویلاری‌دیر. بو بویلارین دیشیندا تورکمنیستان تورپاقلاریندا دا یاشایان خوراسان تورکلری بولونماقدادیر. بونلار طرفیندن دانیشیلان دیل اوغوز قروپونا عاید بیر تورک لهجه‌سی‌دیر. تورکمن تورکجه‌سی ایله آذربایجان تورکجه‌سی آراسیندا اورتاق بیر لهجه کیمی گؤرونسه ده، تورکمن تورکجه‌سینه داها چوخ یاخینلیق گؤسترمکده‌دیر. بو یازیدا سؤز قونوسو ائتدیگیمیز "تمثیل و مثل" کیتابیندا وئریلن ۱۸۰۰ آتاسؤزو اؤرنکلرینده بو گرچک آچیقجا اؤزونو گؤسترمکده‌دیر.

یئری گلمیشکن ارزروم شهرینه باغلی دا خوراسان آدیندا بیر قصبه‌نین اولدوغونو بورادا خاطیرلادالیم. سلجوقلولارین ملازگرد ساواشی ایله آنادولونو فتح ائتمه‌لری سونوجو، ایران خوراسان‌یندان بعضی تورک توپلولوقلاری آنادولویا کؤچموشلر. بیر قیسمی ارزروم یاخینلیغیندا بیر یؤره‌یه یئرلشه‌رک، آدینی خوراسان اولاراق دگیشدیرمیشلر. گونوموزده بو خوراسان قصبه‌سینه باغلی ۳۰ کند بولونماقدادیر. اورادا یاشایانلارین بیر چوخو ایران خوراسان‌یندان گلدیکلرینی آتالاریندان ائشیتدیکلرینی سؤیلمکده‌دیرلر. گله‌نک و گؤؤه‌نکلرینی نه قدر قوروموشلارسا دا، بیر چوخو خوراسان تورکجه‌سینی تاماماً اونوتموشدور.

حالبوکی ایران خوراسان‌یندا یاشایان تورکلر، میلّی کولتورلرینی قوروماق و وارلیقلارینی تانیتماق اوچون الدن گلنی یاپماقدان گئری قالماماغا چالیشیرلار. آنا دیلی اوغرونا وئردیکلری مجادله، گونئی آذربایجان تورکلریندن آز دئییلدیر. گونئی آذربایجان تورکلری قدر میلّی اویانیشا صاحیب اولماسالار دا، میلّی منلیک آراییشی ایچینده‌دیرلر.

خوراسان تورکلری‌نین کولتور و دیللری ایله ایلگیلی ایلک چالیشمالار میلادی آلتمیشلی ایللرده باشلامیشدیر. بعضی دوغوبیلیمجیلر خوراسان تورکجه‌سی‌نین چئشیدلی آغیزلاری ایله قارشیلاشدیرمالی آراشدیرمالار یاپمیشلار. آیریجا گونئی آذربایجانلی یازار جواد هیئت‌ین قونو ایله ایلگیلی بعضی چالیشمالاری واردیر. بونونلا بیرلیکده ۸۰-لی ایللرده خوراسان تورکلری ایله باغلی *قلم اوجو* آدیندا بیر درگی یایینلانمیشدیر. محمد توحیدی طرفیندن یایینلانان بو درگیدن یالنیز ایکی سایی چیخاریلمیشدیر. فولکلور آغیرلیقلی بو درگی‌نین دیشیندا باشقا چالیشمالارا واقیف دئییلیک. آنجاق بو یؤنده گؤستریلن چابالارین داوام ائتمکده اولدوغونو الیمیزین آلتیندا بولونان «تمثیل و مثل» کیتابیندان اؤیرنیریک.

«تمثیل و مثل» کیتابیندا وئریلن آتاسؤزلری، دئییل بیزیم بؤلگه‌لرده، تورک دونیاسی‌نین بیر چوخ یئرینده ایشله‌نن آتاسؤزلریله یاخین بنزرلیک گؤسترمکده‌دیر. یعنی اونلاردان چوخ فرقلی دئییل. اؤزللیکله ده آنلاتیم طرزی باخیمیندان. بونلاردان بیر نئچه‌سینی، بیزلرده‌کی بنزرلری ایله قارشیلاشدیراراق آشاغییا آلیرام:

- *آغاج قاپی‌نین دمیر قاپی‌یا ایشی دوشر.*

(آغاچ قاپی‌نین دمیر قاپی‌یا ایشی دوشر.)

- *آغاجی اؤز ایچیندن قورد یئیر.*
(آغاجین قوردو اؤزوندندیر.)
- *آناسینا باخ قیزینی آل، دزه‌سینه باخ بئزینی آل.*
(آناسینا باخ قیزینی آل، دایازاسینا باخ بئزینی آل.)
- *امدیگین سوت بورنومدان گلدی.*
(امدیگیم سوت بورنومدان گلدی.)
- *اوزو بزکلی، ایچی تزکلی.*
(اوزو بزکلی، ایچی تزکلی.)
- *ایت هورر کروان گئچر.*
(ایت اورور، کروان یورور.)
- *اگری اوتوراق، دوز دانیشاق.*
(اگری اوتور، دوز قونوش.)
- *ایستردی قاش قویسون، گؤزونو چیخاردی.*
(قاش یاپارکن، گؤز چیخارتدی.)
- *فقیری دوه اوستونده بووا چاخار.*
(فقیری دوه اوستونده ییلان چالار.)
- *تانری داغینی گؤرور قارینی یاغیر.*
(آللاه داغینا گؤره قار یاغدیریر.)
- *قازان گزر، گزر قاپاغینی تاپار.*
(قازان دینگیلدنی قاپاغینی تاپار.)
- *قورد دئدیم قولاغلان تیریخت اولدو.*
(قورت دئدیم قولاغی چیخدی.)
- *قوردان قویون بیر یئرده یایولارلان.*
(قورتتان قویون بیر یئرده یاییلی.)
- *کفنین جیبی یوخدی.*
(کفنین جئبی یوختی.)
- *گؤزونک چیخسین آدینک چیخماسین.*
(گؤزیو چیخسین آدیو چیخماسین.)

اؤرنکلری داها دا چوخالدابیلریک، آنجاق اؤرنکلری نه قدر چوخالدارساق، باشدان بری سؤیله‌دیگیمیز کیمی خوراسان‌دا ایشله‌دیلن آتاسؤزلری ایله بیزیمکیلر آراسیندا چوخ اؤنملی فرقلر اولمادیغی گرچگیندن باشقا، هر هانسی بیر سونوجا چاتابیلمه‌ریک.

«تمثیل و مثل» کیتابی‌نین دگری، یالنیز خوراسان تورکلرینه اؤزگو آتاسؤزلرینی بیزه تانیتماقلا سینیرلی قالماماقدا، آیریجا او تورکلرین ایشلتمکده اولدوقلاری لهجه حاقیندا گئنیش دئییله‌جک قدر بیر فیکیر صاحیبی اولما فرصتینی ساغلاماقدادیر. دولاییسی ایله دیل‌بیلیمجیلر اوچون دگربیچیلمز بیر قایناق نیته‌لیگینده/ماهیتینده‌دیر.

بیزیم، کیتابدا وئریلن اؤرنکلری اینجه‌له‌یه‌رک چیخادیغیمیز دیل اؤزلیکلری‌نین ان اؤنملیسی، باتی تورک یازی دیللرینی، دیگر تورک دیلی قوللاریندان آییران ب > و دگیشیمی‌نین خوراسان تورکجه‌سینده گونوموزه قدر یان‌یانا ایشلک اولاراق قالماسی و ایشله‌دیلمه‌سی‌دیر. آشاغیداکی اؤرنکلرده گؤرولدویو کیمی، بعضا، بعضی سؤزجوکلرده "ب" حرفی یئرینی قوروماقدا، بعضی عینی سؤزجوکده "و" حرفینه دیگشیدیریلمیش اولاراق ایشله‌دیلمکده‌دیر.

- *آبریسینی آلیب "وئریب" الینه.*
- *آتا اوغلونا بیر اوزوم باغی "بئردی"، اوغول آتایا بیر سالخیم دا قییمادی.*
- *آغ قیزین آغ دردی "وار"، قارا قیزین قارا دردی.*
- *آغزیندا اون "وار".*
- *ال اله "بئرماق".*
- *ایمامزاده پای "بئره‌نی" تانیر.*
- *اوتانماسان اویناماغا نه "بار".*
- *اورکدن اورگه یول "وار".*
- *اولدوز گؤرمه‌یه‌نجه جان "بئرمز".*
- *اولمایانین بیر دردی "بار"، اولانین مینک دردی.*

کیتابین ایچردیگی آتاسؤزلری، اؤته یاندان خوراسان تورکجه‌سی‌نین سؤز و سؤزجوک وارلیغی‌نین زنگین‌لیگینی اورتایا قویان نادیر بیر قایناغی‌دیر. بو سؤزجوکلره، سس اؤزلیکلری دقته آیناراق باخیلدیغیندا، بیر یاندان تورکمن تورکجه‌میزه، اؤته یاندان آذربایجان تورکجه سینه بنزه‌مکده اولدوغو آنلاشیلیر. بونلارا اؤرنک اولاراق کیتابدا یئر آلان آتسؤزلریندن درله‌دیگیمیز کیمی (بعضی) سؤزجوکلری آشاغیداکی چیزلگه‌ده قارشیلاشدیریلاراق گؤستریریک.

خوراسان تورکجه‌سی	عراق تورکجه‌سی	تورکیه تورکجه‌سی (یازی دیلی)
آبری	آبیر- حیا	آبیر- ناموس
آغ	آغ	آق
آلقیش	چاپخین	آلقیش
آپارماق	آپارماغ	گؤتورمک
آسیمان	آسمان	آسومان
آخسیرماق	آخسیرماغ	آقسیرمق
آختارماق	آختارماق	آراماق
آخور	آخور	آخیر/ طاولا
جووالدوز	جیوالدیز	چووالدیز
چیبین	چیبین	سینک
چؤره‌ی	اکمک	اکمک
چوغوندار	پئنجر / اوچکوندور	پانجار / چوکوندور
داش	داش	تاش
دیرناق	دیرناغ	تیرناق
دوگمگ	دؤگمغ	دؤومک
دوررو	دوررو	دورو / خفیف
دویون	دوگون	دوگوم
امجگ	امجک	امجیک / گؤگوس
ائششک	ائششک	ائشک
ایندی	ایندی	شیمدی
اینه‌ی	اینک	اینک
ایسی	قوخو	قوقو
ایتی	ایتی	کسکین
ایینه	ایگنه	ایگنه
کاشمار	کاشمر	کاشمر
کند	شهیر	کنت
کیمین(دی)	کیمین(دی)	گیبی(دیر)
کؤرپو	کؤپرو	کؤپرو
من	من	بن
مین / مینک	بین	بین
مینمگ	مینمغ	بینمک
اوت	آتش	آتش
اؤگئی	اؤگئی	اووئی
اؤنک	اؤگ	اؤن
اؤرگنمگ	اؤگرنمگ	اؤیرنمک
اؤز	اؤز	اؤز / کندی

قاپو	قاپی	قاپی
قاشوق	قاشوغ	قاشیق
قیلیج / قیلینج	قیلینج	قیلیچ
قیراق	قیراغ	کنار
قیچ	قیچ	قالچا / آیاق
قوشنی	قونشی	قومشو
ساریمساق	ساریمساغ	ساریمساق
سوموگ	سوموک	کمیک
شور	شور	توزلو
شوربا	شوربا	چوربا
تاپماق	تاپماغ	بولماق
تکین	تکین	گیبی
تندور	تندور	تاندیر
تپیش	تکمه	تکمه / تپیش
توبه	توبا	تؤوبه
توخ	توخ	توق / دویغون
تویوق	تاووغ	تاووق
تؤکولمگ	تؤکولمغ	دؤکولمک
تورش	تورش	اکشی
توک	توک	توی
اولدوز	یولدوز	ییلدیز
اوره‌ی	اورک	یورک
اوز	اوز	یوز
خوی	خوی	حوی
یاغیش	یاغیش	یاغیش / یاغمور
یاراق	دللوک	دلیک
یئریش	یئریش	یورویوش
ییغیلماق	ییغیلماغ	توپلانماق
ییغلاماق	ییغلاماغ	آغلاماق
یوخو	یوخو	اویقو
یونگول	یونگول	حفیف
زرنگ	زیرک	زئیرک / عاقیللی

خوراسان تورکلری‌نین آتاسؤزلرینده تک اؤزلرینه اؤزگو اولان سؤزجوکلر ده آز دئییلدیر. بو سؤزجوکلرین بعضیلری فارسجادان یا اولدوغو کیمی، یا دا دگیشدیریله‌رک آلینمیش اولابیلر. آشاغیدا گؤستریلن چیزلگه، بونلارا بعضی اؤرنکلر ایچرمکده‌دیر. بونلاردان "بییق" آنلامینا گلن "سیبیل"

سؤزجویونون فارسجادان آلینمیش اولدوغونو بیلیریک. دیگرلری ایسه پروتو-تورکجه اولاراق خوراسان تورکلری یولویلا، ان اسکی زامانلاردان گونوموزه قدر اؤزللیکلرینی قورویاراق گلمیش اولابیلر.

خوراسان تورکجه‌سی	عراق تورکجه‌سی	تورکیه تورکجه‌سی (یازی دیلی)
آغوشقا	پینجره	پنجره
آست	آلت	آلت
آستا	یاواش	یاواش
بووا	عقرب	عقرب
چینگ	دیمدیک	قاقا
چؤل قولی	قول یابانی	قول یابانی
درخت	آغاج	آغاچ
ایسی	قوخو	قوقو
کاتا	بییوک	بویوک
سیبیل	بیغ	بییق
شلپ	یارپاغ	یاپراق
تله	تهلکه	تهلکه / توزاق
تون	جرّه	تستی

سون اولاراق خوراسان تورکلری‌نین آتاسؤزلری یولویلا، دیللری و دوشونوش طرزلرینی بیزه تانیدان "تمثیل و مثل" اثری‌نین یازاری اسماعیل سالاریان‌ی سلاملامادان گئچه‌مه‌یه‌جگم. چونکو اوستونه امضاسینی ان درین چیزگیلری ایله آتمیش اولدوغو بو دگرلی اثر، اونوتولمایا اوز توتان بیر تورک توپلولوغونا و دولاییسی ایله تورک دونیاسینا ان بؤیوک خیدمت سایبلیر. بیلدیگیمیز قدری ایله خوراسان‌دا یاشایان تورکلرین، بو گونه قدر سیاسی حاقلاری یان دورسون، کولتورل حاقلاری‌نین ان بسیط بؤلومو سایبلان آنا دیللرینده اگیتیم وئرن بیر مکتبلری یوخدور. بونا قارشین (رغما) هله ده وارلیقلاریندان، دیللرینden داها چوخ شئی الدن وئرمه‌مگه دیره‌نیرلر. اسماعیل سالاریان‌ین اورتایا قویدوغو بو اثر، بو دیرنمه‌نین بیر اؤرنگی‌دیر. اومارام بو دیرنمه سورر و خوراسان تورکلری‌نین باشلاری، ارکینلیک بولوتونا دگینجه‌یه قدر، هر گون یئنی بیر اثر وئریرلر. هر اثر، یئنی بیر گله‌جگی وعد ائدر، گونش کیمی. اونوتمایاق کی، خوراسان دا "گونشین یوکسلدیگی یئر" آنلامینا گلن بیر ایفاده‌دیر. یعنی گونشه لایق بیر یئردیر خوراسان... ■

VARLIQ

Abone Formu

İllik/Yıllık Abone Bedeli	
Türkiye:	**80 TL**
Azerbaycan:	**60 Manat**
İran:	**40,000 Tümen**
Başqa Ölkeler:	**50 ABD Doları / 40 Euro**

- İllik aboneliyiniz 4 sayını qapsayacaqdır.
- Dergi, yayınlandıqdan sonra en gec 10 iş günü içinde adresinize teslim edilecekdir.
- Adres ya da abonelik bilgilerinizi güncellemek üçün "varliqdergisi@gmail.com" adresine mail atabiler veya +90-538 281 13 09 No'lu telefonu arayabilersiniz.

Ad ve Soyadı: …….

Adres: …….

Telefon: ……. Peşe/Meslek: …….

Meqbuz No: ……. Meqbuz Tarixi: …….

Abone Süresi: 1 il □ 2 il □ 3 il □

Banka Hesap No:

TL Hesabı (IBAN): TR830006400000142220998444

Euro Hesabı (IBAN): TR510006400000242310274711

Dolar Hesabı (IBAN): TR500006400000242220570002

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
İkinci Dönem, Yıl: 3, Sayı 11, Bahar 2018

İçindekiler

M. Rıza HEYET: *Dr. Eralp C. Alışık'ın Ardından* 5

Makaleler

Hülagü Han – Dr. Eralp ALIŞIK 9

Farsçada İyelik Eklerinin Kullanımı – Dr. Cihangir KIZILÖZEN 23

Dil Hayatiyeti Açısından Kazan Tatar Türkçesinin Durumu – Akın LAÇINER 39

İran'da Türkmenlerin Sosyo-kültürel Durumu – Dr. Hangeldi OWNUK 59

Hasta Kasım ve Tilim Han Açısından Edebî Munazara – Ali Asgar CEMRASİ 71

Muhammed Taki Sıdkî'nin Şahsî Kolleksiyonu Hakkında – Dr. Sabuhi İBRAHİMOV 91

Hamid Nutki'nin Manzumalarında Tarihîlik ve Çağdaşlık– Prof. Dr. Esmira FUAD 101

Türk Dünyası Edebiyatları

Şiir:

Nice Nice Kitaplara – Yusuf AKDAĞ 109

Ben – Yusuf AKDAĞ 110

Tanıtım

Horasan Türklerinden Eşsiz Bir Eser: Temsîl ve Masal – Dr. M. Ömer KAZANCI 111

Abone Formu 119

VARLIQ

Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture

İkinci Dönem, Sayı 11, Bahar 2018 Second Period, Issue 11, Spring 2018

